

HOLMI

XIX. évfolyam 7. szám

2007. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rakovszky Zsuzsa*: A hold a hetedik házban • 831
Rába György: Hitvány számok • 847
A csendélet bűbája • 847
Kun Árpád: Fogadtatás • 848
Beszélgetés az anyjával • 848
Kérdések a nagypapához • 849
A főztöd • 849
Sumonyi Zoltán: Üvöltés Márai Sándorért • 850
Blum Tamás: Menetrend (II) • 852
Spiró György: Hubay Miklós és a
„jól megcsinált darab” • 871
Horváth Elemér: egy bevándorló lincoln
ünnepen • 876
fénykép trópusi erdőből • 876
Varga Katalin: A kutya vacsorája • 877
Babarczy Eszter: Itáliai utazás • 877
Halasi Zoltán: Merítés • 884
Jónás Tamás: Önfeledten • 886
Radnóti Sándor: A filozófiai bolt • 887
Várad Péter: Az első város • 902
Kihallgatás az éjjeli körúton • 903
Lackfi János: Rocky • 904
Fisli Éva: A halef • 909
Erdélyi Ágnes: Vallás és erkölcs kapcsolata
a „Vallásszociológia”-ban • 911
Alexis de Tocqueville emlékirataiból
(Ádám Péter fordítása) • 931

FIGYELŐ

- Báthori Csaba:* Összeért idők (Gergely Ágnes: Útérintő) • 944
- Féja Endre:* Találtam egy könyvet (Török Sándor: A hazug katona) • 952
- Radnóti Sándor:* Szabadság a jelenségben (Friedrich Schiller: Művészetfilozófiai és történetfilozófiai írások) • 954
- Havasréti József–Beck András:* Két bírálat egy könyvről (Forgács Éva: A Duna Los Angelesben) • 956
- Alföldi Róbert:* Darvas Iván (1925–2007) • 970

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Rakovszky Zsuzsa

A HOLD A HETEDIK HÁZBAN

Még sötét volt, amikor elindult az állomásra. Előző este későn feküdt le, nemigen alhatott többet négy-öt óránál. A vonaton, fejét az üléseket elválasztó fejtámlának vetve, el-elszundított, hogy aztán újra meg újra felriadjon arra, ahogy egy-egy döccenésnél támasz nélkül maradt feje előrecsuklik. Egyszer arra ébredt, hogy a fülkében már nem ég a villany, és az ő oldalán, a vonatablak üvegén ott úszkál az égővörös napkorong átlátszó tükörképe a foltosan behavazott szántóföldek fölött, hogy aztán végleg eltűnjék egy kanyarban. Mire legközelebb fölébredt, már fakó nappali világosságban zötykölődtek, meg-megállva a Monarchia idejéből itt felejtett, hámló vakolatú állomásépületek mellett. Megint elaludt, és a következő pillanatban zsúfolt, trópusi hőségben fuldokló nagyváros utcáján ténfergett, pálmafák és tarkán öltözött emberek között. Á.-val volt találkozója ebben a városban, valamilyen vendéglőben vagy szállodában, amelynek a nevére nem emlékezett. Fölrírta ugyan egy darab papírra, és a cédulát ott szorongatta a kezében, de a betűk sehogyan sem akartak értelmes szóvá összeállni, csak a szókezdő nagy T betűt látta tisztán. A helybeliek viszont, furcsa módon, amikor útbaigazítást kérve némán odanyújtotta nekik a cédulát, szemlátomást azonnal megértették, mit keres, és elzárkózó, kedvetlen arccal valamennyien egy irányba mutattak, egy keskeny, régimódi házakkal szegélyezett utca felé. Elindult az utcán: a házakat egy idő után alacsony és rozoga, fából eszkábált építmények, holmi fészkerfélék váltották fel. A keskeny előkertekben szemét, lábatlan fotelek és lyukas fenekű lavórok heverték egymás hegyén-hátán. Végül elért az utca végére: itt már a nyílt mező kezdődött, mindössze egyetlen egészen alacsony épület állt még kissé elkülönülve a többitől, alig nagyobb egy kutyaólnál. Az épülettől nem messze, neki háttal, egy kerti asztalnál alacsony nőalak tett-vett melegítő fölé húzott rövid, kifakult pongyolafélében. Nyilván ez lesz az a vendéglő, az alacsony nő pedig talán a tulajdonosa, gondolta, és most hirtelen a vendéglő neve is eszébe jutott: Thanagria, így hívják. Ez a deszkabódé lenne az, furcsálkodott, és odalépett a nőhöz, aki abbahagyta a tevés-vevést, és föl nézett rá. Fialtal kínai vagy talán japán nő volt, széles arca komoly és kifürkészhetetlen. Ő kimondta Á. nevét, tétován, mert érezte, hogy valami nincsen rendjén, de nem tudott rájönni, mi lehet az. Azt várta, hogy a nő csodálkozni vagy tiltakozni fog, de az csak némán bólintott, és az alacsony bódé felé mutatott. Ő elindult a bódé felé, az „ez az egész valahogy nincsen rendjén” érzése mint valami harsogó, fináléjához közeledő szimfónia örvénylett a fejében, és amikor lehajolt, hogy beférjen az alacsony ajtónyíláson, a szimfónia hirtelen csengve-bongva eljutott a csúcspontjára, és ő már tudta, mi az, ami nincsen rendjén: Á. nem lehet ebben a kutyaólszerű bódében, hiszen meghalt, és ő éppen a temetésére utazik! A következő pillanatban a vonat megint nagyot döccent, neki megint előrecsuklott a feje, és amikor kinyitotta a szemét, a piszkos ablaküvegen át meglátta Á. szülővárosának hosszan elnyúló, vörös téglás állomásépületét.

Úgy beszéltek meg G.-vel, hogy az állomáson találkoznak. E. a vonatajtóban állva aggodalmasan pásztázta tekintetével a peront, de nem látott senkit, akiről föltételezhette volna, hogy G. az (több mint húsz éve nem látták egymást). G. annak idején vál-

lára eresztve vagy tarkóján kontyba összefogva viselte rengeteg haját, klasszikus vonalú arcéle a plakátokon orgonaágot szorongató vagy békegalambot eregető lányokéra hasonlított. A nagy óra alatt cingár, fekete kabátos kis figura integetett hevesen: rövidre nyírt őszülő haja és barnára cserzett arca E.-t hajdani élénk, tetterős és gunyoros tornatanárnőjére emlékeztette. „Sári néni?” – kérdezte kis híján hangosan, de ekkor szerencsére a fekete kabátos kis alak, aki időközben fölhagyott az integetéssel, hogy nagy táskájában cigaretta után kotorásszék, alsó ajkát előretolva nagyot fújt, és kifordított kézfejjével végigsöpört a halántékán. Ezzel a mozdulattal szokta valaha loboncos haját hátrasimítani a homlokából. Most, hogy újra látta, hirtelen megpillantotta a régi G.-t ebben az újban, elmosódottan, mintha vastag vízrétegen keresztül látná.

– A koszorú a csomagtartóban van. Akarod megnézni? – kérdezte G., amikor odaértek a mellékutcában parkoló kocsijához. Az autó nagy volt, fényes és sötétzöld, és E. egy pillanatra elcsodálkozott rajta, hogy ez a hatalmas jármű engedelmeskedik a kicsi G.-nek. – Szalagot nem tettem rá – mondta G. a koszorúra utalva. – Nem tudtam eldönteni, mit írassak rá.

E. szeme előtt egy pillanatra megjelent a „Volt feleséged” felirat, merészen megdőlt ezüstbetűkkel a fekete krepp-papíron, és igazat adott G.-nek. G. parányi lábfeje valamit megnyomott odalenn, és az autó meglepően simán megindult a behavazott barokk házak között az úttest feketére tiport haván.

– Te mióta vezetsz? – kérdezte, mert mintha emlékezett volna rá, hogy G. annak idején, réges-régen, valami fiók mélyén tárolta nagy nehezen megszerzett jogosítványát.

– Csak amióta elváltam – felelte G., és fél kézzel ügyesen újabb cigarettát rázogatót elő a dobozból.

Á.-t annak idején éppen G. jóvóltából ismerte meg. G. a kollégiumi szobatársa volt, vidéki, mint ő maga, de egy másik városból jött, ahol ő még sohasem járt. Egy alkalommal a kollégium alagsorában üldögéltek: ott működött a filmklub, ahol filmtörténeti klasszikusokat, sőt néha még félig-meddig tilalmas, nyugati filmeket is lehetett látni. A vetítés már megkezdődött: valami réges-régi némafilm ment. A vásznon a hősnő tragikus, sötét szemét esedezve fordította az ég felé, miközben gömbölyű kezét tördelte szaggatott mozdulatokkal, majd sarkon fordult, és hegyes, sietős kis léptekkel kikacsázott a látóterükből. G. egyik kezével közelebb húzta a gólyalábon álló fém hamutartót, a másikkal odaintetett valakinek, aki néhány sorral előbbre éppen helyet keresett.

– Ez a srác? Ő is t.-i. Egy évvel járt fölöttem a gimiben – felelte E. kérdésére. A vetítés szünetében az egykori osztálytárs – széles, becsületes arc, fakó, jófiúsan hátrafésült, göndör haj, jóságos kék szempár – odabóklászott hozzájuk, és G. bemutatta. A keze egyébként meglepően szép volt, hosszú és keskeny (G. most arra gondolt, hogy szeretné még egyszer látni, aztán elhessegette magától a gondolatot).

Ettől kezdve Á. mindig melléjük ült a vetítéseken. Néha összetalálkoztak a liftben, egyszer pedig összeakadtak a Lordok Házának csúfolt önkiszolgáló étteremben, és Á., kezében a kétes tisztaságú bádogtálcával, odalavírozott mellé. Beszélgetni kezdtek, és rövidesen csak úgy ömlött belőlük a szó, mintha két dzsinn volnának, akik ezer meg ezer évet töltöttek magányosan, ki-ki a maga palackjába zárva.

Megtudták egymásról, hogy mind a ketten olvasással és képzelgéssel töltötték a kamaszkorukat. Á.-t aggodalmas és félszűs szülei beoltották azzal a bizalmatlansággal, amelyet ők maguk tápláltak az étellel szemben, szerelmi múltját, mint bevallotta, mindössze

néhány közös mozi és séta jelentette egy „pasztellszínű és szófukar” lánnyal, távoli rokonával. E., igaz, néhány évvel korábban, végigcsokolózott néhány tévéműsort a szomszéd fiúval, de ez a tapasztalat olyan kevésbé hasonlított mindahhoz, amit az olvasmányai és elalvás előtti képzelődései alapján elvárt volna, hogy úgy határozott, érvénytelenek tekintik.

Kettejük közül ő volt a bátrabb és elszántabb. Büszkén, alig szorongva elment egy nőorvoshoz – korábban soha nem járt nála, találmokra, a névtáblája alapján választotta ki –, hogy fogamzásgátló tablettát írasson föl magának, ami akkor még merész, már-már forradalmi cselekedetnek számított. Ezenfelül gondosan áttanulmányozta *A szerelem iskolája* című könyvet, amely pontokba és alpontokba szedett szexuális tanácsokat közölt furcsán kenetteljes hangnemben. Így aztán amikor először egyedül maradtak Á. kollégiumi szobájában, nem voltak egészen tanácstalanok. A sötétítő függöny sárgán derengő alkonyattá változtatta a kora délutánt, aranyszín fényben ázott a másik ágyon az ismeretlen szobatárs összesodort alsóneműje, az asztalon halványan izzott a fél üveg traubiszóda. Egész idő alatt szólt egy ormótlan, szalagos magnó, a szalagon recsegős rádiófelvétel. „...When the moon is in the seventh house, and Jupiter aligns with Mars...” – énekelt egy csapat hozzájuk hasonló fiatal valahol a földgolyó túlsó felén, vélhetőleg farmerben, hímzett indiai ingben, marihuánás cigaretták és indiai füstölők csillagszórószerű, lassan hamvadó fekete pálcikáinak füstjében, olyan mozdulatokkal, mintha joggyakorlatokat végeznének álmukban (korábban valamilyen színházi újságban látott róluk egy ilyesféle képet). E. rövidesen úgy találta, nincs szüksége *A szerelem iskolájából* tanúakra. Úgy érezte, mintha a teste vevőkészülék volna, amely valamiféle földöntúli adó hullámhosszára van beállítva, és erről a túlvilági adóállomásról diktálná neki valaki a megfelelő mozdulatokat. Ezt a földöntúli harmóniát igaz, kissé megzavarta, hogy E. erősen náthás volt, és időről időre valamilyen maró folyadékot kellett az orrába csöpögtetnie, hogy levegőhöz jusson. Ahogy ott heverték egymás mellett a keskeny kollégiumi ágyon, minden sejtjükkel arra a bizonyos földöntúli adásra hangolódva, Á. E. fölé hajolt, egyik kezében a csöpögtető műanyag rudacskával, végtelen gyöngédséggel E. orrrlyukához illesztette a rudacska végét, és beadta neki az orrcseppeket. „Harmony and understanding, sympathy and trust abounding...”, énekeltek a távoli füstölők kódében álmatag joggyakorlatokat végző fiúk és lányok.

Úgy másfél évvel később E. egy reggel arra ébredt, hogy szerelmes az egyik tanárába – abba, amelyik a bibliográfiai alapismereteket tanította nekik. Ekkor már egy éve házasságban voltak, és együtt laktak Á.-val egy albérletben, amely olyan szűk volt, hogy ha megálltak a közepén, kinyújtott karjukkal jóformán a szoba minden pontját megérinthették. Reggelente együtt buszoztak be az egyetemre, délutánonként megvárták egymást valamelyik könyvtárban vagy eszpresszóban, hogy együtt vacsorázzanak állva a Jégbüfében vagy beüljenek egy önkiszolgáló étterembe. Eleinte kellemesnek és kalandosnak találta ezt az életformát, és örömet lelte az örökös együttlétben, de még egy év sem telt el, és E.-n egyre inkább valami homályos elégedetlenség vett erőt: úgy érezte, hogy az életének tulajdonképpen vége van, és soha többé nem történik vele semmi.

Erről a bizonyos tanárról – egyébként seszínű, zárkózott és savanyú ember volt, ritkuló hajjal és vastag szemüveggel – a csoporttársai előszeretettel gyártottak gonosz vicceket, mert nagyon komolyan vette ezt a szerinte méltatlanul mellőzött, mindenki más szerint teljességgel érdektelen tantárgyat, és igen szigorúan számon kérte a kettőspontok, gömbölyű és szögletes zárójelék és társaik szabályszerű alkalmazását. Egy ide-

ig E. is osztozott a tanár és tárgy iránti általános ellenszenvben, de amikor egy alkalommal mégis sikerült hibátlan irodalomjegyzéket benyújtania, és a tanár szomorú szemé („Látja, megy ez magának, ha akarja!”) egy pillanatra majdhogynem gyöngéden állapotodott meg rajta, E.-t előtötte a forró szájalom hulláma. Úgy érezte, az ő hívása, hogy kárpótlást nyújtson ennek az igazságtalanul megbántott embernek, ha másként nem, hát legalább hibátlanul kettőspontozott és zárójelezett irodalomjegyzékek formájában. A tanár, úgy tűnt, méltányolja az igyekezetét, és idővel kialakult közöttük valamiféle szemérmes cinkosság, amely a tanár részéről erőltetett, csikorgó tréfálkozásban („Nna, talán kérdezzük meg X. kisasszonyt, ő itt hova tenné a zárójelet?”), az ő részéről pedig odaadóan figyelmes pillantásokban nyilvánult meg. Aznap reggel, amikor arra ébredt, szerelmes belé – valamit álmodott vele, hogy mit, arra már nem emlékezett, de az ébredés első pillanataiban még érezte az elvonuló gyönyör utolsó hullámát, és egész nap vele maradt valamilyen boldog és tárgyaltalan izgalom –, az élet hirtelen megint izgalmas és rejtelmes lett, mint régen, mint alig egy éve. Attól fogva valahányszor Á.-val szerelmeskedett, behunyta a szemét, és a tanárt képzelte a férje helyébe.

Ez a kettős hűtlenség idővel olyan súllyal nehezedett a lelkére, hogy úgy érezte, nem bírja tovább titkolni. Egyik este, szerelmeskedés után elhúzódott a férjétől, amennyire ez egyáltalán lehetséges volt a keskeny ágyon, a fal felé fordult, és fuldokolva zokogni kezdett. A döbbent, rosszat sejtő Á. egy darabig szelíden, aztán egyre ingerültebben kérte, hogy mondja meg, mi baja, de amikor látta, hogy E. ha akarja, sem bírja abahagyni a sírást, fölkelt, vizet hozott neki egyetlen, csorba szélű bögréjükben, és megittatta, mint egy kisgyereket. E.-t a hála és a bűntudat végre rábírta, hogy erőt vegyen magán, és csukladozva könnyített a lelkén. Amikor a vallomása végére ért, és fölnevezett, megkönnyebbülten látta, hogy a férje továbbra is jóságos tekintettel néz rá. Görccsösen átkarolta Á. nyakát, az pedig sokáig, megnyugtatóan simogatta. Nem haragszik, mondta, nincs is joga hozzá, utóvégre is E. nem az ő tulajdona, és nem tehet róla, hogy azt érzi, amit érez. Ő maga is észrevette már egy ideje, mondta, hogy valami nincs rendben kettejük között, hogy E. megváltozott, de most, hogy tudja, mi volt ennek az oka, újra közel kerülnek egymáshoz, és csakis ez a fontos. Hajnalig beszélgettek, E.-t időnként újra elfogta a görcsös sírás, ilyenkor a férje átölelte, és olyan gyöngéd volt hozzá, mint egy nagybeteghez.

Másnap délelőtt kialvatlanul, de meghatott, már-már megdicsőült gyöngédséggel búcsúztak egymástól. Délután repesve szaladt a férje elé a könyvtár lépcsőházában, estként kézen fogva sétálgattak a környékbéli utcákban, a hétvégeken kirándultak a hegyekbe, és E., hogy a férje kedvében járjon, megpróbálkozott a főzéssel és a vasalással is, amit korábban soha nem tett. Ez a megújulás kapcsolatuknak mindössze egyetlen területét nem érintette: az ágyban már nem boldogultak *A szerelem iskolája* útmutatásai nélkül, és jóllehet ezek az útmutatások voltaképpen beváltak, E. többé nem földöntúli hullámhosszra állított vevőkészüléknek érezte magát ilyenkor, inkább valamilyen mechanikus szerkezetnek, kávéautomata-félének, amelyből a megfelelő gomb lenyomása után halk koppanással kiesik a műanyag pohár. És ami még rosszabb volt, ilyenkor mintha valamilyen mélyen eltemetett ellenségesség is éledezni kezdett volna bennük egymás iránt, nem tört ugyan a felszínre, de közel járt hozzá, és idővel megtalálta a repedéseket, amelyeken át beszivárgott nappali életükbe.

– Ne rágd a körmöd! – szólta rá élesen a férje, ha szórakozottan az ajkához érintette a mutatóujját (korábban tényleg rágta a körmét, de már leszokott róla). – Uralkodj

magadon! – szólta rá ugyanilyen élesen, amikor a hétvégi kiránduláson szomjúságról panaszkodott, és be szeretett volna ülni a közeli erdei vendéglőbe. – Nincsen kidobni való pénzünk! (Csakugyan elég nehezen jöttek ki a drága albérlet mellett az ösztöndíjuktól és abból a nem túl magas havi összegből, amit a szüleiktől kaptak). – Keserű a szád a rengeteg cigarettától! – mondta Á., és elfordította a fejét, amikor E. meg akarta csókolni. Máskor meg jelentőségteljesen a fény felé emelte a rosszul elmosott, csíkosra száradt vizespoharat, és egyetlen szó nélkül visszatette a mosogatóba. E., mivel bűnösnek érezte magát, nem merete hasonlóképpen kifejezni a haragját. A haragból így ködös és nyúlós nyomorúság lett, amelyben nehezen és reménytelenül vonszolta magát napról napra. A tanár egyébként a következő évben már nem tanította, és lassanként el is felejtette, hogy valaha szerelmes volt belé.

Míg a vonatban ült, gyötrelmes élességgel jelent meg az emlékezetében egy bizonyos szilvesztereste. Ez néhány évvel később történt, a tanár iránti szerelmére jóformán nem is emlékezett már. A szilveszteri buli egy hatalmas, régi lakás összes helyiségében zajlott, a magas mennyezetig érő könyvespolcok tövében, cigarettafüstben tengődő fikusok és ismeretlenek bekeretezett fényképei között, sőt, föltehetőleg a mellékhelyiségekben is, a hámló, rézkilincses ajtók mögött. Arra már nem emlékezett, hogyan kerültek oda, valami ismerősük hívhatta meg őket, feltehetőleg a háziak tudta nélkül („két emberrel több vagy kevesebb, az már nem sokat számít...”). A szűk és nem túlságosan tiszta konyhában átadták valakinek – talán a háziasszony volt, talán nem – a magukkal hozott, illedelmes selyempapírba csavart borosüveget, aztán belevetették magukat a szobákban hullámzó embersűrűbe, amelyben sehogy sem sikerült ismerős arcra akadniuk.

E. egy darabig elveszetten téblábolt, és különféle könyveket huzigált ki találmra a könyvespolcra, majd egy oroszlánarcú, nagy termetű fiatal férfi intette magához. A férfi, feltehetőleg a házigazda, egy fotelben ült hátradőlve, hatalmas combját keresztbe vetette. Bal oldalán szemüveges, palacsintaképu lány kuporgott megdicsőült arccal egy kényelmetlen támlás széken. A jobb oldalán álló szék még szabad volt. E. pillanatnyi tétozás után leült rá. A házigazda (ha ugyan az volt) egyfolytában beszélt és dohányzott, két izmos karját átvette a két támlás széken, mintegy jelképes ölelésben egyesítve önmagát és az oldalán ülő két nőt. A cigarettát a jobb kezében tartotta, időnként E. válla fölött verte le a hamut egy kis kerek hamutartóba, amely egy ugyancsak kerek, alacsony asztalkán állt E. jobbján. A szavak is valahogy könnyedén és gömbölyűen hömpölyögtek elő a húsos oroszlánajakból, és mint megannyi léggömb lebegtek el a hallgatóság feje fölött. Beszélgetőtársa, éles arcvonású, szemüveges fiú, egy díványpárnán kuporgott vele szemben törökülésben (és talán éppen ezért a vitában is mintha alulmaradt volna). Ő is dohányzott (de ő a padlóra verte a hamut), és gyors, éles kis mondatokkal igyekezett meglékelni a házigazda léggömbjeit. E. valószínűleg már akkor sem figyelhetett túlságosan a beszélgetésre, most pedig már csak annyira emlékezett belőle, hogy a szemüveges sűrűn használta a „megalkuvás” és a „moralizálás” szavakat, és ilyenkor mindig csúnyán, kárörvendően elmosolyodott.

A férje egy ideig ott állt a közelükben, a falat támasztotta, töltögetett magának egy borosüvegből, és gondosan kerulte tekintetével a házigazda E. vállán nyugvó jobb karját. Később, talán már a bor hatására, beleavatkozott a daliás házigazda és gúnyosan mosolygó ellenfele szópárbajába. Éles hangon, már-már kukorékolva a gúnytól ronított neki annak a nézetnek, miszerint a másoknak okozott szenvedést utólag bármivel

is igazolni lehetne (mert mintha valami ilyesmiről folyt volna a vita). A házigazda és ellenfele lassan, álmélkodva fordította feléje a tekintetét. A házigazda kelleetlenül, de udvariasan valami válaszfélébe fogott, de a férje csak vállat vont, kissé báván, bocsánatkérően elmosolyodott, groteszk, szalutálásszerű mozdulatot tett a borospohárral, majd tekintetével továbbra is gondosan kerülve E.-t és a házigazda karját, eloldalogott a nagyobbik szoba felé.

E. kis ideig még ott üldögélt a házigazda hóna alatt, mert nevetségesnek érezte volna, hogy felpattanjon és a férje után szaladjon, és különben sem volt biztos benne, igényt tart-e Á. efféle látványos lojalításra. Egyébként Á. távozása után a vita amúgy is kifulladt, a résztvevők felálltak a székekről és a padlóról, innivaló után néztek, más csoportokhoz csatlakoztak, E. egy ideig ide-oda verődött a csoportok között, amelyek számára ismeretlen emberekről, zeneművekről és amatőr színházi előadásokról vitatkoztak, aztán Á. keresésére indult. Átfurakodott a másik szobában hánytorgó tömegen – itt harsány magnózene szólt, ráadásul valaki zongorázott is (hogy mit, azt nem lehetett hallani a magnetofontól), és sokan táncoltak, de Á.-t nem látta semerre. Átlépetett a földön ülők kinyújtott lábszárán, kinyitott egy ajtót, és a konyhában találta magát.

Odakinn nem volt egy lélek sem, csak mosatlan tányérok a mosogatóban, az asztalon hatalmas, még érintetlen, teli szendvicstál és néhány borosüveg a rozzant hűtőn. E. elvett egy uborkás szendvicset, és a fényképeket kezdte nézegetni, amelyek szinte teljesen beborították az egyik falat. Barnás tónusukból ítélve régen, valamikor a század elején készülhettek. Nők feltűzött hajjal, nyakig gombolt ruhában, mellényes és cvikkeres, szikár, bajszos férfiak, az asszonyok szigorú tekintetű, kopaszodó férjükbe karoltak. Furcsa módon egyikük sem mosolygott, mindenki komoly, száraz, méltóság-teljes és nagyon felnőtt volt, még a matróruhás, jóformán kopaszra nyírt kisfiúk és a csipkegalléros, bársonyruhás kislányok is.

Tétován megindult, kilépett egy másik ajtón át az előszobába, kabátoktól roskadozó fogasok és csukott, keskeny fehér ajtók közé. Mindössze egyetlen csupasz villanykörte izzott halványan a pókhálós magasban. Találomra lenyomta az egyik rézkilincset, de az ajtó, amely mögött a fürdőszobát sejtette, nem engedett. „Foglalt!”, hallatszott egy ingerült férfihang az ajtó mögül, biztosan sokan próbálkozhattak már az ajtóval. Próbaképp lenyomott egy másik kilincset: ez az ajtó kinyílt, és mintha csak egy másik világba keveredett volna, ahol az események az álom sajátos logikáját követik, meglátta a férjét, amint egy szűk kis szobában, alig nagyobbban, mint a régi albérletük, egy díványon hasal, és egy piros fémernyős olvasólámpánál valamit olvas (az *Effie Briest* egy régi, német nyelvű kiadását, mint utóbb kiderült). A férje felnézett a könyvből, nem látszott rajta meglepetés, csak valamilyen jeges, szikrázó gyűlölet (az olvasólámpa fényében tisztán látta rajta a gyűlöletet, mintha valamilyen félig átlátszó maszkot viselt volna), amelyet ugyanolyan álomszerűen megmagyarázhatatlannak és mégis magától értetődőnek érzett, mint Á. jelenlétét ebben a véletlenül fölfedezett szobában.

– Befejezted? – kérdezte a maszk szinte viczorogva. – Mehetünk?

Miközben a reménytelennek tűnő feladattal birkóztak, hogy megkeressék az egymásra hányt kabátok közül a sajátjukat, eszébe sem jutott, hogy megkérdezze, mire vonatkozott ez a „Befejezted?” – ez a kérdés is mintha a jelenet álomszerűen magától értetődő abszurditásának része lett volna. Később, már odakinn, amikor az egyik sötét, hidegtől szikrázó mellékcucából befordultak egy másikba (távolról hallották a Körúton nyüzsgő tömeg kiáltozását és a trombiták túlkölését), megpróbálta kifaggatni a férjét, hogy került voltaképpen abba a szobába, és miért is haragszik rá, de a férje

mindössze egy-egy szót vetett oda neki foghegyről, összeszorított szájjal, szinte sziszegve a gúnytól.

Á. csak jóval később árulta el, hogy néhány percre, de az is lehet, hogy hosszabb időre, elaludt abban a kissozóban, ahol rátalált, de félálomban azért érzékelte, hogy valaki benyit, aztán káromkodva visszavonul. A káromkodó fiatal férfiban a házigazdát, a mögötte lappangó nőben pedig, akiből csak bizonytalan körvonalakat látott a félhomályban, E.-t vélte felismerni. Abban egy percig sem kételkedett, milyen céllal kereste föl a pár a kissozót (később még többen is próbálkoztak). Ott, a jeges és sötét utcán E. minderről semmit sem tudott, de – látva Á. haragos és megvető arcát, és mert a tanárügy óta nem sikerült megszabadulnia az állandó, bár most már tárgyaltan bűntudattól – mégiscsak szükségét érezte valamiféle öngazolásnak. Tétován hozzáfogott, hogy elmesélje, hogyan indult el a természetes házigazda hóna alól Á. keresésére. A férje egy darabig némán hallgatta, aztán hirtelen megtorpant, és szembefordult vele.

– Legalább ne hazudoznál összevissza! – sziszegte falfehéren, aztán rándított egyet a vállán, mint akinek tulajdonképpen már ez is mindegy.

Valahol a pályaudvar környékén járhattak, itt már sűrűbb volt a tömeg, az úttest túloldalán mocskos kis eszpresszó foghíjas fényreklámja villogott a sötétségben. Részeg fiúk és lányok csoportja jött velük szembe: félrehúzódtak a fal mellé, és ahogy a társaság elhullámozott mellettük, valaki kihajolt a vihogó és lökdösődő csoportból, és gúnyosan vakogó, pokoli hangon egyenesen a fülükbe trombitált. Még néhány másodpercig hallották a mutáló, gúnyos röhögést.

– Hazautazom! – E.-nek talán a pályaudvar közelsége sugallta az ötletet, bár egy villanásra eszébe jutott az anyja is, aki most egyedül ül otthon a tévé előtt, pulóvert köt, és a szilveszteri kabarét nézi.

– Most? Megőrültél?

A pályaudvaron megnézték a menetrendet: csodálatosképpen volt vonat aznap éjjel, igaz, csak hajnali négykor, több mint négy óra múlva. E. azt hitte, egy lélek sem lesz a váróteremben ilyenkor, de teli volt emberekkel. Testes, fejkendős asszonyok vállukra csukló fejjel alvó gyermeküket rázogatták fél karjukkal ütemesen, másik kezükben cigaretta, sötét tekintetű férfiak tárgyaltak egymással elmerülten, kucsmás öregember meredt maga elé ködös tekintettel – időnként a bekecse zsebéből lapos üveget vett elő, és meghúzta –, egy téstás képű, kerek fejű férfi pomponos sísapkában, a lécpadon végigdőlve aludt egy hálózsákkal betakarózva. A férje ott gubbasztott mellette („Csak nem képzeled, hogy itt hagyalak egyedül, ilyenkor?”), egyre csökkenő lendülettel bizonygatta, hogy ez az egész örültség, és időnként elment, hogy forró kakaót hozzon az automatából, mert a váróteremben hideg volt, kihűlt dohányfüst és fűrészporszaga keveredett a szomszédos vécéből hullámokban érkező vizelet- és hányadékszaggal. Amikor kicsit kimentek szellőzködni, látták, hogy az állomás nagy órájának mutatója éjfélre ugrik.

– Boldog új évet! – mondta a férje furcsán elhúzott szájjal, és az övéhez koccantotta műanyag kakaós poharát.

Később két rendőr lökte be a váróterem ajtaját, vészjósló, hintáló léptekkel jártak körül, és személyi igazolványt követeltek a lécpadokon éjszakázóktól. E. egyre kétségbeesettebben kotorászott a táskájában a személyije után, nem mert felnézni a fölébe tornyosuló rendőrrre, de a szeme sarkából azért látta az egyenruha szürkés-kék foltját, a kidülledő hasat és a húsos ujjakat, amint ütemesen dobolnak az övről lelógó gumiboton. A férje a másik, alacsonyabbik és bajszosabbik rendőrnek magyarázott valamit

hadarva, erőltetetten barátságos mosollyal, amelyet az nem viszonzott, amíg ő reszeltó kézzel rakosgatta ki a táskájából a váróterem padjára a pénztárcáját, a zsebkendőjét, a fogamzásgátló tablettáját, az olvasószemüvegét és a törött kupakú szempillaspirált, amelyetől ragacos és fekete lett az ujjja. A férje kihívóan átfogta a vállát.

– A feleségem! – vágta oda sziszegve, már-már támadóan a magasabbik rendőrnek éppen abban a pillanatban, amikor E.-nek a táska szakadt bélésében mégiscsak sikerült kitapintania az igazolványát.

Később, mert még mindig igen sok idejük volt, átmentek a foghíjasan villogó feliratú, mocskos kis presszóba. A férje vodkát rendelt, aztán még egyet. Furcsa módon bármennyit ivott is, nem kezdett el akadozni a nyelve, inkább nagyon is gyorsan, egyre gyorsabban beszélt, és csak abból, amit mondott, lehetett látni, hogy már nem józan. Azt bizonygatta, hogy amikor elvette őt, felelősséget vállalt érte, és megígérte E. anyjának, hogy vigyázni fog rá. (E. semmi ilyesmire nem emlékezett, ha mégis elhangzott valami efféle, legfeljebb holmi esküvői kedélyeskedés lehetett.) Ha most engedné, hogy E. elutazzon, mondta ünnepélyesen, ezzel megszegné az ígérését. A vonatot ilyenkor, éjszaka nyilván nem fűtik, és ha E. most elindul, egészen biztosan megfázik és megbetegszik. Ezért ha E. nem hagy föl azzal a szándékával, hogy még ma éjjel elutazzék, akkor ő, Á. is fölszáll a vonatra, elkíséri Kelenföldre...

– ...És ott a mozdony elé ugrom! – hadarta diadalmasan, és komolyan, fontoskodva bólogatott hozzá, mint egy felnőtteket utánzó négyéves.

Mire hazaindultak, az utcákból már eltűnt a tömeg, csak nagy ritkán húzott el mellettük egy-egy taxi, vagy imbolygott szembe velük egy-egy magányos részeg. Az ablakok többsége is sötét volt már, csak elvétve villogott még némelyik függöny mögött a tévé szürkés fénye. Az úttesten szakadt papírtrombitákat hengergetett a szél.

Volt egy időszak, néhány évvel később, amikor pár hónapig nyugodtan, sőt derűsen éltek: valamilyen jótékony véletlen folytán mindkettejüknek ugyanabban az időben akadt valakije. E. barátja néhány évvel fiatalabb volt nála, és a nagyszüleinél lakott: ha E. éjszakánként kiosont a vécére, és nem sikerült zajtalanul becsuknia maga mögött az ajtót, tudta, hogy valahol odabenn, az idegen lakás belsejében, ahol ő még sosem járt, két ismeretlen, kíváncsi és aggodalmas öreg fülel és suttog megbotránkozva.

Á. barátjától mindketten ismerték még a kollégiumból, apró természetű, éles eszű szemüveges lány volt, E. ízlésének kicsit izgága ugyan, de szemlátomást elég nagyvonalú és független ahhoz, hogy elfogadja ezt a helyzetet anélkül, hogy követelőzőtt és kizárólagossági igényeket támasztott volna. (Legalábbis így hitték mindaddig, amíg néhány hónappal később váratlanul férjhez nem ment egy vörösös hajú és szégyenlős mosolyú, langaléta skandinávhoz, akit magyarul tanított. Néhány héttel később E. és fiatal szeretője is szakított, mert ettől fogva E., valahányszor a nagyszülők lakásának cselédszobájában töltötte az éjszakát, semmi másra nem tudott gondolni, csak arra, vajon mit csinálhat Á. egyedül otthon, és elviselhetetlen büntudat gyötörte.) Ebben a néhány hónapban azonban valamilyen valószínűtlen, világ fölött lebegő békeességben éltek, mindenki rendkívül előzékeny, kedves és megértő volt mindenki mással szemben, és ideig-óráig azt hihették, hogy megtalálták a bölcsék követét, hogy sikerült legyűrniük magukban azokat a szívós, sötét indulatokat, amelyek az emberiség kevésbé szerencsés részét mások birtoklására és korlátozására ösztönzik.

„Nem agyag vagy téglá a szerelem,
nem csökken az mással megosztva sem!”

– idézte Shelleyt a művelt S., ők pedig cinkosan mosolyogva, sokat tudóan bólogtattak. Olykor kirándultak is, néha négyesben, bár többnyire inkább hármásban (E. fiatal szeretőjét valójában nemigen lelkesítette a szerelemnek ez a kollektív formája), színházba és moziba jártak, utána pedig beültek valahová sörözni, és megbeszélték a látottakat. Az éles eszű és kissé bőbeszédű S. ügyelt rá, hogy ezekben a vitákban mindig udvariasan E. pártját fogja Á.-val szemben.

Úgy két évvel azután, hogy a négyesük feloszlott, Á.-nak föl kínáltak egy állást szülővárosa kutatóintézetében, és ő úgy határozott, elfogadja. E.-nek döntenie kellett, vele tart-e vagy ott marad Pesten egyedül.

– Normálisan akarok élni! – ismételte megszállottan a férje, és undorral odébb tolt egy teli hamutartót. E. tudta, hogy ez mit jelent: úgy akar élni, ahogy a szülei, vagy majdnem úgy. (Á.-nak alig néhány hónappal korábban sikerült végre szakítania egy kolléganőjével, aki nem olyan könnyedén és derűsen fogta föl a helyzetet, mint a vidám és talpraesett S.: a szakítás után E. még heteken keresztül szedte ki a postaszekrényből és tette szó nélkül a férje asztalára az ijesztően vastag, dülöngélő óriás betűkkel megcímezett borítékokat. Megegett, hogy a férje egy telefonhívás után minden magyarázat nélkül elrohant otthonról, és csak másnap jött haza – E. sejtette, hogy ilyenkor ennél a kolléganőjénél van, de nem – vagy csak mellesleg – szerelmeskedéssel tölti az éjszakát, hanem azzal, hogy megpróbálja lebeszélni az öngyilkosságról.)

Közeledett az az időpont, amikor Á.-nak el kellett foglalnia új állását, de E. még mindig nem tudta eldönteni, vele tart-e. Egy alkalommal Á. két napra külföldre utazott valami konferenciára. Az első nap délutánján E. – éppen a Maggi levesport töltötte bele a forró vízbe a konyhában – hirtelen megdermedt: beléhasított a bizonyosság, hogy Á.-t soha többet nem látja. Lezuhan vele a repülő most vagy a visszaúton, vagy annak az idegen városnak a szállodájában történik vele valami, kigyullad az épület, vagy egyszerűen elüti egy autó – előugrik valamelyik a számtalan rémületes lehetőség közül, amelyek állandóan ott lappanganak a világ sima felszíne alatt. Minden órában bekapcsolta a rádiót, hogy meghallgassa a híreket – olyan biztos volt benne, mit fog hallani, hogy nem akart hinni a fülének, amikor a bemondó eljutott az időjárás-jelentésig anélkül, hogy bármiféle repülőszerencsétlenségről említést tett volna. Este, hogy a szorongás elől meneküljön, bekapcsolta a tévét: éppen egy úrhajó kilövését közvetítették élőben. A képernyőn harmincas éveikben járó, kellemes arcú férfiak jöttek szemközt mosolyogva és integetve, fura, fényes, csupa cipzár kezeslábasban, aztán egy nő is, szép arcú, sötét, hullámos hajú, valami tanárnő, ő is ugyanolyan fényes kezeslábasban, ő is mosolygott és integetett, mielőtt hátat fordított volna a nézőknek, hogy a többiek nyomában kissé meghajtott fejjel ő is belépjön az úrhajóba. Aztán az úrhajó kilövését mutatták: ahogy a fényes fémkúp egyetlen rántással kitépi magát a gravitáció karjaiból, és lángcsóváját magával vonszolva egyre feljebb fúródik a szürke égbe. Kiabálás, éljenzés, megkönnyebbült nevetgélés hallatszott, aztán egyetlen, döb-bent, hitetlenkedő sikoly, ahogy a fémkúpot hirtelen elborítottak a fehér lángok (a valóságban nyilván narancsszínűek lehettek, de akkor még nem volt színes tévéje). Néhány másodpercig még tovább röpült fölfelé, aztán lángoló darabokra esett szét, és a darabok zuhanni kezdtek lefelé, mintha a megbántott Föld szándékosan rántotta volna vissza őket magához. E. kilépett az erkélyre, mert úgy érezte, odabenn nem kap levegőt. E. hogy föl nézett a szürkésrózsaszínben vibráló füstködre tégen át az elmosódó csillagokra, olyan erővel tört rá a szorongás, mint még soha: mintha az egész világegye-

tem készült volna rászakadni, hogy összelapítsa. A késő esti híradóban újra látta a lánggömbbé szétfeszülő fémtokot, de repülőszerencsétlenségről sem aznap, sem a másnapi hírekben nem volt szó. A férjének másnap négy óra körül kellett volna megérkeznie. Amikor még öt órákor sem volt otthon, megfogadta, hogy ha még egyszer élve viszontláthatja, elkíséri T.-be, és holta napjáig vele marad. A férje hat óra után ért haza: két órával később indult a gép – valami műszaki hibája volt, de szerencsére időben fölfelezték.

Amikor egyedül maradt a lakásban, megkönnyebbült. Az Á. elutazása előtti éjszakán, hosszú idő óta először, megint egy ágyban aludtak, és ő egész éjjel kétségbeesetten kapaszkodott a férjébe, még akkor sem eresztette el a kezét, amikor rövid időre sikerült elaludnia. Hajnal felé, amikor E. sírva ébredt rövid álmából, újabb, hat hónapos határidőben állapotok meg: ez alatt a fél év alatt kellett E.-nek végleg eldöntenie, követi-e a férjét T.-be. Másnap reggel, bár Á. arra kérte, ne tegye, kikísérte a vonathoz, és megint csak sírva fakadt, amikor a férje még egy pillanatra lelépett hozzá a vonatlépcsőről. Még akkor is sírt, amikor a vonat már eltűnt a kanyarban, ő pedig kifelé indult a pályaudvarról. De amint fölszállt a hazafelé tartó buszra, hirtelen olyan szabadnak és könnyűnek érezte magát, mintha egy rossz fogát húzták volna ki, vagy elgennyeyedt szálkát lökött volna ki a szervezeté. Arra gondolt, hogy mostantól azokon a reggeleken, amikor a szeretőjét várja – alig néhány hete kezdődött a kapcsolatuk, a szeretője nős volt, mindig délelőttönként jött, mert csak olyankor tudott feltűnés nélkül elsikkasztani egy-két órát a másik, „hivatalos” életéből – nem fogja többet idegesen tépkedni a fogával a zsebkendőjét, féltében, hogy Á. aznap otthon talál maradni. De valahogy most mintha a szeretője se lett volna már olyan fontos: az élet hirtelen kitágult, átalakult a váratlan lehetőségek kellemes dzsungelévé.

Az első időkben még sűrűn leveleztek, és a férje mindig meglátogatta, valahányszor hivatalos ügyben, havonta, hathetente, Pestre kellett utaznia. E. örült ezeknek a látogatásoknak, de félt is tőlük: ilyenkor mindig újra átélte az elszakadástól való szorongást és a válás fájalmát, majdnem ugyanolyan erősen, mint a legelső alkalommal. Ez annál is furcsább volt, mivel a köztes időszakokban továbbra is olyan könnyűnek és szabadnak érezte magát, mint az Á. elutazása utáni első félórában, amikor hazafelé tartott a buszon.

Letelt a hat hónapos határidő, de valahogy egyikük sem hozta szóba. A levelezés és a látogatások megritkultak, de azért folytatódtak. E. elpanaszolta Á.-nak: a szeretője azóta, hogy ő egyedül maradt, megrémült, és érezhetően hidegebb hozzá. Á. pedig, kicsit zavartan, elmesélte, hogy újra találkozgat azzal a bizonyos régi, „pasztellszínű és szófukar” ismerősével: az illető azóta sem ment férjhez, és néha eljárnak együtt ide-oda. – Lehet, hogy arra foglak kérni, adjuk be a válópert... – mondta egy alkalommal bocsánatkérően nevetgélve.

A válóper után E. kisebb lakásba költözött. Ez a lakás messzebb volt a városközponttól, mint a régi, és Á. itt ritkábban látogatta meg: rendszerint csak egy napot töltött Pesten. Legfeljebb annyi ideje maradt, hogy együtt ebédeljenek valahol a városban: ilyenkor ömlött belőlük a szó, mintha két dzsinn volnának, akik ezer meg ezer évet töltöttek magányosan, ki-ki a maga palackjába zárva. E. elmondta mindazt, ami magányos délutánjain és estéin megfordult a fejében, és amiről a szeretőjével nem volt alkalma beszélni rövid együttléteik alatt. Á. a fiáról mesélt, gyerekbetegségekről, elködorgott és megtalált macskákról meg a munkájáról. Néha, kedvetlenül, a házassá-

gáról is: amióta a fiuk megszületett, a „pasztellszínű és szófukar” I. csöndes kedvetlensége mögül sötét, eszelős féltékenység bukkant elő. Féltékeny volt mindenre és mindenkire, Á. munkájára, a kollégáira, E.-re, akit csak hallomásból ismert, és amikor a talpraesett S., aki időközben elvált a szégyenlős mosolyú skandinávától, és komoly újságírói karriert futott be odakinn, egy képeslapot küldött Á.-nak valamilyen egzotikus nyaralóhelyről, a sápadt és törekeny I.-be egy sivatagi démon ereje költözött, és módszerezen szétverte Á. lemezjátszóját a hangfalakkal együtt.

Azért megesett, hogy Á. otthon is meglátogatta, sőt az éjszakát nála töltötte, igaz, csak egyszer. E. éppen szakított a szeretőjével (ez talán a második vagy harmadik lehetett a szakítások hosszú sorában), és amikor megszólalt a telefon, már órák óta mozdulatlanul ült az egyik kényelmetlen fotelben, és kisírt szemmel meredt a kék szőlőleveleket ábrázoló tapétára. Nem szerelmeskedtek – Á. felesége éppen újra gyereket várt, „...és különben is...” – mondta Á. fáradtan. Amikor hajnal felé megpróbáltak aludni egy keveset – ebben a lakásban nem is fért el egy ágynál több –, csak feküdtek egymás mellett, aztán E. Á. karjára hajtotta a fejét, és végre sikerült elaludnia.

E. ekkoriban gyakran azon kapta magát, hogy valahányszor arra gondol, mi lesz vele öregkorára, nem a szeretőjét látja maga mellett ezekben a képzeletbeli jelenetekben, hanem Á.-t. Elképzelte, hogy egymás közelében élnek majd, rendszeresen együtt ebédelnek, hosszú sétákat tesznek az őszi erdőben, vagy rossz időben a szobában üldögélnek és teáznak (hogy a „pasztellszínű és szófukar” I. hogyan és hová fog majd eltűnni a kellő pillanatban, ennek a kérdésnek az eldöntését bizonytalan időre elodáztatta). Öregségükre mindketten megszabadulnak majd a sexualitás démonától, gondolta, amely sose volt része valódi énjüknek, hanem mint valami vámpír élősködött rajtuk, és nem marad más bennük egymás iránt, csak a tiszta, egyértelmű szeretet.

Egyik este a tévé előtt ült, és nézte, ahogy a narancsszín kezeslábasba öltözött fiatal férfiak és nők – a harmincas éveikben járhattak, és E. ezt a korosztályt most már fiatalnak érzékelte – mosolyognak, integetnek, majd hátat fordítanak, és egymás után kisé meghajtott fejjel eltűnnek az úrhajó ajtajában. Ezúttal nem volt sikoly, se lángok: a fémkúp a ritkuló levegő egyre újabb és újabb rétegeit furta át akadálytalanul, míg el nem nyelte a feketeség (csak tizenhárom nappal később zuhant az óceánba, mert a kilövés diadalmas pillanatában megsérült a burkolata). E. arra gondolt, hogy talán éppen most halad el a feje fölött, a várost beborító rózsásszürke füstködréteg fölött a fagyos, fekete magasban, amikor megszólalt a telefon.

Néhány másodpercig csönd volt a kagylóban. Már éppen le akarta tenni, amikor meghallotta, hogy valaki megköszörüli a torkát a vonal túlsó végén.

– Szia – mondta tompa, távoli hangon a férje.

E. kicsit csodálkozott, mert Á. máskor csak délelőttönként szokta föl hívni, a munkahelyéről, este legfeljebb olyankor, ha hivatalos úton volt valahol.

– Szia! Hol vagy? – kérdezte, mert arra gondolt, talán most is valahonnan a világ túlsó végéről hívja, New Yorkból vagy Tokióból.

– Itt lenn a ház előtt – felelte Á. – Mármost a saját házuk előtt – helyesbített kicsit élénkebben, aztán megint az előbbi távoli, tompa géphangon hozzátette: – Rákom van.

Aznap éjjel kutyákkal álmodott: egész falka kutyát tereltek láthatatlan személyek egy épület felé, ahol – ezt valahonnét a szokásos, megmagyarázhatatlan álombeli bizonyossággal tudta – el fogják pusztítani őket. Ő ott ült az épület falának tövében vala-

mi padkafélén. Az egyik kutya hirtelen kivált a tömegeből, odaszaladt hozzá, az ölébe tette a lábát, és jóságos, kék szemével könyörögve nézett föl rá. Ő fölkapta a kutyát, és szaladni kezdett vele, bele a vakvilágba. Találomra belevetette magát az egymást követő sikátorokba, és ahányszor befordult egy sarkon, kissé föllélegzett, remélve, hogy a láthatatlan üldözők most végre nyomukat veszítették. Vasúti sínekhez értek, messziről látta, hogy le van eresztve a sorompó. A sínek innenső oldalán, hosszan elnyúló, lapos gyárépületben – arra a gyárra emlékeztetett, ahol az anyja dolgozott valaha – valami egyenruhások igazolványt vagy útlevelet követeltek tőle. „A kutya papírjait is kérem!” – szólt rá ellentmondást nem tűrő hangon egy magas egyensapkás, nyilván a csoport vezetője. Vontatottan kotorászott a táskájában, hogy időt nyerjen, aztán, mert úgy érezte, nincs veszítenivalója, lesunyit fejével találomra az egyensapkás kezébe nyomott egyet a táskájában őrizgetett sokféle papiros közül, talán egy könyvtári olvasójegyet. Várta a dühödt tiltakozást, és hogy visszatoloncolják a sínek innenső oldalára, de az egyensapkás helyeslően, jóakaratóan bólintott, az egyik egyenruhás pedig a helyiség túloldalán kilökött egy súlyos vasajtót, és a következő pillanatban már kinn is voltak a sínek túloldalán, a hegyre futó utca tövében. A kora hajnali félhomályban az előkertek fenyőfái feketén rajzolódtak a hamuszürke égbe, a hegy fölött sápadt fénysáv derengett: megmenekültek.

A következő néhány hónapban mindent elolvasott, amit csodálatos gyógyulásokról vagy garantáltan hatékony csodaszerekről olvasni lehetett (ezeket többnyire életvidám és meglepően fiatalos külsejű öregurak természetették saját kiskertjükben isten háta mögötti falvakban). „Küldjél neki Alfában gyógyító energiákat!” – tanácsolta egyik barátjának. A másik úgy vélte, jobb, ha E. nem kísérletezik ilyesmivel, viszont megígérte, hogy megadja Á. nevét és laccímét egy sámánnak, aki távgyógyítással foglalkozik igen jó eredménnyel. Aznap, amikor Á.-nak az első sugárkezelést kellett kapnia, E. elhatározta, hogy nem eszik egy falatot sem. Délután, útban hazafelé hirtelen ötlettől vezérelve belökte annak a kis templomnak az ajtaját, amelyik előtt mindennap elhaladt, de addig még soha nem jutott eszébe betérni. A templom előterében a falra és a belső ajtóra mindenféle hirdetményt ragasztottak, az egyikén nyílt homlokú, aranyszőke fiú és lány szaladt kacagva, kézen fogva egy pipacsos mezőn, a másíkról kerek szemüveget viselő, kissé gyomorbeteg képű, öreg pap nézett szúrós szemmel a belépőre. Odabenn hűvös volt, gyertyaszag, töredezett kőlapokra ferdén betűző napsugarak, karcsú vázákban fehér, poros művirágok. Egy kék-fehér, rózsafüzért szorongató szobor előtt letérdelt a kifakult, bordó plüssτέρdeplőre, és a kiaggatott táblácskák aranybetűs, hálaadó feliratait olvasgatta egy darabig tompán, üres aggyal, aztán felállt, és hazament.

Egy ideig nem változott semmi. Á. rendszeresen fölhívta a kontrollvizsgálatok után: a folyamat egy időre mintha megállt volna, a daganat nem nőtt, igaz, nem is zsugorodott. E. úgy élt napról napra, ahogyan azok élhetnek, akiknek olyan helyre épült a házuk, ahol bármikor előntheneti az árvíz vagy elsodorhatja a lavina: ha évekig, évtizedekig nem történik semmi, nyilván az ilyen házak lakói is idővel egyre valószínűtlenebbnek érzik a katasztrófa lehetőségét, többé-kevésbé meg is feledkeznek róla. Aztán egyik délután megszólalt a telefonja:

– Otthon vagy? – kérdezte a férje tompa, távoli hangja.

Amikor ajtót nyitott neki, a homályos előszobában még nem látta tisztán Á. arcán és alakján a betegség okozta rombolást, csak annyit vett észre, hogy sovány, sokkal soványabb, mint amikor megismerte. E. agyán átvillant, hogy talán ilyen lehetett kamaszkorában, amikor ő még nem ismerte. Csak amikor már odabenn voltak a szobában, akkor látta meg a beesett halálfejecot, a lassú, tétova mozgást – mintha a lesóványodott tagoknak nehéz lett volna legyőzniük a levegő ellenállását – és a jóságos, kék szempár tétova, riadt és segélykérő pillantását.

– Csontáttét – mondta a férje, és óvatos, víz alatti mozgással leereszkedett az egyik fotelbe. – Nahát, ez még megvan? – emelte föl lassan, vigyázva a könyvespolcra a kukoricaháncsból font macskát, amit E. még valamikor az ősidőkben kapott tőle, már nem emlékezett, milyen alkalomból. – Elnézést, egy kicsit kábult vagyok a morfiumtól... – tette hozzá.

Á.-nak másnap reggel kellett bemennie a kórházba valamilyen vizsgálatra vagy kezelésre, amelyet a szülővárosában nem tudtak elvégezni. Fekete, elegáns válltáskájában hozta magával a pizsamáját, papucsát és fogkefét. Enni nemigen tud, mondta, amikor E. felajánlotta, hogy vacsorát főz neki, de egy sört esetleg meginna. Amikor E. megkérdezte, szabad-e alkoholt innia a fájdalomcsillapító mellett, a férje csak elhúzta a száját, és legyintett.

E. bekapcsolta a tévét, mert fölfedezte a műsorban, hogy valamelyik adón, talán a Spektrumon, azt a német városkát mutatják, ahol annak idején együtt jártak. A filmen csakugyan viszontláttak néhány ismerős helyszínt: a gótikus katedrális környékét, a főteret, a cukrászda homlokzatát, ahol egyik nap reggeliztek. Á. emlékezett rá, hogy a szálláson a háziakat, akik megkínálták őket egy tál eperrel, Holzschuének hívták, Frau és Herr Holzschuének. E. erre már nem emlékezett, hirtelen az eszébe villant viszont annak a kocsmának a neve, ahol kicsit becsíptek, és utána dúdolva, ütemre trapoltak hazafelé a nyáriasan enyhe, gótikus éjszakában.

– És volt valahol egy park, ahol mókusok voltak... És egy széles lépcső vezetett le a vízhez! – erősködött, de a férje csak a fejét rázta, nem emlékezett se a lépcsőre, se a mókusokra.

Aztán lefeküdtek, mert Á.-nak másnap korán kellett kelnie. Á. néhány percre eltűnt a fürdőszobában, aztán előjött pizsamában és papucsban, mintha minden este ott szokott volna elaludni E. mellett a szétnyitható ágyon. Egy kicsit még olvastak, egymásnak vetett háttal, aztán leoltották a kislámpát. Á. fölajánlotta, hogy inkább a kanapén alszik vagy valamilyen karosszékekben, mert amióta ennyire lefogyott, nem tud sokáig egy testhelyzetben megmaradni, és félt, hogy fölébreszti E.-t a forgolódásával. De E. arra kérte, legalább próbálják meg, hátha mégis el tudnak aludni egymás mellett. Á., már félálomban, motyogott valamit arról, hogy nagyon fáradt, aztán a következő pillanatban már aludt is, a feje E. karján.

Á. mozdulatlanul, összekuporodva feküdt, és görcsösen, kapkodva lélegzett. E. nem tudott elaludni. A karja elszibbadt, de nem merte megmozdítani. Egész testét, még az érzéketlen karját is elöntötte a már-már elviselhetetlen, tehetetlen gyöngédség, olyan erővel, ahogyan még annak idején, a kapcsolatuk kezdetén sem. Szeretett volna tenni valamit, szerette volna fölajánlani valami láthatatlan hatalomnak, hogy megfelezi Á.-val a hátralévő éveit, vagy fölkapni azt a csont és bőr testet, és elrohanni vele valahová, ahol mindketten biztonságban lesznek. Aztán mégiscsak elaludt, de hamarosan rettenetes szívdobogásra riadt föl. Mintha az álma folytatódna, vagy inkább mintha

csak átaludta volna magát egy másik álomba: látta a vekker világító számlapjának beteges halványzöldjét, amint három óra húsz percet mutat, látta az utcai lámpa fényében a bútorok nagy, sötét tömbjeit, és látta, vagy inkább csak sejtette, hogy valaki ül az egyik karosszékben. A következő pillanatban ráébredt, hogy Á. az: csak hogy az előbb, álomban, Á. már meghalt, és el is temették, és most a féllálom kábulatában egy pillanattal azt hitte, biztosan a másvilágról jött vissza, hogy elköszönjön tőle. Megpróbált megszólalni, beszélni hozzá, de a következő pillanatban az álom újra magával rántotta egy másik időbe, ahol mindez még nem történt meg, vagy ha meg is történt, csak valamilyen nem végleges, visszafordítható formában, ahogy egy film vagy egy színdarab eseményei történnek meg a bennük szereplő színészekkel.

Legközelebb arra ébredt, hogy Á. teljesen felöltözve, indulásra készen hajlik föléje: ő már hajnal óta fönny van, mondta, és lekapcsolta a vekkert, nehogy őmiatta E. is korábban ébredjen a kelleténél. Most viszont már indulnia kell a kórházba. E. kikísérte az előszobába: szeretett volna felöltözni és vele menni legalább a kórházig, de Á. elhárította, mondván, nincs már annyi idő, és különben is... E. szerette volna arra kérni, hogy maradjon vele, hogy a kezelés után jöjjön vissza hozzá, és töltsék együtt, ami még hátravan, de tudta, hogy ez lehetetlen, és hogy ehhez nincs is joga: nem ő, hanem a pasztellszínű és szófukar I. lesz majd mellette az utolsó hetekben, sőt, talán az utolsó pillanatban is. Hát csak annyit mondott:

– Szeretlek! – Aztán még hozzátette: – Igazából soha nem számított senki, csak te...

A férje bólintott, szórakozottan, mint aki olyasmit hall, amit már úgyis tud, és előkotorta a zsebkendőjét a kabátzsebéből (nagy, gondosan vasalt vászonzsebkendő volt, a férje soha nem használt papír zsebkendőt).

– Ne bőgj! – mondta, és gyöngéden megtörölgette a zsebkendővel E. könnyes szemét és taknyos orrát. – Ne bőgj, lesz még alkalom... – tette hozzá.

De ebben tévedett: nem lett több alkalom.

– Ne bőgj! – mondta G., és szabad kezével odanyújtott neki egy papír zsebkendőt, mert látta, hogy hiába keresgél a táskájában. – Itt most kiteszlek! – tette hozzá. – Nekem tíztől órám van!

– Nem, persze, mindjárt abbaahagyom... – E. gombóccá gyúrta a csuromvizes zsebkendőt, és megpróbálta beleerőltetni a kocsis hamutartójába. – Csak olyan igazságtalan... Miért éppen ő?

– Miért éppen más? – G. vállat vont. Belekotort a táskájába, és E. kezébe nyomta a lakáskulcsát. – Próbáld meg nem elveszíteni! Odatalálsz? Négy körül megjövök!

A temető – jobban mondva inkább temető, mert kettő is volt egymás mellett, talán a régi és az új vagy a katolikus és a református? – a város szélén feküdt. Előtte nagy, nyílt térség, ahol a fák között rengeteg kocsis parkolt. Míg G. autójában ült, újra eleredt a hó, ritkás, fátyolos rétegben borította az autók tetejét. Az egyik frissen érkezett autóból gyászruhás emberek szálltak ki, két férfi, két nő. Megindultak az egyik temetőkapu felé, E. tétován követte őket. A ravatalozó vörös téglás épülete előtt már sokan ácsorogtak. E. odacsúszkált a jeges úton a bejárathoz, lerakta szalagatlan koszorúját a többi közé, és egy pillanatra a szemé sarkából szemügyre vette azokat, akik kétoldalt a padsorokban ültek. A pasztellszínű és szófukar I.-t kereste közöttük, de az egyetlen nő, aki nem volt még öregasszony, hatalmas volt, sötét hajú és tagbaszakadt, az arca na-

gyon vörös, talán a hidegtől vagy a sírástól. Nem látta a két fiút sem, Á. két fiát, csak egy nyolc év körüli vézna kislányt, aki egy fejkendő öregasszony mellett ült, és szemlátomást nagyon unatkozott. A padsor távolabbi végén gyerekesen kerek arcú, galambosz, bajszos öregember ült: vörösre volt sírva a szeme, és abban a pillanatban is, amikor E. odanézett, éppen belezokogott egy nagy, gyászszegélyes fehér zsebkendőbe.

E. kifurakodott a zsúfolt ravatalozóból, és odakinn csatlakozott a vélhetőleg távoli ismerősökből, szomszédokból és kollégákból álló gyülekezethez. Azon gondolkodott, vajon miért nem látja É.-t – vagy mégis ő lenne a vörös arcú asszony? talán a szomorúságtól hízott meg ennyire az utóbbi időben? –, és hogy vajon ki lehetett a bajszos, síró öregember? Bizonyára közeli rokon, de E. úgy tudta, sem Á.-nak, sem I.-nek nem él már az apja. Lehetséges, hogy valójában semmit nem tudott Á. életéről? Lehet, hogy Á. mindazt, amit neki elmondott, csak úgy kitalálta, mint ahogy ismeretségük kezdetén gyakran talált ki játékból nem létező természeti törvényeket, hogy ugrassa az efféle dolgokban rendkívül tudatlan E.-t.

Odabenn közben elkezdődött a gyászbeszéd, onnét, ahol állt, E. semmi mást nem hallott belőle, csak a szónok hanghordozását, amely olykor érzelmesbe csapott át, majd visszatért a patetikus-ünnepélyeshez. E. gondolatai elkalandoztak: eszébe jutott egy éjszaka, amit Á.-val kettesben töltöttek egy faluban, a hegyekben. Ez még az első évben volt, nem sokkal azután, hogy összeházasodtak: derűsek voltak, büszkék frissen elnyert önállóságukra, és gyermeki bizalommal néztek a jövő elé. Egyik éjszaka E. arra riadt föl, hogy a férje beszél hozzá, nagy nyomatékkal, mintha kétségbeesetten próbálná meggyőzni valamiről, de akármilyen feszülten figyelt is, képtelen volt a szavai értelmét kihámozni, bár magukat a szavakat tisztán hallotta. Megrémült, mert azt hitte, hirtelen elveszítette a beszéd megértésének képességét. „Nem értem!” – dadogta rémülten, a férje fölé hajolva, aki válaszul csak megvetően morgott valamit. Fölkattintotta a kislámpát, hogy az arcába nézzen, és látta, hogy csukva van a szeme. A lámpafényt még így, álmában is érzékelhette, mert odavetett még neki néhány értelmetlen, gyűlölködő szót, aztán az oldalára fordult, el a fénytől, és néhány pillanat múlva hal-kan horkolni kezdett. Most, ahogy ott állt az újra meginduló hóesésben, és a fülét erőltette, hogy legalább egy-két szót elkapjon a gyászbeszédéből, azon töprengett, hogy akkor, ahelyett, hogy megkönnyebbülten elfordult és néhány perccel később maga is elaludt volna, miért is nem rázta föl álmából a férjét, hogy megkérdje tőle, mit álmodott, és mit akart vele közölni olyan kétségbeesetten álmában. Talán akkor minden másképp lett volna, gondolta.

Odabenn közben véget érhetett a gyászbeszéd. A bejárat előtt összetorlódott tömeg engedelmesen kettévált, ahogy a két férfi, vállán a koporsóval, elindult a kis fekete furgon felé. Ahogy elhaladtak előtte, E. összezavarodva, értetlenül bámult a koporsó oldalára dőlt aranybetűkkel fölfestett névre: még soha életében nem hallotta. Egy pillanatra olyan megkönnyebbülés fogta el, mint azt, aki rossz álomból ébredve rájön, hogy csak álom volt az egész. – „Hát akkor mégse halt meg!” – gondolta ujjongva, aztán – miközben a két férfi egy lökéssel becsúszta a koporsót a furgonba, és a második viszsza ment a még mindig két külön csoportban álldogáló gyászolók közt a koszorúért, hogy azokat is fölhajigálja a furgonra – megértette, mi történt.

(– Te szerencsétlen! – csapta össze a kezét G. késő délután, amikor hazatért a tanításból. – Legalább ötször mondtam neked, hogy az új temetőben lesz, nem a régiiben! Vagy elfelejtettem volna? Mostanában mindent elfelejtetek! – tette hozzá, és kacéran,

félrehajtott fejjel mosolygott, már egészen úgy, mint holmi rosszcsont öregasszony, aki tudja, hogy szeretetei gyöngéd elnézéssel fogadják a megpróbáltatásokat, amelyeket testi-lelki hanyatlásával okoz nekik. – Még jó, hogy nem írtam semmit a koszorúra... – tette hozzá eltöprengve.)

Mivel G.-t csak késő délutánra várta, E. nem maradt otthon az üres lakásban, hanem sétálni indult. Mindössze néhányszor járt itt korábban: első ízben még egyetemista korukban jöttek le Á.-val, hogy megismerkedjen Á. félénk és aggodalmas szüleivel, akik kezdettől fogva félénken és aggodalmasan ellenezték a kapcsolatukat. A városról csak homályos emlékképei maradtak, de ahogy elindult a belváros felé, meglehetősen biztonnággal fordult be a megfelelő utcákba, tehát valamilyen öntudatlan módon mégiscsak emlékezett rá. Találomra ödöngött a belvárosban, és a kirakatokat nézegette. Az egyikben combtőben elvágott, csíkos, csipkés és flitteres harisnyákba bújtatott kaucsuklábak sorakoztak, egy másikban bekapcsolt tévékészülékek, turbános terroristavezér szegezte tizenöt példányban a nézőkre bársonyos, paranoid pillantását. Egyik keskeny utcában, szűk, cipésműhelyre emlékeztető üzlethelyiség fölött az Erotik Centre felirat állt, a kirakatban csak egy videokazetta, borítóján két, mindössze fekete harisnyakötőt viselő szőke lány emelte két kézzel, kínálgató mozdulattal egymás felé hatalmas keblét. E. tulajdonképpen azt a házat szerette volna megtalálni, ahol Á. lakott a paszellszínű és szőfukar I.-vel, de hiába erőlködött, nem bírt visszaemlékezni az utca nevére. Visszafordult, és elindult találomra kifelé a belvárosból. Rövidesen egy széles utcába ért, ahol a járdát fák szegélyezték – a környék valahogy ismerősnek tűnt. Az utca közepe táján, maga sem tudta, miért, megállt egy sokablakos, kocka alakú építmény előtt – talán iskola vagy irodaépület lehetett. Hirtelen ráébredt, miért olyan ismerős ez a környék: a legelső alkalommal, amikor itt jártak, nagyobb sétát tettek a városban. Ezen az utcán igyekeztek hazafelé, késő este, és elhaladtak egy üres telek mellett (ezen állt most ez az irodaépület). Mivel még nem voltak házasok, Á. félénk és aggodalmas szülei külön szobában ágyaztak nekik, és már két napja nem sikerült kettesben maradniuk. A legközelebbi utcalámpa meglehetősen messze volt az üres telektől, amelyen akkoriban kezdhették el az építkezést, mert a telek végében nagy, sűrű betonkeverő körvonalai sejtettek a homályban. Korábban esett, a sötétben mindhiába próbálták kikerülni a mély pocsolyákat, érezte, ahogy beömlik a szandáljába a víz. A betonkeverő tövében állapodtak meg, és mindjárt csokolózni kezdtek. E.-re, ahogy az épületet bámulta, hirtelen olyan erővel tört rá az emlékezés, hogy egy pillanatra még az ázott fű szaga is ott volt az orrában, és még a pocsolya hideg nedvességét is érezte a lábfejen. Érezte, ahogy a dereka nekinyomódik a betonkeverő oldalának, és egy másodperc töredékére mintha Á. száját is ott érezte volna a magáén.

Kisütött a nap: elmosódott, vakító foltok gyulladtak a járda mellett parkoló kocsik motorházán. Egy csapat galamb robbant elő egy háztető mögül, és átrepült az utca fölött: tükröképük egy pillanatra ott lebegett megsokszorozva a tükrös irodaablakokban, árnyékuk elvált tőlük, és végiglobogott az épület falán. Aztán eltűntek.

Rába György

HITVÁNY SZÁMOK

Közhasznú számok ennyi s ennyi év
 jelölhetik egy ember idejét
 világítanak-e vajon szívébe
 eszményekért még mindig tűzzel égne
 fölajzza ha szemrevaló a nő
 ki markolásnyi közelébe jó
 a zebrán még tekintettel kíséri
 ha átkel aki térdét sem eléri
 visszafordul ha fülébe hasít
 segélyhívás bántanak valakit
 tálalásnál javasolja előbbre
 jusson gyerek asszony adagmerője
 fölajánlja villamos- troli- busz-
 beli helyét ha nem gyötri a csúz
 és ha gyötri akkor is meg ne lássák
 rajta a hitvány számok rombolását

A CSENDÉLET BÚBÁJA

Szobabelső egy pár saru
 koccanásban zúzott hajók
 tengerjáró kalandon sebzett
 testek elbeszélése
 terítetlen göcsörtös asztalon
 egy zöld alma jobb sors ábrándja
 leharapott végű kifli
 mese ígéretes nyitánya
 vagy talán haladék a halálra
 nyitott hírlap páros páratlan oldala
 micsoda dzsungel ahol élünk
 csupa mérges növény csupa dúvad
 lehet ott még füstölgő pipa
 az eltűnődés pillanatai
 hiábavaló fényűzés
 mindegy miféle tárgya
 még egy ébresztőóra is
 csúfolja a napokat
 áll nincs többé pontos idő

Kun Árpád

FOGADTATÁS

Jól belesöpöntél a közepébe!
 A levegőről még nem mondták milyen?
 Azt hiszed, fuldokolva kapkodni kell?
 Mit birkózol itt a köldökzsinórral?
 Időnap előtte felkötnéd magad?
 Bőgni kezdtél? A bába megsúgta a
 rád váró tenger nyomorúságot?
 Akkor minek? Azért, hogy meghatódjunk?
 Ne már hogy csak élni akarj, semmi mást.
 Ezt sose hisszük el neked, kis hugyos.

BESZÉLGETÉS AZ ANYJÁVAL

„Tulajdon fiam nem volt tulajdonom?”
 „Megkaptál, hogy fölnevelj és eleressz.”
 „Kitől? Az árvaháztól?” „Mondhatjuk így.”
 „Megmutassam, hogy honnét bújtál elő?”
 „Nem érdekelnek a mocskos részletek.”
 „Tolókocsis beteg vagyok miattad.”
 „Tudom, trombózis meg izomsorvadás.
 De hát velem előtte megbeszélted?”
 „Ez még apádra sem tartozott, nem ám.
 A nagyanyád döntötte el, hogy jöhetsz.”
 „Meghálálom majd neki a pokolban.”
 „A tetteimért feleltem volna én,
 mikor csünghettem az erősebbeken?”
 „Gyengeséged velem erőszakos volt.”
 „Nem ugrottam dupla szaltót, igaz, de
 adtam enned, innod, és szerettelek.
 Ha apádat megmérgezzük, s nem csapok
 a szádra, elégedett lennél velem?”
 „Az uszításodat fűztem csak tovább,
 s te felbujtóként gyilkosnak nevezted.”
 „Emlékszel, csókot és gyűrűt cseréltünk.”
 „Csalódtál, hogy végül nem vettelek el?”
 „Csalódtam, hogy felnőtt lettél, kisfiam.”

KÉRDÉSEK A NAGYPAPÁHOZ

„Kicsit rosszul estél, felsegítselek?”
„A szomszéd kajla uszkárja elsodort.”
„Kérsz a melegemből, hogy felkelj és járj?”
„Kelek örömmel, de csak hogy repüljek,
lebegjek a gondolataid között.”
„Elgömbült kisujjad ne cseréljem ki
egyenesre?” „Kezem nincs, csak szárnyaim.
A görbe kisujjamat pedig, apró
stafétabotot, fiadnak adtam át.”
„A gondodat is?” „Azt a talajvíznek.”
„És haldokolva mért volt tyúkszarszagod?”
„Mert bölcs tojásokat tojtak dunyhámra,
s kotlósként tolláskodtak ágyamon
az angyalok. Úgy csúfoltam őket, hogy
Szorongás, Szenvedés, Betegség, Bánat.
Azóta rendes nevüket is tudom.”
„Elárulod nekem?” „Bemutatnálak
inkább a halál hugának.” „Az meg ki?”
„Ha sárga kosztümben van, Lemondás
a neve, napszemüvegben Türelem.”
„Hajmeresztő társaságod lett, papi.”

A FŐZTÖD

A húsleves a tengerünk. Algaként
csapkod mélyén a cérnametélted,
ártalmatlan szörnyecskéket pofoz meg,
akik ropogósak és jóízűek.
A zsírkarikán fókák ugranak át
vagy sárgarépa. Sőt a buszkalauz.
Ha csúnyát mond az ördög a biliben,
ő ripsz-ropsz kicakkozza hegyes fülét.

A frizsider tárul mint új kontinens,
zúzmarás bennszülöttek adogatnak
belőle májat és szivet. Kilépnek
s elpárolognak, félénk ismerősök.
Itt hagyják orrukat mint jégkrémet nekem.

Bögrém a legszebb bögre a világon.
Csukom szemem, nyitom szám a csodákra.

Lekvárod eláll az új aranykorig,
nyalogatják majd a késő unokák,
és boldognak hisznek, hogy ezzel éltünk.
Ugyan ki mondta, hogy nem voltunk azok?

Sumonyi Zoltán

ÜVÖLTÉS MÁRAI SÁNDORÉRT

Az újszülött Papp Ábelnek

Láttam nemzedékem legjobb elméit az örület romjaiban,
látom kortársaim legjobb elméit az örület romjaiban, kirobbantva
a csontbuborék-koponyából, szétkenődve a párnán, az éjjeliszekrény
kihúzott fiókján, a fiókban, a revolver helyén,

az orrlukakból szivárgó lőporfüstöt látom, amit nem láthattam
a huszadik század utolsó előtti évtizedének végén
amikor szájába vette a revolvercsövet, reménytelenül, mert azt hitte,
sohasem ér véget az a század,

látom, amit nem láttam romjaiban,
a huszadik század utolsó előtti évtizedének végén, sem korábban,
amikor láthattam volna még épen, a kemény csontbuborékban,

Los Angelesből, nyolcvannégyben, félóra autózással, volt egy bérelt
Thunderbirdöm, kiugrom, mondtam Marschalkó Teofilnek,
kiugrom San Diegóba, de
nem, nem, mondta, senkit nem fogad a hazaiak közül, meg se próbáld,
és én hagytam magamat lebeszélni, kissé sértetten és hazafias ellengőggel,
hogy svábokból jött magyaroknak én nem vagyok magyar?! – bosszantott
a lenézésük, hogy ott maradsz?! – de én mindig otthon maradtam,
első Lipót alatt és Haynau alatt és mindenki alatt, mert én
mindig közkatona voltam, legföljebb csapattiszt,
kinek kellett volna az én fejem otthon,

hagytam magamat könnyen lebeszélni, kissé sértetten, mert
nem is szerettem a könyveit, már amit olvastam kamaszként,
azt a leharcolt kettőt, apám megmaradt könyvtárából,
a Válás Budán-t, híg fos, meg a Kassai polgárokat,

bűn rossz, és én is bűn rossz vagyok benne, ne nézd meg,
 bömbölte kilencvenegyben ifjúkorom színészbálványa is,
 amikor újra bemutatták a gyulai várban,
 finomkodónak és könnyűnek találtam, én a Rokonokon
 meg a Kiskunhalom szikárságán nevelődtem, ha nem, hát nem,
 másodosztályú író, nem érdekel,

hagytam magamat könnyen lebeszélni,
 mentem a Juszielére Marschalkó Teofillel, az egyetemre,
 ahol Jancsó-kurzusokat tartott a Csend és kiáltás hosszú snittjeiről,
 a Malibu Beachre, a rettegő gazdagok alibifarmjai mint bűvő betonbunker-
 hálózat, magyarázta, mert félnek, hogy jönnek a feketék,
 Beverly Hillsbe, Szász Bandi körül gyanús paraziták, képügynökök,
 egyéb ügyeskedők nyüzsögtek magyarul, itták a whiskyjét,
 a hollywoodi temetőbe, Marilyn Monroe sírján fehér vágott virágok,
 naponta frissre cserélik, na mit szólsz, huszonnégyezer rózsaszál
 csak eddig, Hatholdas rózsakert,

félóra autózásnyira akkor még nem durrant szét a koponyája,
 süppedő magányban, reménytelen ismeretlenségben, revolvervásárlással,
 lögyakorlatokkal teltek napjai, hogy el ne vétse
 nyolcvankilenc évesen, a virtuális Sárga Házban,
 én meg hagytam magamat könnyen lebeszélni,

*

veled vagyok a Sárga Házban Testvér, mintha negyvennégy-negyvenötben,
 és bölintok minden mondatodra,

honnan bújtak elő, mint a pincebogarak, miféle kövek alatt lapultak eddig,
 mikor szaporodtak észrevétlenül és ennyire el,

mikor tanulták el a hisztérikus bibsizést, szabadkőművesezést
 a fiatal ügyvédfeleségek, orvosfeleségek, tanárfeleségek, lelkészfeleségek,

honnan zeng föl ajkukon a dühödt baszd meg, baszd meg, baszd meg,
 kurvanyád, kurvanyád, akik otthon még a széklábra is harisnyát húznának
 szemérmesen,

veled vagyok a Sárga Házban Testvér, mintha negyvennégy-negyvenötben,
 tizennyolc évvel roncsoló revolvered után

és bölintok minden mondatodra.

Budapest, 2007. április 11–15.

Blum Tamás

MENETREND (II)**1962. június–július, Párizs–Olaszország Józsával**

Ez félig hivatalos, félig magánutazás volt. Hivatalos annyiból, hogy Kozma József (ha úgy tetszik, Joseph Kosma) ELEKTRONIKUS SZERELEM című ügyes egyfelvonásos operáját kellett fordítanom és vezényelnem a pesti Operában. Kozma Pesten volt, és javasolta, hogy jöjjenek nyáron Párizsba, és beszéljük át a szöveget. Így az Operaház fizette a vonatjegyet és még valami napidíjat is. Ezenkívül engedélyezték, hogy az utat kiterjeszsem Olaszországba, saját költségemre. Beválhattam, azt hiszem, 200 dollár ára forintot, a többit a szokásos cipőbedugásos módszerrel vittem át a határon. Bécsig különösen azt élveztem, hogy amíg a június végi hőségben az Operaházban ötórás Wagneret játszottak frakkban vagy vastag jelmezekben, addig én ingujjban csinálhattam tetszés szerinti keresztvizit az üres kupéban. Bécsben kicsit körbejártuk a Kärntnerstrasse környékét hegedűs barátommal, Sivó Jóskával, aki 1956 óta már Herr Professor lett a Filharmonikusoknál. Este beszálltunk a zürichi hálókocsiba. Itt egy szemüveges ifjú olyan hevesen búcsúzott barátnőjétől, hogy meg kellett kérnünk, menjenek kicsit arrébb, mert nem tudunk felszállni. Amikor az alvásidőnek vége lett, már Svájc felé jártunk, és Józsa először látta örök barátait, a havasokat, reggeli napsütésben. Az érzéki fiatalember is előkerült, és kérdezte, hogy merre megyünk Zürichből tovább. Megörült, amikor mondtuk, hogy Párizsba – ő is oda készült, és Zürichben akart átszállni az autójára, amit a papája hagyott ott számára. Mint kiderült, egy gazdag görög fia volt. Felajánlotta, hogy menjünk kocsival együtt tovább. Nekünk tetszett a dolog, és meg egyeztünk, hogy Zürichben elválunk, de találkozzunk délután a Poly nevű vendéglőben, a görögök stammhelyén. Nézelődtünk Zürichben, nem gondolva, hogy évtizedeket fogunk még itt nézelődni. A görög ott volt a kocsival, egy Jaguarral. A Jaguar dögrováson volt. Elkocogtunk Baselig, ahol a francia határőr minket tisztelegve átengedett, de őt nem, mondván, hogy Görögország kommunista ország, és minden görögnek vízum kell. Szegény fiú hiába magyarázta, hogy ők királyság, és ő oda utazik, ahova akar, elvették az útlevelét, és csak sokára adták vissza, persze minden bocsánatkérés nélkül. Az, hogy az uniformisosnak mindig igaza van, akármilyen barom, nem csak Magyarországgra vonatkozik.

Vésoulban, egy csúnya kisvárosban aludtunk, a legolcsóbb szállodában, ahol téglák voltak ágyláb helyett. Párizstól száz kilométerre lerohadt a fém. Mentünk kézfékekkel fékezve, ha kellett, de nem voltunk boldogok. Volt egy Jaguar-szerviz az országúton, de csak szeptemberre vállaltak javítást. Aztán a kézfék se fogott már, és mire Párizsba értünk, az autó technikai szintje nem volt magasabb egy talicskáénál. Irány Polgárék hotelje, mondtam, arra tudom az utat. Polgárék ugyan már nem laktak ott, de a Saint-Sulpice akkor is jó cím. Piros lámpánál kicsit veszélyes volt a természetes lelassulás. Ráadásul egy olyan útvonalat javasoltam, ahol egy lépcsőn kell lemenni. Mint gyalogos nem realizáltam, hogy autóval nem járható. Hozzá kell még tennem, hogy szegény Georgiadisz nem értette, hogy egy karmester meg egy vegyész mérnök miért nem tud autót vezetni. Hogy nincs is autónk, azt nem is próbáltuk megértetni vele.

Mínt hogy estére Kozmához voltunk hivatalosak, sietve elbúcsúztunk, és beköltöztünk a kis hotelszobába, amelyhez képest a Polgárék egykori szobája táncterem volt. Az ágy mint az itatóvályú, akárhogy feküdtünk, egymásra gurultunk, és a szomszédos közös vécéből szakadatlanul hallatszott az elzárhatatlanul zubogó víz. Aludtunk, átöltöztünk, és amikor lementünk, a kis téren láttuk Georgiadiszt alig használt Jaguar autót.

Kozmák a Rue Ampère-en laktak. Az egész lakás csupa kotta és dedikált fénykép volt, és a Kozma székével szemben egy Beethoven-mellszobor nézett vele farkasszemmet. Kozma élettársa csak azért volt nő, mert ahogy Kozma mondta, „művész legyen vagy kommunista vagy homoszexuális, én az elsőt választottam”. Az operájáról, a darab előadásáról nem esett szó. Vacsora után feltett egy hanglemezt, Varèse egy igen unalmas művét, és Józsa élete első párizsi vendégségét azzal töltötte, hogy a fotelban mélyen aludt. A dolog szakmai része ezzel le is záródott. Kozmával még egyszer találkoztunk a híres művészkávéházban, a Deux Magots-ban. A nagy művészek aznap nem jöttek, rajtuk kívül két néni ült ott.

Együtt voltunk néhány barátunkkal, Sebőkkel, akiket előtte utoljára Debrecenben láttam egy közös Bartók HARMADIK ZONGORAVESENY alkalmából. Későbbi sikereit még nem sejtve, Sebők az autózás örömeit és titkait magyarázta. Maisons Lafitteben laktak, és amikor meglátogattuk őket, Starker és felesége volt épp vendégségben. Starkert se láttam, amióta otthagya operai szólócellistaságát, és elment Amerikába világhírűnek lenni.

Volt osztálytársammal, Kucsman Árpáddal, aki a közelünkben lakott egy másik vacak szállodában, és aki valamilyen kémikuskongresszusra volt kiküldve, ha megbeszéljük, ha nem, a sarkon találkoztunk mindennap.

Adenauer jött hivatalos látogatásra, de, ahogy Kucsman mondta, nem a Saint-Sulpice-ben lakott. Lezárták a Champs-Élysées-t, amikor végighajtottak vele, ettől a franciák vérig voltak sértve.

Polgáréktól pulóvereket kunyeráltunk, mert hirtelen hideg lett, és a pesti kánikulában összeállított koffer ilyesmit nem tartalmazott. Úti célunk azonban Olaszország volt, ahol még nem jártunk soha. Egy couchette-ben aludtunk Párizstól Luzernig egy ortodox zsidó francia–lengyel papával, mamával és két gyerekkel együtt, akik örökké ettek. Luzernben még hidegebb volt, télikabát is elkelt volna. Így a nap nagyobbik részét a szállodai paplan alá bújva töltöttük. Este kimerészkedtünk sétálni, és találkoztunk azzal az angol zenekritikusnővel, aki a pesti Operában röviddel előtte lelkesedett a C'EST LA GUERRE premierjén. Itt az ünnepi heteket hallgatta, és csodálkozott, hogy nem akarok a nyitókoncertre jegyeket venni. Józsa első svájci élményei közé tartozott, hogy a tavi kikötőben az Uri nevű hajó állt, amiről meséltem, hogy anyám utazott valaha vele – ebből is látta, hogy itt nem változnak a nevek olyan gyorsan, mint Pesten. Másnap Comóig mentünk. Elsősorban az izgatott, hogy hajdani olasztudásom (még zongoratriós koromból a két olasszal) használható-e. Mert a közbeeső években legfeljebb a RIGOLETTO szókinsével foglalkoztam. Találtunk egy még kifizethető szállodát, és elmentünk a tópartra enni. Kicsit taszító volt, hogy a szomszéd asztalnál egy fiatal hölgy kipiszkálta a halsalátából a krevetteket, és a kunyeráló pincsijének adta. Persze ha kolbász lett volna, ami ott sokkal drágább, akkor nem lett volna ellene semmi kifogásom. Comóból Genovába mentünk, tudtuk, hogy szép város, és két ismerősünk is volt, a genovai opera két kórustagja, akik abban az évben Budapesten jártak társulatukkal, és

akiket elvittem akkor várost nézni. Először ők hívták fel a figyelmemet arra, hogy Pesten mennyi szép épület van. Tutti palazzi, mondta Cesare Oliva.

Egy olyan ócska szállodában béreltünk szobát, hogy se aludni, se lelegezni nem tudtunk a zajtól és a bűztől. Persze megint hőség volt, a párizsi pulóverek csak egy napra kellettek. Elrontottam a gyomromat, úgyhogy nem volt nagy kedvem Oliváéknál vacsorázni. De hát délelőtt felhívtam, és már nem volt visszaút. Kocsival jött értünk, csodálkozott, hogy a karnagy úr miért lakik ilyen helyen. Felvitt a hegytetőre, szép villalakásába. Elmondta, hogy csak amatőr karénekes, mert a genovai opera csak néhány hónapig játszik, egyébként fogtechnikus. De nagyon büszke szép basszus hangjára, és mindjárt elénekelte az áriát a SIMONE BOCCANEGRÁ-ból, kíséretemmel. Megjelent a másik karénekes is, annak a nevét elfelejtettem. Az ő dolga volt másnap körbevenni a környéken. Így jutottunk a nagyon előkelő üdülőhelyekre, Portofinóba és Santa Margheritába, de azok nem a mi erszényünkre voltak méretezve. A kollégáéra se, és úgy tűnt, hogy mind a ketten arra vártunk, hogy a másik meghívja ebédre. Szerencsére Józsa leöntötte a sárga ruháját, és ez jó ok volt, hogy hamar visszamenjünk.

Nagyon tetszettek Genova modern negyedei. A fantáziátlan német modernséghez képest ezek nagyon színesek és emberszabásúak voltak.

Noha Cesare Oliva, aki lelkes genovai volt, azt állította, hogy Firenzében a világon semmi látnivaló nincs (még tenger se – tette hozzá gúnyosan), mégiscsak arra utaztunk tovább. Itt aztán lejárunk a lábunkat, templomba, múzeumba, Fiesoléba meg a campingbe, ahonnan a legszebb a kilátás. Oliva tévedett. A kis fiesolei templom kerengőjében ez van felírva (olaszul): *ha hiszel, imádkozz, ha nem hiszel, csodálkozz, ha ostoba vagy, firkálj a falra*. Ennek mély igazságát már másnap beláttuk, amikor az Uffizi falán ezt láttuk: *itt járt Csöpi és a faszok* (magyarul).

Nehezünkre esett ebből a városból továbbutazni, de még Velence is előttünk volt. Tudtam, hogy ott nehéz olcsó szobát kapni. Bementem a firenzei CIT irodába, és előadtam igényemet. Néhány szállodaárat neveztek meg, amin csak vihogni lehetett. Mondtam, hogy szegény magyar karmester vagyok. Ó, maestro, mondta a kisasszony, ha ez így van, biztos tudja, hogy kezdődik a Tosca. Eldörmögtem neki, ezzel igazolva látta állításomat. Mindjárt telefonon rendelt szobát a Lidón a Villa Roma nevű pazar szállodában, amely még nem volt egészen kész, és ezért az igazi ár töredékéért lehetett benne lakni. Minket nem zavart, hogy az ebédlőben még nem volt csillár, és nem működött a telefonunk. Várost néztünk, fürödtünk, és szomorú szívvel indultunk vissza Bécs fele. Utolsó líráinkért finomat akartunk vacsorázni, és a pincér ajánlatára a nagy velencei specialitást, a „fegato alla venezianá”-t rendeltük, ami csak annyiban különbözött a miskolci resti rágós reszelt májától, hogy itt a kolduló macska még az asztalra is felmászott, amit Miskolcon nem mert volna. Józsa az étlappal pofán csapta.

Kora reggel Bécsben ötven schilling büntetést fizettünk, mert a teljesen üres téren piros lámpánál mentünk át.

Ezen az úton kezdtem fényképezni, amit azóta is szenvedélyesen csinállok, a magam dilettáns, de valahogy tehetséges módján. A legjobban sikerült az a kép, amelyet már Pesten csináltam a szobában arról a disznóórlól, amely a csomagok kipakolása közben a padlón feküdt.

1963. szeptember, varsói ősz

Erre a modern zenei fesztiválra a lengyelek hívtak meg. Kijutni kicsit nehéz volt, mert a pesti Royal Szállóban egy feketehimlő-gyanús személy miatt mindenkit karanténba zártak, és Magyarországról csak friss himlőoltással lehetett kiutazni. Nálam az első ol-

tás nem fogant meg, másodjára lónak való porciót döftek belém, amitől aztán még Var-sóban is lázas meg vörös foltos voltam. De azért jó volt, bár közös szobában kellett laknom dr. Eöszé muzikológussal, és ő is horkolt. Kathy Berberian előadására emlékszem, és Gazzelloni fuvolásására. Nagyon tetszett Lutoslawski kantátája Henri Michaux verseire. Gratuláltam is, és kellő tisztelettel mondtam, hogy a kórus olyan hangzatosan van felrakva, mint egy Verdi-operában. Ennek nem örült – akkor vettem észre, hogy a mai zene gyakran meg van sértve, ha csak olyan jónak tartják, mint a tegnapi.

Közös asztalnál ebédeltem egy szovjet atomfizikussal, aki egy szakkongresszuson vett részt. Tudtunk angolul beszélni, és elmesélte, hogy a Szovjetunió most egy olyan afrikai országba szállít atomreaktort, ahol még villanykapcsoló sincs, ahova bedugják a drótot. Ez a frivol hang kicsit meglepett, különösen amikor megkérdezte, hogy itt nem kötelező-e fúvószenét játszani, mint náluk, merthogy Hruscsov csak azt szereti.

Újra talákoztam Dankowski zenekritikussal, még a lakására is meghívott. Mindent és mindenkit szidott, csak a budapesti Állatkert hullógyűjteményét dicsérte. Sajnos két évvel később, amikor ellátogatott Pestre, el kellett vele mennem kígyónézőbe. Lengyelország avantgárd szelleme nagyon megható volt, akkor is, ha a játszott művek nagyrészt csúnyák voltak. Megint meglepett, hogy angol nyelvű újságokat lehet mindenfelé olvasni, hogy a hivatalos kultúrpolitikára mindenki fütyül, amikor Magyarországon még araszónként kellett a megszorításokat fellazítani, noha akkor már az államgépezet se tudta, hogy mit is tilt tulajdonképpen, mit tűr és mit támogat, ahogy az egész maszlagot próbálta valamilyen hangzatos formába önteni.

1964. április, Helsinki, Stockholm

Ez is április negyedike volt, Szőnyi Ferivel, Déry Gabriellával, Lakatos Gabriellával és Havas Ferencsel – két énekesel, két táncossal, Helsinkiben még hideg tél volt, a Bátori lengyel hajó úgy futott vagy inkább csúszkált ki a kikötőből, hogy két oldalán autókön kísérték a befagyott tengeren a rokonok az Amerikába utazókat. Az utolsó idők voltak, amikor még hajón lehetett New Yorkba utazni.

Itt nem az itt élő magyaroknak, hanem Kekkonen elnöknek adtuk műsorunkat, abból az alkalomból, hogy a Stockmann-nagyáruház magyar árukiállítást rendezett. Elementünk mindjárt a terembe, ahol a fellépést tervezték estére, és ijedten konstatáltuk, hogy ott parkett van, amin nem lehetett balettet táncolni. Tolmácsunkkal elmentünk az operaházba, ahol ő a színpadmesternek elmagyarázta, hogy mi a problémánk. Az ránk mosolygott, és azt mondta, oké, hogy mi is értsük. Tolmácsunk biztos volt benne, hogy csak le akart rázni, így a balettszámok elmaradnak. Délután négykor közölték telefonon, hogy az új borítás kész, nézzük meg. Centire stimmel minden, lehetett próbálni. Ilyen nincs, mondtuk, és közép-európai szemmel nézve igazunk is volt.

Kekkonen nem hasonlított Groza Péterhez. (Több államfőt nem ismertem.)

A Stockmann-kiállítás megnyitóján is kellett volna szerepelnünk, és a magyar impex-vállalatok, akik kiállítottak, fantasztikus büfét állítottak össze. Volt piros-fehérvörös lobogó szalámiból, vajból és zöldpaprikából, rengeteg kaja-pia abban a konferenciateremben, ahol a körséta után (amelyen a finnek megtekintették az árukat) a potenciális rendelőknek jól kellett volna lakni és még be is csípni, hogy sokat rendeljenek. Itt kellett volna nekünk is „könnyű műsort” szolgáltatni. Igen ám, de a terem ajtaját nem nyitották ki idejében, és mire észbe kaptak, a finnek már kint voltak az utcán, és nem is akartak visszajönni. Így aztán az impexek dolgozóinak kellett mindent felfalni.

Még egy fellépésünk volt a rádióban, persze táncosok nélkül. Itt Szőnyi Hunyadi László áriáját énekelte többek között. A bemandó megkért, hogy én mondjam be azt, hogy „Hunyadi László”, mert neki akcentusa lenne. Külön negyven márkát kaptam érte. Ez volt életem legjobban fizetett két szava.

Elvittek a szupermodern Tapiolába, aztán egy remek halvendéglőbe (uzsonnára) és még a Budapest nevű étterembe is (vacsorára), ahol magyar pincérek szolgáltak fel magyar kosztot. Már csak Szőnyi meg én ültünk ott és ittuk a barackpálinkát, amikor odajött a pincér, és megkérdezte, hogy nem akarunk-e a mellettünk lévő asztalnál ülő két jó karban tartott hölgygel lakásra menni. Mármint az övékre. Mikor ezt a szolgálatot megtagadtuk (a férjek alszanak, mert alkoholisták, mondta még a pincér), szomorúan közölte, hogy akkor neki meg a szakácsnak kell ma is mennie.

Stockholmba is szerettem volna elutazni, így aztán megint csak lemaradtam. Mielőtt visszaindultunk, elmentem a svéd követségre vízumot kérni, mondták, hogy sajnos nemzeti ünnep miatt zárva vannak, de ha sürgős, menjek el a konzul lakására. Így is történt. A megadott villában sikerült a házőrző kutyát megnyugtatnom, és a takarítónőnek kézzel-lábbal elmagyarázni, miről van szó. Tíz percre elvitte az útlevelet, majd visszajött a vízummal. Hogy ő ütötte-e be vagy a konzul, nem tudom.

Telefonáltam Kleinéknek, Éva várt a repülőtéren, ahol kitűnően lekéstem a csatlakozást. Azonnal felkerestem a MALÉV-irodát, közölték, hogy csak három nap múlva mehetek tovább. Így is gondoltam. A Karolinska intézet tumorbiológiai intézetének professzori vendégszobájában aludtam, mint Gyuri mondta, néhány ezer kísérleti egér szomszédságában. Mint már Helsinkiben is, elmentem az Operába, ott egy jó FALSTAFF-ot és KATYERINA IZMAJLOVÁ-t, itt egy szörnyű BOHÉMÉLET-et láttam. Kleinék persze dolgoztak egész nap, de esténként így is együtt voltunk, egyszer náluk, egyszer egy nagyobb társaságban, ahol rénszarvaspecsenye volt vacsorára. Délután néztem a televízió a VÁNYA BÁCSI londoni előadását Gielguddal. Utána legnagyobb meglepetésemre Gyuri beszélt a televízióban (az ő professzori szobájában ültem), agítalta a nézőket, hogy adjanak pénzt rákkutatásra.

Gyuri és Éva vitték hajdani barátaim közül szakmájukban a legmesszebbre. Az ő környezetük és magatartásuk légköre megint olyan volt számomra, mint a bécsi fesztivál, két fokkal magasabb, mint amit ismertem. Csak ők éppen nagyon egyszerűen, külsőségek nélkül viselték el sikerüket, máig sem értem pontosan, hogy mivel foglalkoznak az orvostudományon belül.

Kora reggel indult a gép Koppenhágán és Berlinen keresztül. De Berlinben sajnos megállapították, hogy a személyzet valamelyik tagja ivott, és így a gépet nyolc óra hosszat ott tartották. Életem egyetlen keletnémet tartózkodása egy fogdaszerű szobában zajlott, ahol nyolc óra hosszat még egy pohár vizet se lehetett kapni, és ahol még a vécére is elkísért a három revolveres lányból a legszeplősebbik.

1964. október, Róma, Józsával

Ebben az időben már rendszeresen lehetett valutás útlevelet kapni. De mi nem tartozunk abba a megbízható csoportba, akik gyerekeiket is magukkal vihették – egy túznak maradni kellett. Ezt annyira komolyan vették, hogy amikor egyszer a fiam barátoknál külföldön volt, én nem hagyhattam el az országot, amíg ő vissza nem érkezett.

Elhatároztuk, hogy János nélkül elmegyünk Rómába, ahol még soha nem voltunk. Goethe szerint Rómát évek alatt sem lehet megismerni, így hát gondoltuk, két hét biztos nem lesz sok. Nem is volt.

Barátaink, Merényiék foglaltak számunkra szobát egy kis szállodában, melynek ablaka a Tosca első felvonásának templomára, a San Andrea della Valléra nézett. Merényi a római Magyar Intézet igazgatója volt a Via Giulián levő palotában, melynek egyik emeletén ő, a kommunista hatóság, a másikon a katolikus egyház még háború előttről megmaradt alkalmazottai laktak, a békés, de barátságtalan együttélés szimbólumaként. Ez a szimbolika Tóth bácsiban, a portásban testesült meg, aki mindkét fél számára nyitotta a kaput meg a liftet.

Merényiék a magyar Kádár-diplomaták életét élték. Miközben flancos fogadásokon kellett részt venniük, sőt maguknak is rendezniük ilyeneket, egy vasuk sem volt.

Merényi építészeti szakismeretei és a római zenei élet alacsonynak tűnő színvonala meghatározta a mi érdeklődésünket is: bámultuk a várost Merényi tanácsai alapján.

Peskó Zolival találkoztam, aki ott zeneszerzést tanult, és bemutatott tanárának, Petrassinak (akit én igazán nem tartok jó zeneszerzőnek). De még Peskóval is inkább az általa nagyon szeretett etruszk múzeumba mentünk, mint koncertre. Zoli egyébként fasori gimnáziumi énektanároznak a fia, Róma előtt utoljára akkor találkoztam vele, amikor a papa kérésére gyerekkocsiban hazatoltam a Rottenbiller vagy Dembinszky utcába. Akkortájt már sok magyar járt külföldön, így gyakran találkoztunk ismerősökkel. Összeakadtunk a vatikáni könyvtárban egy éppen disszidált erdélyivel is, aki arra volt büszke, hogy noha keresztény, sikerült hamis papírokkal az Izraelbe kivásárolt zsidók közé bevágódni. Változtak az idők Bergen-Belsen óta.

Az etruszk múzeumból hazafelé a trolibuszon az előttünk álló pasas le akart szállni, de nem állt meg a troli. Peskó halkán megszólalt: „a gombot nyomd, apukám”, mire a pasas azt felelte, hogy „nyomtam”. Aztán leszállt a következőnél anélkül, hogy észrevette volna, hogy magyarokkal beszélt magyarul.

Hogy mi hogy tetszett Rómában, azt csak otthon tudtam végiggondolni. Semmilyen város nem olyan kusza, olyan rendezetlen szellemileg, legalábbis az én számomra, mint ez a valóban örök város, amely már kétezer évvel ezelőtt olyan lehetett, mint ma New York. Hatalmas és dekadens, technikailag túlféjlett, politikailag kormányozhatatlan. Aki ma látja az országutak mentén az útépítő hivatal piros házikóit, talán fel tudja mérni gondolatban, hogy mit jelentett annak idején ugyanilyen házikókból mintegy 10 000 km kövezett utat építtetni és karbantartani. A Dunántúlon ma is van egy szakasz a régi római országútból, és ma is jól lehet rajta autózni.

Nekem a legtöbbet a Capitolium, a S. Paolo (a falakon kívüli) és persze a *Mózes* meg a *Pietà* nyújtotta. Nem tudtam mit kezdeni a Szent Péter-templommal, a Trevi-kúttal, a Colosseummal és a Forum egész kördejével. Athén és Műkené után valóban Aquincumnak tűnt. A Panteon meg egyszerűen csúnyának, persze nem abban az értelemben, mint a Vittorio Emmanuele emlékfürdőszobája vagy az EUR, a kőbe öntött fasizmus.

Igazán az utcát szerettem, a trasteverei kocsmát, a Piazza Navonán futballozó gyerekeket és mindenekfölött a szomszédságunkban lévő hol piac, hol műemlék Campo dei Fiorit. Hruscsov leváltását ott tudtuk meg. Félünk, hogy ez egyben a kádárizmus végét is jelenti, éppúgy, ahogy most a Gorbacsov elleni puccsnál még Svájcban is meg voltunk ijedve.

Bennem valami – talán anyám orosz irodalom iránti lelkesedéséből adódó – ösztönös vonzalom van az oroszok iránt, noha sem a nyelvüket nem tudom, sem az országukban nem voltam. (Mindig kibújtam a szovjet utakon való részvétel alól, talán, hogy ne veszítsem el maradék illúzióimat.) Szégyenletesnek éreztem, hogy ennek a népnek

a vezetőjét (aki előrevitte a rozsdás masinát) csak úgy le lehet váltani működő államrend híján, ahogy az emberevők megtízóraizzák a törzsfőnököt.

A teljesség kedvéért szeretném megemlíteni, hogy pluszpénzünkről Rómában Zoltán nagybátyám gondoskodott. Ő előtte Párizsban volt, és onnan küldött a római főpostára nevünkre dollárt egy borítékba dugva „poste restante”. Amikor fel akartuk venni, közölték, hogy a szabályok szerint visszaküldték, mert harminc napig nem jelentkezett érte senki. Aztán mégiscsak ott volt a boríték: mint kiderült, Zoltán valami fal címet írt rá feladónak, és Párizsból mint „feladó ismeretlen” jött vissza Rómába.

1965

Ebben az évben két kis utam volt. Egyszer két nap Bécs, egy hangverseny a Theresianumban. Egyszer meg Párizs, ahol a televízió költségén megbeszélést folytattam a Durand zeneműkiadóval Ravel *L'ENFANT ET LES SORTILÈGES* című operájának tévéjogairól. A tárgyalásnak hamar vége volt – nem adták meg a jogot. De még egyszer lehettem Párizsban, találkozhattam sok pesti és ottani barátommal. Ha jól emlékszem, Kurtággal csavarogtunk, voltunk egy külvárosi moziban, a szovjet *ÉJJELI MENEDÉKHELY*-et láttuk. Arab negyedbeli barátaim, Czitromék is avansáltak a Quartier Latinbe, meg akartam adni a száz frankot, de nem hagyták. Daisy és Murray, akiknél első alkalommal a szép lakásban vacsoráztam, most már saját házukban fogadtak Sèvres-ben.

Ha összeadom párizsi tartózkodásaimat addig és azóta, közel egy évet töltöttem ott. De két legkedvesebb lakóhelyem már megszűnt számomra: a sèvres-i háznak új gazdája van, nyilván már át is építette szupermodernre, és ez történt a kis hotellel a Rue du Cirque-en is. Ma annyiba kerül benne egy szoba egy éjjelre, mint azelőtt egy hétre. Szoltsányi két éve halt meg, épp a múlt héten játszottam el Fenyves Lórántnak Kurtág szép darabját, amit „in memoriam” írt.

1966, Svájc, Józsával

Ide már az autóval (Moszkvics CA-6243) jöttünk.

Két házaspár is meglátogatott 1965-ben Pesten, és mind a kettő meghívott Svájcba. Az első Cserfalvi Eliz és Gérecz Árpád volt. Elizzel egy napon kezdtünk a Fodor-zeneiskolában zenét tanulni. Én Kadosánál zongorázni, ő Radosnál hegedülni. Mint később bevallottuk egymásnak, tulajdonképpen kilencven százalékát későbbi tudásunknak ott tanultuk, ezektől a mesterektől, abban az atmoszférában. A magyar csodazenészek nagy és világszerte elterjedt csoportjának legjellemzőbb közös tulajdonsága az a fajta természetesség, amellyel a zenéhez nyúl. Hangszeresek és énekesek, karmesterek és zeneszerzők azt tanulták a miénkhez hasonló jó tanároktól, hogy ő, a növendék, olyan ember, akinek a zene az élete, és nem engedtek semmilyen hamis respektust kifejlődni a nehézségek iránt. Rengeteg olyan kollégám van, akinek zenélni csak örömet jelentett, pedig ugyanannyit dolgozott érte, mint a hivatalból elkeseredett izzadságszagúak.

Hogy a magyar zseni – nem Bartókra gondolok – kicsit link, kicsit felületese-e vagy nem, igazán tud zongorázni, hegedülni, énekelni vagy sem, azt külföldön tudta csak bizonyítani. Pesten szabad egy kicsit hamisan is, ha a közvélemény kimondta rá, hogy zseni. És persze a magyar perzsa is lehet szép szőnyeg.

Eliz és még sokan mások kitették magukat a külföld próbatételének, és megállták a helyüket. Géreczet azelőtt kevéssé ismertem, de amikor Eliz temetésén az étoy-i templomban hanglemezzelről eljátszották azt a Mozart *G-MOLL-KVINTETT*-felvételt, ame-

lyen ő ül Grumiaux mellett, akkor úgy gondoltam, hogy ő is ebbe a minden vizsgát kiálló csoportba tartozik.

De hát akkor még Eliz vidám és csinos volt, és nagyon ízlett nekik a kocsonyásított vegyes főzeléktől, Józsa új találmánya. Megegyeztünk, hogy meglátogatjuk őket házukban, a Genfi-tó fölötti Grandvaux-ban.

A másik vendég Anikó volt, Borcsa néném balassagyarmati rokona, aki nekem ot-tani nyaralásaim idején olyan volt, mintha igazán az unokatestvérem lett volna, és aki anyjával együtt túlélte Bergen-Belsent. Apját és öccsét megölték.

Én csak annyit tudtam róla, hogy él. Most aztán, amikor felhívott, mint mondta, a Gellért Szállodából, sírva fakadt, és egy óra múlva férjével, egy szerény és mosolygós svájccival megjelent nálunk. Megtudtam, hogy a háború után még visszament Balassagyarmatra, onnan Izraelbe, onnan pedig Lausanne-ba egy hotelszakiskolába. Ott ismerkedtek meg Hansjörg Badruttal, akinek szállodája van, és boldog házasságban. (Minden második svájcinak van szállodája, magyaráztam Józsnak.)

Múltbeli történetek felelevenítése után megegyeztünk, hogy meglátogatjuk őket. Vagy zürichi lakásukban, vagy a szállodában lesznek. Telefonáljunk Zürichbe, ott megmondják.

A Moszkvics Magyarországon bevált, mind a ketten vezettünk, sőt mind a ketten hagytuk egymást vezetni. Így aztán egy mély sóhajjal nekieresztettük az ismeretlen alpesi utakra az autót és magunkat. Első éjjel St. Valentinben aludtunk, és onnan hívtuk Badrutték lakását, hogy hova is menjünk. Mondták, hogy St. Moritzba, a Palace Hotelbe. Ez jól hangzott, mert még azon a vidéken sose voltam. Találtunk egy rövidebb útvonalat Landeck felé, és még egyszer megszálltunk egy kicsi parasztházban.

Tudtam, hogy 1900 méter magasan, St. Moritzban hideg lehet még nyáron is, vettem Landeckben egy pulóvert, feketét pirossal. Az igazi határ útépités miatt zárva volt, így egy gyönyörű szakaszra tereltek át Martinából Naudersba. A Moszkvics derekasan mászta a hegyeket, és ahol csak lehetett, megálltunk bámulni és fényképezni a havasokat. Gyönyörű falvak után St. Moritz modern és csúnya lett volna, ha nem lett volna a természet körülötte. A legnagyobb ház előtt megálltunk, akkorának hatott, mint a Parlament Pesten. Kérdeztük, merre kell a Palace Hotel felé menni, de néztek ránk, és csak ráböktek, hogy épp előtte állunk. Jött Badrutt, akit most már tegeztem, és Hansjörgnek hívtam, elvette a kofferemet, és bevitte a Parlamentbe. Mondta, hogy mindjárt jön a voiturier, vagyis a garázmester, csak hagyjam ott a kulcsot. Meglátva magyar útiruhánk színvonalát (noha az új pulóver volt rajtam), úgy döntött, hogy ne a hallon keresztül menjünk. Egy kis lépcsőn jutottunk fel a szobánkba, azon a folyosón, ahol az ő privát lakásuk is volt.

Eltartott egy ideig, amíg realizáltuk, hogy hol is vagyunk tulajdonképpen, hogy az Anikó Balassagyarmatról meg a kedves svájci ennek a huszonnyolc csillagos, székesegyház ünnepélyességű micsodának a tulajdonosai.

Szobánk, noha csak a szerények közé tartozott, a mi addigi szállodáinkhoz képest lilát orgonált – telefon a fürdőkádnál, tele gyümölcsöstál, fűtött törülközőtartó meg ilyesmik.

Ebédre átmentünk a Badrutték lakásába, és a hatalmas tópartra, hegyekre néző teraszon ettük a szintén huszonnyolc csillagos ebédet, melyet egy olasz pincér és több csinos olasz kislány szolgált fel. Rajtunk kívül Anikó anyja is ott volt, akit Balassagyarmaton láttam utoljára, német vendégek és ezeknek csivava kuttyája (húsz centi), akit Montgomerynek hívtak. (Az angol tábornok után.)

Megegyeztünk a házirendben: szegényes gardróbunkkal mozoghattunk a szállodában, ahogy akartunk, de este helyesebbnek látszott, ha a szobánkban vagy Badruttek lakásában vagyunk, és sétálni menve a mellékkijáratot használjuk.

Ezt mindjárt az első vacsora után meg is tettük, és elmentünk az alpesi éjszakába. Elegáns autókön kívül alig látszott az utcán valaki és valami, csak a hegyek csillogtak körben. Egyszerre aztán azt hittük, hogy tényleg megőrültünk. Az előkelő szállodák közt feltűnt egy csoport, vagy harminc ember, kaftános, pajeszos zsidók, és jiddisül (mint később megtudtuk, flamandul) beszélgettek vagy veszekedtek. Az ő szállodájuk is azon az úton volt, a kóser „Edelweiss”, ahova antwerpeni gyémántkőszőrűsök meg máshova való gazdag ortodox zsidók jártak üdülni. Megegyeztek a községgel, hogy csak sötétedés után járnak az utcán, ezzel elismerve azt a ki nem mondott feltételezést, hogy napközben rontanák az összképet. St. Moritz lakosai, akik nagy többségükben a szállodák lakóiból élnek, beeresztették ugyan a tejelő pajeszosokat, de csak ha elbűjtak. Azok meg nem bánták, úgysem akartak lovagolni meg teniszezni, vagy télen síelni meg bobozni. Elgondolkoztató.

Anikó nevetett, amikor elmeséltük másnap, neki ezek ugyanúgy hozzátartoztak a városképhez, mint az amerikai milliomosok, az arab meg görög úrgazdagok, a luxuskurvák, a Karajanok és Greta Garbók.

Többször mentünk kirándulni, ami nemcsak szép volt, de kicsit ki is szabadultunk a hotelbeli paradox oda nem illőségünkéből. Voltunk a Rolls-Royce-szal és magunkkal vitt szervírozott piknikebédél a Saoseo-tónál, ami nem Kínában, hanem az olasz határ közelében van: egy csodálatos tengerszem, amelyről még a svájciak se nagyon tudják, hogy létezik.

Másnap kötélvasúttal (kicsit félve) felmentünk a Corvatsch-csúcsra, de nem a tetejére, csak a középső megálló vendéglőjébe. (Ez volt a legurasabb pont, ahol életemben voltam.) Ettől a levegőtől nagyon jó étvágyunk lett, és amikor a pincér hozta a számlát, Hansjörg zavartan fizetett, aztán mondta, hogy tulajdonképpen nem is kellett volna, merthogy a vendéglő is az övé vagy részben az övé. Megmutatták a Fekete-meg a Fehér-tavat, amelyek egymástól csak néhány méterre vannak, de az egyik az Innbe, tehát a Dunába és így a Fekete-tengerbe, a másik meg a Földközi-tengerbe eresztí le vízfeleslegét. Láttunk alpesi virágokat, amelyek egész mások, mint a lentic, ettük a hegyi szamócát, amelyik akkora, mint egy nagy málna, aztán visszamentünk a csodálatos természetből a feszes hoteléletbe. Az olasz grófnő tolókcocsiját egy rabszolga mindig úgy tolta arrébb, hogy félig napon legyen, félig árnyékban. Az ebédlőben a külön csak mosolygás céljából alkalmazott ellentengernagy addig ragyogott ránk kék szemével, amíg elmeséltük, hogy ma milyen gyönyörű idő van, amivel egyetértett. Aztán jött az étlap, amelyhez egy egész francia szótár kellett volna. Egyszer Badruttekkal a fürdőházban ebédeltünk nagyobb társaságban. Bemutattak nekünk egy emigráns magyar bárót, akinek hölgyismerősében Józsa rögtön felismerte a pesti egyetem egyik fő-fő pártfunkcionáriusnőjét.

A Moszkvicsnak nagy sikere volt. Első este felhívott szobánkban a voiturier, hogy néhány csepp olaj van az autó alatt, és nem kellene-e elvinni a szervizbe. Mondtam, ha csak néhány csepp, akkor nagyon jó napja van, általában kisebb tócsa szokott lenni. Egy baseli bankár megkért, hogy vezethesse a furcsa masinát. Le is fényképezte magát benne. Titkon reméltem, hogy összetöri, és kárpótlásul vesz nekünk egy Mercedest, de félóra múlva boldogan jött vissza, nagyon meg volt elégedve.

Minden szép volt, jó volt, Badruttekat szerettük, csak éppen nem voltunk hozzászokva, hogy csizmának érezzük magunkat az asztalon. Svájc nemzeti ünnepén, au-

gusztus elsején este mentünk fel a hegyi vendéglőbe, ahol vég nélküli asztalokon vég nélküli hideg ételleket szolgáltak fel, és néztük, ahogy minden hegycsúcson kigyulladtak a tradicionális örömtüzek.

Későbbi svájci életünk kezdetén annyira nem volt pénzünk, hogy tulajdonképpen csak a Palace Szállóba mehettünk pihenni, mert az ingyen volt, a falusi szálló árát nem tudtuk volna megfizetni. Sőt egyszer, amikor kétéhetes kurzust tartottam St. Moritzban tavasszal, amikor a szálloda nem üzemel, egyedül laktam az egész hodályban, mint a kísértet Lublón.

Útban Géreczékhez, a Moszkvics megunta az emelkedőt, és megállt. Mi csak kapkodtunk, de a mögöttünk állók értettek hozzá, kitolták a kocsit az augusztusi hóba, és megmagyarázták, hogy itt kevés az oxigén, ezért könnyen felforr a víz vagy akár a benzin is. Dobáljunk havat a motorra, és minden rendben lesz. És ne szégyelljünk első sebességben menni, ha nagyon meredek. Persze igazuk volt. Lejöttünk a magasból, és Bernben (ahol én már annak idején voltam) néztük a tökéletes, régi belvárost. Ebédet újabb hegyek közt, Château d’Oeux-ben ettünk. Itt tanultuk meg, hogy a salátát a hús előtt is lehet enni, és hogy jobban is el lehet készíteni, mint ecetes vízzel és cukorral. Nyolcéves koromban a Raxon lévő szállodában ezt még nem tudtam értékelni.

Talán soha semmilyen tájnak nem örültem meg úgy, mint amikor újra megláttam Bergen-Belsen utáni ifjúságom színhelyét, a Genfi-tó környékét. Hegyek, tó, szőlők, falvak, mind ismerősek voltak. Géreczék alig néhány kilométerre laktak hajdani caux-sur-montreux-i szállásunktól. Persze telefonáltunk, hogy jövünk, és Gérecz lejött élénk a falu aljába, és mondta, hogy tegyük egyesbe, és menjünk utána. Itt aztán megtanultuk, hogy mi az a meredek. De a kilátás is ennek megfelelő volt. A fantasztikus vacsora, Árpai szakáscsművészete a Palace Hotellal is felvette a versenyt. Közben kiválasztották új házukat, megvették, és most éppen folyt a renoválás, másnap beültünk a kocsiba, hogy megnézzük. Ez – az étoy-i ház – Lausanne-on túl van Genf felé. Valami pajta vagy magtár lehetett régen, kis szobák, nagy padlás és szemben, a kis úton túl egy gyümölcsös, ahol Józsa rögtön egy fügefát fedezett fel, amiről Géreczék nem is tudtak. Akkor még nem látszott, hogy milyen palotát lehet abból a pajtából varázsolni. A közeli Morgesba autóztunk véceket venni az új házba. Az áruház tetejére dróthálón kellett az autóval feltáncolni, ott volt a parkhely. Szintén egyesben, kis halálfélelemmel. A véceáteremnek se vége, se hossza nem volt, nem is tudom, hogy a legszebbeket választottuk-e.

Visszautunkon kényelmesen csurogtunk négy napig Pest felé. Először Zürichben álltunk meg, és én beugrottam csak úgy az Operába, egy TANNHAUSER-próbára – hat évvel később az lett a munkahelyem.

Münchenben Jánosnak bőrnadrágot vettünk. Salzburgtól új útvonalon haladva Grazban aludtunk. A határ előtt a Moszkvics ajtaját nem lehetett többé becsukni, így Józsa egy övvel a derekához kötötte. A rábafüzesi finác minden alsónadrágot egyenként kirázott, de hát nem volt nálunk semmi.

1966. október, olasz turné a Madách Színházzal

Két darabbal mentünk: a KOLDUSOPERÁ-val és az EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJÁ-val. Ádám Ottó, akivel Bergen-Belsen óta jó barátok maradtunk (ott még orvos akart lenni), rendezte a KOLDUSOPERÁ-t az én fordításomban, és én voltam az előadás karmestere is.

A külön repülőgép a pisai katonai repülőtérre vitt, mert Firenzének nem volt saját repülőtere. De ott éppen sztrájk volt, még a létrát se támasztották oda. A magyar sze-

mélyzet segített kimászni, és minden ellenőrzés nélkül csak úgy besétáltunk Olaszországba. Busszal vittek át Firenzébe, ahol éppen áradt az Arno, és másnapra ki is öntött. Ahogy az olaszok magyarázták, itt valami tévedésről kellett hogy szó legyen, mert az első árvíz 1333-ban, a második 1666-ban volt, így a harmadikat 1999-re várták. Ha mégis 1966-ban jött, akkor a jóisten összecserélte a hatost a kilencessel, ami még vele is előfordulhat, mindenesetre a gátakat nem erősítették meg, és a fél város víz alá került. Azt hiszem, úgy képelték, hogy úgy kell a jóistennek, mért nem figyel. Valaki magyarázta, hogy a legpraktikusabb árvízvédelmi terv még mindig az, amit Leonardo da Vinci adott be annak idején a Signoria vízügyi hivatalának. De hát nem valósították meg azóta sem.

Előadásunkat a Teatro Bella Pergolában nem tudtuk megtartani, helyette Firenze mellett, Pratóban (amit csak a GIANNI SCHICCHI-ből ismertem) játszottunk egy szép kis színházban. Véletlenül 1966. október 23. volt, a kisvárosban tüntettek a tízéves évfordulóra, mialatt mi színházat játszottunk. Aztán Bolognában volt előadásunk a gyönyörű Bibiena-féle színházban. A karmesteri szobában lógott egy régi plakát egy RIGOLETTO-előadásról, amelyet annak idején Toscanini vezényelt, és Caruso énekelt a mantuai herceget. (Ifjúsági előadás volt, csökkentett helyárrakkal.)

Harmadik állomáshelyünk Torino volt, a szintén nagyon szép Carignani Színházban. Torino maga nem tetszett, Bologna annál inkább. Külön öröm volt, hogy Elek Andris, aki iskolai barátom még a faszorból, és akivel mindig ott tudjuk folytatni beszélgetéseinket, vitáinkat, ahol tegnap vagy tíz évvel előtte abbahagytuk, éppen Bolognában volt szakmai ügyben. Szerencsére ez volt a szabad estém, úgyhogy megnéztük az egyetemet, a Santo Stefano-templomot, finomat vacsoráztunk, és jól éreztük magunkat. Az előadások sikeresek voltak, pedig magyarul ott aligha értett valaki. Hivatalos vitát rendeztek újságírókkal meg kritikusokkal, hogy Brechtet hogy kell játszani, de mindenki csak a magáét mondta, minthogy senki nem is akart mást, mint a magáét mondani. Megfogadtam, hogy soha többet nem megyek Ádám Ottóval inget venni, mert nagyon válogató. Ennél csak Sebők Gyurival cipőt venni rosszabb.

Utolsó előtti nap a bolognai polgármester hívott meg ebédre a városházába. Mindenféle muzeális értékű bútor és festmény között zabáltuk a híres bolognai kosztot, amelytől a commedia dell'arte dottoréi (mindig bolognaiak) úgy meghíztak. Ingujjiban voltunk mindnyájan, a polgármester is. Másnap, amikor hazaérkezvén Józának be akartam számolni, és az Alabárdos nevű vendéglőbe mentünk volna vacsorázni, nem eresztettek be, mert nem volt rajtam nyakkendő.

1967, Jugoszlávia

Első külföldi utunk Jánossal. Két autóval mentünk, mi hárman, Csabay, a tenorista, aki Genfben megszólított, Marion, a felesége, és Fejér Pali, az Opera titkára, közös barátunk.

Be kell vallanom, hogy nagyon nehezemre esik beszámolni egy országban tett utazásról, amely akkor olyan reményteljesnek tűnt, és amelyben a mai napok hírei szerint éppen „döntő csaták” folynak, amelyek nem döntenek el semmit. A zürichi opera egyik villanyszerelője, aki kedves, csendes ember, és mint kiderült, horvát, magyarázta a napokban az asztalnál, hogy vérfürdőre van szükség, amíg a szerbek végre megtanulják, hogy ők csak balkániak és nem európaiak. Nem is merem megkérdezni szintén kedves, halk szavú szerb hangversenymesterünket, mert félek, hogy ő is vala-

mi hasonlót mond fordítva. Apámnak volt mégiscsak igaza, aki a hazaszeretetre való uszításnak nevezte azt, amivel a kevesek érdeke a sokakat egymás ellen hecceli.

Csabayék életrajza is hozzátartozhatnék egy történelemlétkönyv anekdotafüggelékéhez. Csabay, akkor fiatal énekes, Békéscsabáról jövet Pesten angolul akart tanulni. Egy berlini zsidó gyáros családjával együtt Magyarországra jött, amikor a náciizmus erősödött Németországban. Valami kapcsolatuk volt a Buday–Goldberger és ezen keresztül a Horthy családdal. Ezek azt tanácsolták, hogy lányuk, Marion, házasodjék össze egy magyarral. Ettől magyar állampolgár lesz, és akkor a berlini gyárat írássák rá, amitől az magyar vagyontárgy lesz, és Hitlerék nem vehetik el. Marion angolórákat adott Pesten, és egyik növendéke Csabay volt. A gyáros megkérte, hogy vegye el a lányát, és rögtön kötött vele egy szerződést, hogy háború után egy nappal elválhatnak, sőt a válás költségeit letétbe helyezték Szalay ügyvédnél.

Persze a gyárat éppúgy elvették, és Csabayék, legalábbis amikor utoljára láttam őket, unokáikkal strandoltak Amerikában. Fejér Palit néhány év munkaszolgálatral és ennek folytatásaként néhány év orosz hadifogsággal a sablonos háborús esetek közé lehet sorolni.

Csabayék, akik hosszú idő után először jöttek Pestre, előbb egy új Volvót vettek Bécsben, mert azt mindenféle adókedvezményrel tudták visszavinni Amerikába. Ezért egy adott napon kellett Rotterdamban lenniük, a kocsit hajóra tenni, maguknak pedig onnan repülni. Így az útiterv nagyon szoros volt. Szegednél mentünk át, hogy meglátogassuk első állomásként Pista bácsit, Józsa anyjának régi barátját Doroszlón. Ez a vajdasági magyar falu csak egy rémségesen összetört kövezett úton volt megközelíthető, amit sem az új Volvo, sem a mi Volkswagenünk (melyet Várhegy Henrik trombitástól vettem, amikor a Moszkvicot két év után a vételár duplájáért adtam el, nem mert én gazember vagyok, hanem mert az akkor úgy volt) nem szeretett. Talán a Moszkvic jobban bírta volna. Doroszló barátságos és tiszta volt, Pista bácsiék jómódúak.

Finoman ettünk-ittunk, és hallgattuk az öreget, aki valaha magyar alsóházi tag volt, horthysta, a „Hideg napok” alatt. Sok esze volt, és ismerte Jugoszláviát. Jól érezte magát benne, mert rájuk nem kényszerítette senki a kommunizmust – ő ugyan nem az –, de aki az, azt ő respektálja. A jugoszlávoknak szabad utazniuk, nemzetiségi problémáik, mint a magyar kisebbség példáján is látjuk, alig vannak, és minden jó felé halad.

Nagy dunyhák alatt töltöttük a forró éjszakát, de hát a lúdtoll fűteni meg hűsíteni is tud.

Slovenski Brodig jutottunk másnap, tiszta kis motelben aludtunk. Onnan Jajce (ahol medvét táncoltatott egy cigány), és estére Dubrovnikba értünk. Athéni tapasztalataim alapján kijelentettem, hogy ezt kár volt ilyen szépre restaurálni, kicsit romosan szebb lenne. De aztán a pincér elmagyarázta, hogy ez nincs restaurálva, mert soha nem is volt romos, most az.

Ez a pincér adta bérbe a lakást, a dubrovnikai hotelek nekünk drágák voltak. A Csabay házaspár valamivel délebbre, Cavtatban bérelt egy szállodaszobát. Így három párra osztottunk, Pali és János volt a harmadik, akik valamilyen barátságos nagypapa-unoka viszonyba kerültek egymással. Egy hét strandolás után a tengerparti úton (hál' istennek annak a hegy és nem a víz felőli oldalán) kanyarogtunk egész Rijekáig. Ott megint Józsa valamilyen rokonát látogattuk meg. Arra emlékszem, hogy ennek a Margit néninek a végéből épp a kikötőre lehetett látni, ahol egy nagy olasz hajó horgonyzott.

Csabayék Ausztria felé mentek, mi Palival Ljubljánán és Zágrábon keresztül jöttünk haza.

János sokat tanult Mariontól angolul, Marion felelevenítette kevés magyartudását, Pali elrakta, amit János szétdobált, így mindenki jól megvolt egymással. Szeretném még egyszer látni vagy legalább hallani, hogy újra jó Dubrovnikban nyaralni.

1968, Brüsszel

Márciusban egy karmesterverseny zsűrijében kellett részt vennem. Ez a feladat nem nagyon érdekelt, mert máig sem tudom, hogy milyen kritériumok alapján lehet eldönteni egy rövid próba és egy kis koncert alapján, hogy ki jobb karmester a másiknál. Toscanini például ordítva és fenyegetve tanította a zenészeket jó ízlésre és igényes, precíz muzsikálásra. Itt biztos kiesett volna az első fordulóban.

Vegyes érzésekkel és a Kultúrkapcsolatok által engedélyezett öt dollárral érkeztem meg. A repülőtérről az autóbusz és onnan a taxi a szállodáig elvitte mind az öt dollárt. A verseny csak másnap kezdődött, de én még aznap szerettem volna vacsorázni. Úgy tűnt, hogy erre nem lesz mód, a szállodában nem volt étterem, ahol felírást lehetett volna a szobaszámlára, a versenytitkárság telefonja pedig nem felelt. Épp a WALKÜR fordításán dolgoztam, és így a munkába tettem az éhséget.

A reggeli szerencsére benne volt a szoba árában. Utána egy kedves kisasszony értem jött kocsival. Elvitt Ucclebe, egy külvárosba, ahol a rádió stúdióiban máris kezdődtek a selejtezők. Kilenc ifjú karmester próbálta Albert Roussel szimfóniáját, amelyet én nem ismertem. Kétszer három óra hosszat hallgattam a gyomromat korogni, és alkotam véleményt a résztvevőkről minden erkölcsi alap nélkül.

Több célzást tettem anyagi helyzetemre, de a kisasszony elengedte a füle mellett. Így aztán távoli magyar ismerőseimet hívtam fel, akik megígérték, hogy másnap hajlandók fekete áron belga frankhoz juttatni – aznap nem.

Edgar Doneux, belga kolléga, szintén zsűritag, ismert Pestről, és meghívott aznap este Liège-be, ahol a MATHIS DER MALER-t dirigálta a flamand operatársulattal. Délután odavitt kocsival, szakadt az eső, és én utolsó filléreimből moziba mentem az előadás kezdetéig. Doneux mondta, hogy vacsorázzunk utána együtt. A produkció meglepően jó volt, maga Hindemith tetszett az egészben a legkevésbé. Aztán sűrű gratulációk közepette beültünk a Mercedesbe, és útközben megálltunk egy előkelő kis vendéglőben. De rövidesen még öt-hat ember jött. Amilyen természetesnek tűnt, hogy a belga kolléga fizeti a vacsorámat, annyira bizonytalanra vált, hogy a jelen levő énekesek, barátok az ő vendégei-e, vagy mindenki fizeti a magáét. A rendelésnél kiderült számomra, hogy mindenki kétszer is megnézi a csillagászati árakat, vagyis maga fizet. Teljesen elbizonytalanodva közöltem, hogy elrontottam a gyomromat, nem kérek semmit. Doneux vigasztalt, és rendelt egy gyomorkeserűt. Meg kellett innom (mindjárt a fejembe is ment), de még az étvágyamat se csillapította – nem is ez volt a feladata. Forgó gyomorral szálltam ki Brüsszelbe visszaérve a kocsijából, és még exkuzálni is kellett magamat, hogy ünneprontó voltam.

A másnapi reggeli után rohantam a fekete valutáért. A titkárnő közölte, hogy a zsűritagok honoráriumát a végén fizetik ki egy összegben. Pénteken telefonáltak Pestről, hogy nem maradhatok ott vasárnapig, a döntőig, mert szombaton este a beteg Erdélyi helyett nekem kell a POPPEA MEGKORONÁZÁSÁ-t dirigálnom. A titkárnő már a jegyemet is átváltotta. A péntek esti elődöntő végén (melyen még leadtam voksomat a helyezéseket illetően), úgy éjfél tájban a kezembe nyomtak egy csomó pénzt. Sikerült még a magyarokat elcsípni és a valutát visszaadni, de még így is annyi maradt, hogy nem tud-

tam vele mit kezdeni. Reggel nyolckor kellett a repülőtéren lennem. Ott vettem a taxfree shopban Józának egy automata órát, amire semmi szüksége nem volt, és mindefféle hülyeséget, amit éppen kapni lehetett.

1968–71, Németország

Annyiszor voltam ez alatt a három év alatt Németországban, hogy nem lenne érdemes egyenként felsorolni. Legtöbbször Münchenben, ahol egy érdektelen, de jövedelmező munkám volt a filmgyárban. Közben mindig egy-egy napra ide-oda ugráltam. Sokat jártam operába, prózai színházba. Kapcsolatba kerültem régi kollégámmal, Tessényi Jánossal, aki Debrecenben volt ottani éveim alatt énekes, most a müncheni operánál énekelt kisebb szerepeket. Ez a müncheni opera nem nyerte meg a tetszésemet. Egyszer a művészbejárón át lifttel akartam felmenni az öltözőkhöz (Ilosfalvy énekelt), de közben kigyulladt egy fényjelzés: az igazgató akarja a liftet használni, szálljon ki.

Tessényit megkérték, énekeljen egy vasárnap délelőtti előadáson egy főszerepet, ami nem az ő szokásos szerepköréhez tartozik, de nincs más, és megment vele egy ifjúsági előadást. Meg is tanulta gyorsan a szerepet, de az igazgató, aki véletlenül beszárgolt az előadásra, annyira felháborodott, hogy a kis énekes nagy szerepet énekel, hogy közölte vele: év végén elmehet. Mint „lebukottat” nem szerződtették sehova, nemrég halt meg mint sofőr és alkalmi asztalos Kanadában. A filmgyár se volt különb. Hízelegtek a nagy neveknek, és krajcárokat spóroltak a kicsiken. Még engem is egyszer komolyan megkérdeztek, hogy miért kerül a taxi, amit a hoteltől a gyárig fizettek, a szokásos tizenhét helyett aznap huszonegy márkába.

Dortmundban az Operaház megbízásából voltam egy későbbi vendégszereplő szakmai részleteit megbeszélni. Ez kellemes volt, bár sok fölösleges protokollal járt. A kultúr tanácsos villájában reggeliztem vasárnap, ahol pezsgős sört kellett volna innom, ha fel nem fordul a gyomrom. Délután a sörgyár vezérigazgatójánál horrták körül a pincérek ugyanezt a kotyvalékot. Dortmund egy jobb karban lévő Sztálinvárosnak tűnt, de a színháziak nagyon professzionálisak és rendesek voltak. Mint megtudtam, a kultúr tanácsos utálta őket, és be akarta az operát mint fölösleges luxust zárni. Ez nem volt egészen irreális, ha meggondolja az ember, hogy a Ruhr-vidék minden városában, vagyis húsz kilométerenként van egy operaház. De persze maradt minden a régiben azóta is.

Hamburgba a magyar televízió küldött ki, hogy operafilmeik közül válasszak és rendeljek. Mindezek a furcsa megbízások abból adódtak, hogy jól tudtam németül. Itt nagyon jól éreztem magam, tenyerükön hordoztak mint potenciális vevőt. Liebermann, aki az opera igazgatója volt, örült, hogy tetszett az általa rendezett VARÁZSFUVOLA-tévéopera, kocsiján a filmgyárból a színházba vitt, és meghívott a TRISZTÁN gálaelőadására. Szemben a müncheni terrorigazgatóval itt nagyon emberi klíma uralkodott.

De a leglényegesebb, életfelfogásomat alapvetően megváltoztató és emigrációmát bevezető utam Pollákhhoz kapcsolódik. Őt Ádám Ottó lakásán ismertem meg, akkor már Bonnból jött hivatalosan Pestre. Azért nevezem vezetéknévén, mert Ödön, ahogy hívják, nem illik hozzá, Edmund, ahogy németül nevezik, nem illik ebbe a szövegbe. Pollák erdélyi, mint Ottó, germanista, aki egyaránt tud magyarul, románul és németül. Amikor valahogy lelépett, Bonn mellett telepedett le, és azóta egy hivatal számára dolgozik, amelynek feladata kapcsolatokat teremteni német és külföldi egyetemek között. Az ő területe Magyarország és Románia. Működött, talán még ma is működik

egy Inter Nationes nevű alapítvány, ahol tanulmányutakat fizetnek külföldi értelmiségieknek Németországba. Pollák felajánlotta, hogy szerez nekem is egy ilyen meghívást, amit egy idő múlva meg is kaptam, Münchenben kellett az alapítvány ottani irodájában jelentkezni. Kaptam egy igazolványt, amellyel minden színházba, koncertre az ő költségre válthattam jegyet, amellyel szállodákban az ő számlájukra alhattam, ezenkívül napi száz márkát, ami sok pénz volt. Jártam Würzburgban, egy évvel azelőtt emigrált sógornómet meglátogatni, aztán Frankfurtban, Kölnben, Trierben, Hannoverben, Brémában, Hamburgban és persze Polláknál, aki Bonn mellett egy várban lakott. Ez egy öreg báróé volt, aki dakszlitenyésztesből élt, de a vár körül még ott volt a sáncárok, és azon keresztül egy felvonóhídon kellett bemenni. Pollák albérlő volt, azt hiszem, annyi szobában, ahányat akart, és ahányat fűteni tudott. A báróval esténként filozofáltak, ha jól emlékszem, a báró mellékesen a szanszkrit irodalommal foglalkozott. A dakszlik hatalmas ugatással fogadtak, ahányszor körutazásaimból megjöttem, és Pollák lassanként meggyőződött a német kultúra igazi értékeinek létezéséről. Ő minden építészeti, irodalmi és zenei tradíció letéteményeseként vitt körbe, és mutatta Speyert és Wormsot, Achent és Bernkastel-Kuest, a kölni és bonni templomokat, elvitt a MÓZES ÉS ÁRON-t megnézni, előjátszotta egy speciális lemezen a különböző régi orgonák hangzását. Azt állította, hogy ezek a gyökerek nem szűntek meg hatni mind a mai napig, és hogy – noha Németországban az ember csak azt látja, hogy vonatokon meg autókon csöveket meg drótokat szállítanak – létezik valamilyen szellemi élet, amely hozzánk, magyarokhoz nagyon közel áll. Különösen az olyanhoz, mint amilyen én vagyok. Ez összevágott azzal az elképzeléssel, hogy otthagyjam Magyarországot, amely olyan szocialista országnak bizonyult, amelyben csak az működött, ami nem volt szocialista. Elegem volt a kötöttségből, szakmailag szinte mindent elértem, amire képességeim feljogosítottak. Tizennégy éves fiam matematikai tehetséget mutatott, és szinte mániákus érdeklődést az űrhajózás iránt. Nekem viszont nem volt kedvem egy leendő szovjet katonai ösztöndíjas papájának lenni. Józsa sose titkolta, hogy legszívesebben már 1956-ban elment volna. Hozzájött még az is, hogy egyes jelek arra mutattak, hogy operaigazgatót akarnak belőlem faragni, ami nem akartam volna lenni. És felmerült a Pollák által felvázolt világ, egy ország, ahol új életet lehet kezdeni, és ahol a nyelvet is tudom.

1971, Monte-Carlo

Noha Brüsszelben elhatároztam, hogy karmesterversenyen többé nem veszek részt, engedtem a csábításnak. Monte-Carlóban tartottak egyet, és Katona Tibor barátom volt a monte-carlói zenekarnak (a versenyzők tengerimalacának) az igazgatója. A francia kultuszminisztérium akkortájt szívesen adott franciául tudó művészeknek ösztöndíjat, és amikor egyet megpályáztam, azonnal megkaptam. Réz Palival együtt mentem Párizsig, neki is ösztöndíja volt, közben valamilyen iratokat csempészett ki ott élő magyaroknak, akkor ahhoz még bátorság kellett. De az én ösztöndíjam nem Párizsba, hanem Franciaországba szólt, és Párizsban valóban nem volt semmi érdekes zenei dolog, ezért jelentkeztem a kultuszminisztériumi Madame-nál, hogy lemennék Monte-Carlóba. Igen ám, mondta, de az nem Franciaország. Ezt elfelejtettem. Telefonáltam Katona Tibornak, ő a minisztériumba, és valahogy elintézték. Az előkelő párizsi Hôtel de Suède után a még előkelőbb Hôtel de Paris-ban laktam a kaszinóval szemben. Katona elvitt délelőtt strandolni, délután egy gyönyörű villába egy garden-partyra, ahol csak egy vendég volt, aki nem tudott magyarul. A versenyről nem tudok beszámolni,

mert az első próba után már nem érdekelt az egész. De Katona ugyanolyan lelkesen beszélt – hallottam – Franciaországról, mint Pollák Németországról. Ez még beljebb ütötte a szöveget a fejembe, noha tudtam, hogy Franciaországban nincs sok keresnivalóm vagy, jobban fogalmazva, kereseti lehetőségem. Egy idős magyar házaspár (nevüket elfelejtettem) meghívott vacsorára. Lakásuk a legszebb kilátású épület legfelső emeletén volt, és két Monet meg egy Renoir lógott a nagyszobában. Rolls-Royce-szal mentünk Antibes-ba, mert ott a legjobb a homár. A hölgy vezetett, az úr pedig elmondta kalandos életét a rózsadombi villától a milliomos nyugdíjasságig. Lószakértő volt, és jó pénzért (és azért a két Rippl-Rónai-képért, ami az anyját ábrázolta, és már egy múzeumban lógott, nem a rózsadombi villában) tanácsokat adott Rákosiéknak, hogy hogy lehet a magyar versenylóállományt feljavítani. De a nagy pénzt Angliában kereste, ahol futtatott, vett, eladott. A kaszinóban nem volt még soha, mert nem szerette a szerencsejátékot. A lóverseny, az más, ahhoz ő ért, mondta. Én viszont csak elmentem rulettezni, raktam egypár frankot a pirosra, kijött a fekete, és aztán még bámészkodtam egy óra hosszat. Katonának nem mertem elmondani, pedig akkor már kezdtem megtanulni, hogy attól, hogy valaki magyar útlevéllel van, még nem kell úgy ülni külföldön, mint a fogorvos előszobájában.

Írtam Badruttnak egy üdvözlőlapot St. Moritzba. Tibor éppen küldte a zenekar postáját az altiszttel feladni. Mondtam, hogy ezt tegye hozzá, erre elővett egy bélyegget a pénztárcájából, és megkérte az altisztet, hogy ezt a privát lapot is adja fel. Ez nem magyar állami hivatal, itt mindenki maga fizeti a postáját, mondta ingerülten.

A verseny egyik izraeli résztvevőjével Katona kérésére elmentem St. Paul de Vence-ba, a Maeght Múzeumba. (Hogy egy kis Európát tanuljon a zsidaja, mondta.) A srác tehetséges és modortalan volt. Miután megnéztük a múzeumot és a kerti kiállítást, látta, hogy egy táblára ki van írva: privát, tilos a belépés. Amikor mégis át akart mászni az alacsony kerítésen, próbáltam lebeszélni. Azt mondta erre, hogy a Sínai-félszigeten nagyobb tábla volt, mégis bementek. Két perc múlva rohant vissza egy nagy kutyával a nadrágszárán. Mondtam, hogy ezek a Maeghték nem egyiptomiak, hanem ők is zsidók, ide nem olyan egyszerű bejutni. Ettől elment a humorérzéke, és némán ült a vonaton visszafelé. Meséltem Katonának, aki alig akart utána szóba állni vele.

Visszafelé megint találkoztam Párizsban Réz Palival, elvitt a Musée des Arts Modernes-be, én meg őt Czitromékhoz a Rue des Écoles-ba. A kerektség kedvéért: Czitrom is erdélyi, és persze Pollák barátja. Jelentős mellékgondolatokkal terhesen vettem egy Európa-autóatlaszt, mielőtt visszarepültem Pestre.

1972. május–június

Ezzel eljutottam az utolsó előtti úthoz, melyet Budapestről külföldre tettem. Az utolsó ról nincs mit írni, elindultunk hárman Svájcba, másnap megérkeztünk, és még most is itt élünk, ha meg nem haltunk.

Előtte azonban ez nem látszott ilyen egyszerűnek. Emigrálási tervemet Józsa azonnal elfogadta, beszélünk sem kellett róla. Nem is akartunk. Lotte Klemperer küldött éppen abban az időben egy levelet, melyben megírta, hogy apja nagyon beteg, és hogy szeretne velem találkozni és a családomat megismerni. Ez nemcsak jólesett, hanem alap is volt arra, hogy első ízben hármunk számára kérjek útlevelet. Noha akkor már szinte mindenkinek megadták, isten tudja, hogy miért, nekünk elutasították. Az operai titkári szobába hívtak, ahol egy bajuszos ismeretlen közölte, hogy csak ketten mehetünk. Mondjuk Zürichben azt (ott lakott Klemperer), hogy a gyerek beteg. Mond-

tam, hogy akkor mi sem megyünk, különben is Klemperec három évig élt Pesten, és ismeri az ilyen szövegeket. Egy hét múlva telefonált valaki megint csak az operai szobámba, hogy legyek másnap a Gresham kávéházban. Itt ugyanaz a bajszos közölte, hogy rendben van, és átadta a három útlevelet. Maga úgyse lép le, mondta, magából itt fejest akarnak csinálni. Aztán még hozzátette, hogy nézzem meg, hogy a Dene Jóska jól érzi-e magát, és meséljek neki róla. Dene itt énekes Zürichben azóta is, és igazán semmi okot nem adott semmilyen hatóságnak, hogy a hogyléte iránt érdeklődjek.

Még egyszer voltam kitzúve a szezonban: FIDELIÓ-t vezényeltem az Erkel Színházban. Addig a napig kellett nyelni az idegességet, és felkészülni, hogy mit vihetünk magunkkal. Az előadás utáni reggelen nekiindultunk. János, mint mindig, hátul ült, és utálta az autózást. Hegyeshalom előtt rájött a takarékoság, és javasolta, hogy ebédeljünk még a magyar oldalon forintért. Ő vígan zabált, nekünk meg nem ment le a falat a torkunkon. A határon nem volt semmi, és estére majdnem Salzburgig, pontosabban Mondseebe értünk. Itt kellett Jánosnak megmondani, hogy nem megyünk többet vissza. A hatás roppant bonyolult volt. A kalandrésze a dolognak tetszett neki, de az iskolát, a nagymamát, a kutyáját és a szocializmust, amiről az iskolában annyit hallott, és amit azonosított a saját kiemelt szociális helyzetével, mind szívesen magával hozta volna. Nem beszélünk sokat a dologról, és meg sem álltunk Münchenig, ahol Tessényi szerzett egy olcsó szobát a Lohengrin nevű szállodában.

Münchenből újabb telefonokat bonyolítottunk le, és értesítettük néhány barátunkat vissza nem térési szándékunkról. Pollákot, Kleinéket Stockholmban, Eleket Torontóban és Ernszter Dezsőt Zürichben. Ő Bergen-Belsen óta tartotta velem atyai-baráti kapcsolatát, Pesten is, Zürichben is találkoztunk. Csabayéknak expresszlevelet írtam.

Kleinéknek rosszul adtam meg Tessényi telefonszámát, szegény Éva örökké valami irodát hívott vissza. Pollák viszont még aznap odajött, elszárgult Bonntól Münchenig. Vele, Tessényivel, akihez Barbara, egy kanadai énekesnő és Brandy, a cockerspániel is tartozott (többet ugatott, mint a báró dakszlijai együttvéve), egy kínai vendég-lőbe mentünk, mert János még olyat nem evett. Mindenki egyetértett elhatározásunkkal.

Elek, akinek a felesége, Anna vette fel a kagylót Torontóban, közölte, hogy Elek éppen Európában van, de ő megmondja neki, ha őt felhívja, hogy mi van velünk. Így aztán másnapra Elek is betoppant, adott egy kis költőpénzt, és közölte, hogy ha esetleg megijednék, és vissza akarnánk menni, a határ előtti telefonfülkéből hívjuk fel őt.

Allás után akartam nézni, amiről Pollák lebeszél. Azt tanácsolta, hogy menjünk hozzá a várba lakni, kérjük meg a német állampolgárságot, amit Józsa sváb papájával, én meg mint Bécsben házasodott szülők gyereke és sok Wagner-opera fordítója hamar megkapnánk. Az ilyen kérvényeket (hogy tudniillik az embert Bundesvertriebenernek, külföldre kényszerült németnek tekintsék) a helyi hatóságok adják meg, és ahogy Pollák mondta, az ő körzetében épp elég öreg náci ül a bizottságban, akik most jók akarnak lenni a zsidókhöz, tehát remek esélyeim vannak. Éljük nála addig, amíg meg nem kapom azt a munkát, amelyik igazán tetszik. Mint később rájöttünk, ez teljesen reális terv volt, de akkor nagyon furcsán hangzott. Pollák reggel elutazott, én meg be mentem a müncheni operaházba. Az igazgató titkárnője magyar volt, tőle akartam tanácsot kérni.

Elmondta, hogy bár május végén már alig vannak a következő évadra üres posztok, felhívja Stollt, a híres Schulz-ügynökség vezetőjét. Stoll másnap délelőtt fogadott (közben Elek is elutazott), és közölte, hogy a titkárnőtől annyi szépet hallott rólam, hogy

igyekszik mindenben segíteni. Első kérdése az volt, hogy elmennék-e Enschedébe, Hollandiába operaigazgatónak – mondtam, hogy nem. Pedig azt biztos megkaphatnám. A másik kettő nem olyan biztos, de Németországban lenne, Brémában és Frankfurtban.

Közben féltünk (48 órás átutazóvízumunk volt), hogy mindjárt törvényt szegünk, és elmentünk a rendőrségre, hogy hosszabbítsák meg a vízumot. Azt hazudtuk, hogy János beteg. (Tessényi szerzett valami orvosi igazolást.) A hosszabbítást megkaptuk, és elindultunk Frankfurtba az igazgatóval (Christoph von Dohnányi) beszélni. Egy éjszaka közben megálltunk Würzburgban a sógoroméknál, ők közben nagyobb lakásba költöztek. Másnap Frankfurtban előjátszottam a RÓZSALOVAG-ból, dirigáltam egy zongoristának a FIGARÓ-ból, és megkaptam az állást. Felhívtam Stollt, aki közölte, hogy beszélt a brémai igazgatóval, és azt az állást is megkaptam, minden bemutatkozás nélkül. Mint kiderült, Stoll Kertész Pistánál informálódott rólam, aki szintén csupa szépet mondott.

Két állással a kezemben felhívtam Pollákot, aki odarendelt a flammersheimi várba. Közölte, hogy hülyék vagyunk, nyugodjunk meg, és ne cipeljük a gyereket körbe, mint kutya a tollseprűt. De mi nem nyugodtunk meg, különösen, mert az autópályán razzia volt (Baader–Meinhof-ügyben), és valami hangos tüntetést is láttunk. Józsa közölte, hogy nem akarja Jánost néhány év múlva mint német katonát látni, és azonnal menjünk Klempererhez Svájcba. Pollák dühös volt, és mi elindultunk délnek. Nagyon bizonytalanul éreztük magunkat, de a két állás megnyugtatót: éhen nem halunk.

Svájcba érve Frauenfeldből felhívtuk Badruttkát zürichi lakásukon. Hosszú keresgélés után késő este értünk oda. Ők nem egészen értettek velünk egyet, úgy látták, hogy nekem Pesten nagyon jól ment, minek jövök ide a bizonytalanságba. De respektálták a véleményünket. János ott alhatott náluk, mi pedig felhívtuk Dene Jóskát, aki egy jó kis olcsó szállodát ajánlott. Másnap Ernsterrel ebédeltünk, és utána elmentem Klempererhez egyedül. Ő nagyon pártolta, hogy kinn maradjunk, és azt mondta, itt az utca végén van egy opera, próbáljam meg ott is. El is mentem másnap Juch igazgatóhoz, akinek elmondtam a helyzetemet, azt is, hogy van két lehetőségem Németországban. De nála nem volt szabad állás. Józsa és János közben nagyon Svájc-pártiak lettek, amit a szép időben, a tó partján alpesi panorámával meg lehetett érteni az akkor még förtelmes Frankfurt után. Este János azt mondta, hogy ha itt maradhatunk, az jó, de ha Németországba kell menni, akkor inkább menjünk haza. Én még jobban elbizonytalanodtam, de reggel telefonált Juch titkárnője, hogy mégis van üresedés, és mehetek aláírni. Mint később megtudtam, ő is felhívta Kertész Pistát, aki azt mondta, hagy azonnal vegyen oda. Aláírtam a szerződést, de előbb felhívtam Stollt, aki teljesen egyetértett ezzel a döntéssel, és fáradozásaiért még a telefonköltségét sem fogadta vissza.

Józsát Anikó elvitte a klinika központi laboratóriumának professzorához, ahol mondták, hogy valamilyen állást szereznek neki, ha nem is a diplomájának megfelelően.

Nagy örömben el akartunk menni este a RIGOLETTÓ-hoz új munkahelyemen, de a Dene Józsa által elintézett jegyeket a kisasszony éppúgy nem találta, mint az elmúlt tizenkilenc évben legtöbbször. Így aztán leültünk a tó partján, és igyekeztünk megnyugodni. Badruttké tanácsára a lakáshirdetéseket olvastuk, és hamar rájöttünk a lakbéréket látva, hogy nagyon szegények leszünk. Másnap értesítettünk mindenkit helyzetünkről, Klemperert is, Pollákot is, és ünnepi vacsorát rendeztünk egy Cham nevű

falu restijében, rántott harcsát, amit azóta se láttam svájci étlapon. Volt még olasz meg jugoszláv vízumunk, de azt hittük, arra már nem lesz szükség.

Bementem az operába megbeszélni, hogy mikor kezdődik a munka, és mondták, hogy augusztus 15-én reggel tízkor ÁLARCOSBÁL-próbám lesz a két összeesküvővel. De azt is megmondták, hogy mint külföldinek, munkavállalási engedélyt kell kérnem, azt pedig csak úgy adják meg, ha azt külföldön, egy svájci követségen veszem fel. Hagyjam el az országot, és mondjam meg, hogy hova küldjék az engedélyt, három-négy hét alatt meglesz. Amikor elmondtam, hogy politikai menedékjogot akarok kérni, közölte a titkárnő, hogy az most reménytelen, de ha majd itt dolgozom, akkor el lehet intézni.

Mindez nem volt igaz, ha akkor megkértem volna a menedékjogot, simán megkaptam volna, még munkavállalási engedélyre sem lett volna mint menekültnek szükségem. De én hittem neki, pedig csak fontoskodott, anélkül, hogy értett volna hozzá. Amúgy is labilis lelkiállapotom összetört, és nem tudtam, mit kell tenni. János nagyon higgadt volt, és semmilyen elhatározásban nem akart befolyásolni. Józsa biztos volt, ha egyszer hazamegyünk, többé nem eresztenek ki, mert Nyugaton már annyi ember tudta, hogy mi a tervünk, hogy az azóta visszakerült Pestre.

Kiszámoltuk, hogy semmilyen vízumunk nem elég ahhoz, hogy külföldön megvárjuk a munkavállalási engedélyt. Ha visszalógnánk is Németországba, előbb jár le a négyhetes ablak, mint a papír megjön. (Ablaknak hívták azt a pecsétet, amely magyarul közölte, hogy a franciául öt évre szóló útlevél hány napra szól valójában.) Telefonáltam a kultuszminisztériumba, és elmeséltem, hogy kaptam egy kiváló (nem volt persze kiváló) szerződést egy évre a zürichi operaházhoz, kiengednek-e? Azt is hozzátettem, hogy Klemperer nagyon támogatja a dolgot, és úgy gondolja, hogy ennek a tapasztalatnak később a pesti opera nagy hasznát látná. A zenei osztály vezetőnöje, Barnáné, aki szeretett engem, azt felelte, hogy ez nagyon jó ötlet, és ha Németországban lenne, ami NATO-állam, akkor nem örülne, de a semleges Svájc, az részéről rendben van, persze a döntés az opera igazgatójának kezében van. Ez jól hangzott, különösen, mert tudtam, hogy hároméves operai szerződéseim épp lejárt, amit a forma kedvéért meg kellett volna az igazgatónak hosszabbítania, de nem tette. Józsa változatlanul azt mondta, hogy nem eresztenek ki, de én jobban be voltam gazolva a kelletténél, és azt hazudtam, hogy az ki van zárva, meg hogy akkor hivatalosan kijöhetünk egy évre, és még mindig ráérünk dönteni, meg hogy legálisan kihozhatunk egy évre való holmit. Mindez így is lett, de persze Józsának igaza volt, hülyeséget csináltam egy téves információ alapján.

A rádióban lévő koncertem is közeledett, amire fel sem készültem. De ott volt az olasz vízum is, így beültünk a Fiatba (a Volkswagen után a harmadik kocsink), és megszojtunk Svájcból. Polláknak, Ernszternek, Klemperernek nem is szóltunk, és persze Eleket sem hívtuk fel. A hazaútról már csak azért sem írok, mert alig emlékszem rá, máson járt a fejem. Voltunk Firenzében két éjszakát, Bolognában egyet, onnan telefonáltam, hogy beteg vagyok, és le kell mondanom a rádiókoncertet. Másnap Velencét néztük meg Jánossal, aki először volt Olaszországban. Utána Gradóban, egy kis tengerparti szállodában aludtunk. Rengeteg szűnyog volt.

Mielőtt átléptük a magyar határt, éppolyan remegő térddel, mint kifelé, még egyszer aludtunk Jugoszláviában, egy Novska nevű helyen, melyet épp tegnapelőtt lőttek rakétákkal.

Spiró György

HUBAY MIKLÓS ÉS A „JÓL MEGCSINÁLT DARAB”

A XIX. század közepe óta a színpadi szerzők a magyar kritikai életben lesajnálandó, bohém szöveggyártókként vannak számon tartva. A romantika, a klasszicizmus értékrendjének továbbélése következtében, piedesztálra emelte a drámát, a nemzeti tragédia megalkotásának követelménye azonban a polgárosuló színházi életben elhalt, emiatt a XIX. század vége óta a színpadi szerzők esztétikailag és filozófiailag nem veendők komolyan. Érdekes fejlemény, ha netán egy másik kelet-európai irodalmi tudattal vetjük össze a miénket: a lengyeleknél máig a drámaíró áll a műfaji hierarchia csúcán, a regényírókat jóval kevesebbre becsülik, a költőkről nem is szólva.

A magyar színházak a zenés vagy prózai vígjátékokat részesítették előnyben a veretes, többnyire nemzeti tematikájú tragédiákkal szemben, és ez a XIX. század második felében küszködő Nemzeti Színház műsorpolitikájára is rányomta a bélyegét, egyébként a nemzetközi trendeknek megfelelően: a XIX. század folyamán világszerte több Kotzebue-bemutatót tartottak, mint ahányszor Goethe, Schiller és Kleist által írott drámát játszottak. A vígjátékot mellesleg a közönség mindig és mindenütt jobban szerette, mint a tragédiát. A bécsi népszínházból és a francia sikerdarabokból levont tapasztalatok alapján Szigligeti, Szigeti, Csiky, Csepreghy és a többi tehetséges darabíró jó előre kidolgozta a jól megcsinált magyar bulvárdarabok tematikáját és formavilágát, amelyhez Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Bús-Fekete könnyen csatlakozhatott. Molnár egyszer bevallotta, hogy minden új darabjának megírása előtt Kotzebue-t olvasgat. A Molnár-dramaturgia valóban készen volt a XIX. század első felében, ha ehhez ifjú Dumas-t, Sardou-t és társaikat, valamint a remek tollú operettlibrettistákat és a neoromantika néhány sikeres nyugati művelőjét is hozzávesszük. A XIX. század második felétől kezdve a magyar magánszínház polgári jellegű, és kizárólag a polgárságnak játszik; ha egy szerző meg akar élni, jól teszi, ha a nézők igényeihez alkalmazkodik. Ez az igény filozófiai és esztétikai szempontból lenézhető, az ilyen igényhez alkalmazkodó szerzők pedig vagy úri huncutságot művelnek – népi szempontból –, vagy silány kabarészerzők – a polgári magas igények szempontjából. Így talán érthető, miért mellőzte és mellőzi hallgatással másfél száz éve esztétikai közgondolkodásunk a darabszerzők tevékenységét. Lukács György, aki a mindmáig legmélyebb drámatörténetet írta száz évvel ezelőtt, a sikeres darabírókra egyetlen szót sem vesztegetett – igaz, Csehovra sem sokat, akit Ibsen aleseteként tárgyalt, Gorkijt epigonnak tartotta, Wyspiańskiról pedig nem is hallott. Ami még súlyosabb: nem foglalkozott a zenés színházzal, az opera és az operett kívül került a figyelmén, holott a zenés színház ősi, mint a prózai, és a XIX. században mindvégig népszerűbb, mint a prózai színművek. (Ez a XX. században is így maradt, igazi tömegsikert operettel vagy musicallel lehet csak elérni.) A darabszerzők a magyar filmes ipar felívelésével nagy tömegben váltak forgatókönyvíróvá, a harmincas–negyvenes évek magyar filmjeit, operettjeit és vígjátékait ugyanazok írták, és a színészek közül ugyanazok játszották kiugró sikerrel, aminek a

lassú lecsengését még az ötvenes és hatvanas évek szocreál filmjeiben és színpadán is meg lehetett figyelni.

A jól megcsinált darabok harsány, a cselekmény során mit sem változó karakterekkel, ügyesen bonyolított, fordulatos, könnyen követhető cselekménnyel, poénra kihegyezett végkifejlettel és döntően magánéleti konfliktusokkal operáltak. De hát nem jól megcsinált darabokat írtak már a görögök is? A különbség annyi, hogy a polgári világ látköre óhatatlanul sokkal szűkösebb, mint a mitológiát variáló görögöké, és az érzékeny szomorújátékok inkább az operába szorultak, a vígjátékok pedig vagy prózaiak, vagy operett-alapanyagok maradtak. A polgári világ Shakespeare-je, szokták megrovóan mondogatni Molnár Ferencről, számon kérve rajta a shakespeare-i mélységeket, amelyektől drámái valóban nem szenvednek. Csak azt felejtik el, hogy az Erzsébet kori színház más közönségnek és más játékmódban született. A polgári színháznak Puskin, Kleist, Büchner vagy Wyspiański is nehéz. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy Gogolnak ne lett volna sikere, holott nagy író – csak éppen vígjátékban fogalmazott, a hagyományos formát látszólag betartva. Nálunk, Kelet-Európában sok kis Gogol lett sikeres: Nagy Ignác, Nušić, Caragiale vagy éppen – náluk jóval később – Gábor Andor. A polgári színház eleve tragikumellenes, polgári önvédelemből, vagyis kisebbségi komplexusból. A polgár nem a lét nagy kérdéseivel óhajt szembesülni a színházban, hanem szórakozni szeretne, elsősorban úgy, hogy a nála is butábbak bukdacsolását figyeli.

A színházban ennél többre vágyó nézők igénye megteremti a polgárság naturalista – többnyire tézisekre épülő – drámáját, amelyről azonban Lukács meggyőzően kimutatta, hogy dramaturgiailag eleve sérülékeny, legyen szó akár Ibsenről, akár másokról. Még sérülékenyebb a naturalista tézisdramákat romantikus lélekkel író Németh László például, de ugyanez az egykor divatos Claudelre is áll. Sikerre mindvégig csak a könnyeden fogalmazott, a felszínen maradó, boldog véggel ellátott vígjáték számíthat, legföljebb a boldog vég némi fanyarsággal van elegyítve. Molnár Ferenc sikerdrámái közül, úgy látom, mindössze egyetlen valódi remekmű akad, a bravúros egyfelvonásos EGY-KETTŐ-HÁROM, amely több démoniságot rejt, mint mondjuk a VÖRÖS MALOM. De a Molnár Ferenc-i dramaturgia – nevezhetjük akár kotzebue-i dramaturgiának is – mindmáig eleven, a pompás TÓTÉK-at szerző Örkény is építhetett rá.

Minden drámaíró óhatatlanul abban a színházi formában fog a drámáról gondolkodni, amelyet felcseperedésekor készen talál. Lehet, hogy dráma- és színháztörténeti stúdiumokat is folytat, és a készen talált formát elvi okokból reformálni akarja, az újításokat a megelőző színházi formákból vagy a kor lázadó színházesztétikáiból levézetve, de a reform sosem lehet radikális, ha sikeres színpadi szerző kíván lenni.

E bevezető fejtegetés ahhoz kellett, hogy Hubay Miklós indulásának dramaturgiai és színházi tájképét fel lehessen vázolni. A magyar színházi állapotot kiegészítette a franciával és az olasszal, ezek közül a francia némileg hatott is Magyarországon, az olasz kevésbé, de alapvetően azt a polgári színházat találta, amelyről eddig beszéltem. Láthatta, hogy a prózában zseniális Móricz Zsigmond nem él meg igazán a színpadon. Láthatta, hogy az avantgárd Magyarországon egyáltalán nem hat, ami a Trianon utáni neokonzervatív közhangulatban nem csoda. Bosszanthatta a népszínművek számos tovább élő ódon, giccses fajtája. Elutasíthatta a már a XIX. században idejétmúlt szokványromantika újabb darabjait, például Herczeg Ferenc műveit. Stílus- és formaérzékét bánthatta a nála fél nemzedékkel idősebb Németh László számos irodalmias, ideo-

logikus drámai próbálkozása. Polgári drámát kellett írnia, el kellett sajátítania e dramaturgia fortélyait, kötelező ötletességét, miközben érdeklődése tágabb volt, mint későbbi életműve bizonyítja: a magyar XVI. század éppen úgy izgatta, mint a görög mitológia, és a normális vígjátéki keretet szétfeszítő freudizmus is érdekelte, amely az amerikai naturalizmusban futott be e korban jelentős karriert. (Hubaynál témaként, nem pedig eszközként jelenik meg a hetvenes években.) A zenés színház sem hagyta érintetlenül. A sárba ragadt naturalizmus soha nem volt gondolkodására jellemző, talán ezt érezték meg benne a zeneszerzők, így vált egyik egyfelvonásos opera, másik drámaötlete sikeres musical librettójává. Amikor az abszurd színház hatása érte, jó szemmel vette észre, hogy a jól megcsinált darab alól mindössze a konkrét társadalmi talajt kell kihúzni, s máris abszurdá minősül. Neki Karinthy is elődje volt, Ionesco nem érthette váratlanul.

Mit tehet egy színpadi szerző, ha a jól megcsinált darab műfaját színpadra teremt drámaíróként esztétikailag és filozófiailag el szeretné ismertetni mindazokkal a komoly, tekintélyes ítésekkel, akik lebecsülik? Megtartva a formát, igyekszik a szövegben mélyebb tartalmakat közvetíteni. Sok Hubay-drámában ezért beszélnek túl a szereplők a szituációt, és a kötelező szellemesség követelményét betartva ugyan, de jó nagyokat és mélyeket filozofálnak. Mintha Hubay által a jól megcsinált darab emancipálódni szeretne. Mintha Plautus azt mondaná: igaz ugyan, hogy a példaképem Arisztophanész, de tessék engem Aiszkhüloszként is tisztelni. A C'EST LA GUERRE ÉS AZ EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJA ezt az indulatot megússza, librettóban a cselekményvázat és a karaktereket nem lehet túlbeszélni, mert ezt a célt szolgálja a zene és a dalszöveg.

Azt is láthatjuk, hogy Hubay, szabadulni kívánván ösztönösen kedvelt, neki való, ám kevés megbecsülésben részesülő műfajától, többfelvonásosra duzzaszt fel olyan témákat, amelyek egyfelvonásosban lennének gazdaságosan megírhatók. Az egyfelvonásossal – termékeny műfaj, a görög dráma nem is ismert más formát, sőt Shakespeare műveit is szünet nélkül játszották, a felvonásokra való tagolás utólagos – a polgári színház nem tud mit kezdeni, a közönség egész estés műre áhít, két-három szünettel, hogy társadalmi életet is élhessen a szórakozás mellett, az azonban megzavarja, ha két-három különböző tárgyú egyfelvonásost kell befogadnia egy estén. Mások is szívesen fűjnek fel egyfelvonásost háromra, pl. Molnár Ferenc. (Szerencsénk, hogy a tökéletes EGYKETTŐ-HÁROM egyfelvonásos maradt.)

Az egyfelvonásos túl közel esik a húszas-harmincas-negyvenes évek nagy műfajához, a kabaréjelenethez. Ahol Karinthy, Aszlányi, Rejtő, Nóti Károly, Békessy és mások remekül megírt tréfáit és az új magyar operettet – köztük a zseniális Harsányi-darabot, a negyvenes évek elején írt XIV. RENÉ-t – nem becsüli más, csak a közönség, a komoly színpadi szerző legjobb ösztöneit meghazudtolva egyszerre menekül az egyfelvonásostól és az operettgyanútól, nehogy kabarészerzőként bánjanak vele, vagyis lenézzék.

Hubay dilemmáját a legvilágosabban a NÉRÓ JÁTSZIK mutatja, amely több egyfelvonásosból áll: A PÁVATOLL, AZ ISTEN TÖKKÉ VÁLÁSA, A TÖK ISTENNÉ VÁLÁSA, JELSZÓ: A LEGJOBB ANYA, A SZERELEM HATALMA, AZ ANTIKRISZTUS SZÜLETÉSE, AZ ÁLOM, A BESTIA, AKI VOLT, NINCS, NOHA VAN. E hét egyfelvonásos szerves összetartozását, fejlődési tendenciáját, vagyis egyetlen estére alkalmas mivoltát a szerző a Madách Színház művészeihez írott 1967-es levelében igyekezett megindokolni, nem túl meggyőzően. Egy „mellékdramát” is fűzött hozzá nem sokkal később, amely szintén egyfelvonásos, pontosabban terjedel-

mét illetve jelenet. Néró alakjához kedvezőtlen társadalmi tapasztalatok múltán szoktak nyúlni az írók – nálunk például Kosztolányi regényben –, és bízhatnak benne, hogy a közelmúlt vagy a jelen diktátorára gondolnak a nézők. A polgári dráma egyébként sem feltétlenül mond le a királydrámáról, számítván a színházat látogató kispolgárnak az arisztokrácia, a királyok és császárok iránti babonás tiszteletére. (Füst Milán drámája, a IV. HENRIK mutatós példája annak, hogyan stilizálja fel világjelentőségűvé a kispolgár a maga szűkös, nyomorult vágyait egy királyi fenségbe helyezve.)

A NÉRÓ JÁTSZIK valamennyi darabja a „jól megcsinált” egyfelvonásos – vagy filozofikus kabaréjelenet – körébe tartozik. Amiként a polgári komédia a maga frivol módján nem sokat ad a jellemek mélységére, Hubay sorozata sem ettől jelentős. Alapfeltevése, miszerint csak cinikus, erkölcstelen alakok élhetnek a Római Birodalom csúcán, nagyon is hihető. A NÉRÓ JÁTSZIK legjobb darabjaiban a szokványos fordulatok nincsenek túlbeszélve, a szerző nem tartja szükségesnek, hogy az alakok álláspontját filozófiailag megindokolja: cselekszenek – vagyis átverik a partnereiket –, és ezt élvezik. E sorozat egyik dramolettje sem játszható önmagában a mai kőszínházi ipar körülményei között, de egyikük sem annyira triviális, hogy kabarében adhatnák elő. A PÁVATOLL, ez a félórás jelenet, amelyben Claudius császárt már megölték, mégis úgy tesznek, mint ha még élne, remekmű. A JELSZÓ: A LEGJOBB ANYA negyvenperces jelenet, az anyagvilágosság végrehajtásáról szól, szintén nagyszerű. Mindkét kis gyöngyszem a jól megcsinált darab szabályai szerint épül fel, de nem lehet azzal lepöccenteni, hogy akár irodalmilag, akár szellemileg ne lenne komolyan veendő. (A többi darab szerkesztési ökonómiáját tekintve nem ennyire jó.)

Hubay legjobb drámája valamivel korábbi, 1959-es, az is egyfelvonásos: az ŐK TUDJÁK, MI A SZERELEM. Klasszicista hármaseségység, polgári környezet, aránylag kevés szereplő, markáns és egysíkú – emiatt jól játszható – szerepek. A mulatságos csavar tartalmi. A polgári, érzelmileg és szellemileg szűkös, praktikus világba berobban egy elkésett romantikus alak, a zeneszerző Berlioz, hatvanhárom éves létére feleségül akarja venni ideálját, az életét polgári módon leélt nagymamát, akit kamaszként az unokabátyjával való szeretkezés közben lesett meg, s azóta bálványozza, de hiába, mert húsz éve írott levelére az akkor megözvegyült hölgy nem válaszolt, és most sem hajlandó csapot-papot odahagyva Berlioznak utolsó éveire társa lenni. A szenvedélyt a szereplők nevetése oldja fel; a darab végén a nagymama leánya derék ügyvéd férjének szeméretet veti, ő miért nem volt képes ennyire szenvedélyesen szeretni. Minden szereplőt egyszerre kell komolyan vennünk és nevetségesnek látnunk. Egyetlen mondat sincs, amely fölösleges rátét lenne. Nincs olyan dialógus, amelyben akár egyetlen szó ne lenne a helyén, amelyből egyetlen vesszőt húzni lehetne. A jól megcsinált darab a maga tiszta – s ezúttal feddhetetlen – lényegében áll előttünk, talán mert az anakronisztikus szenvedély magát a polgári létet relativizálja. A polgári dráma legjobb magyar darabja ez a mű, még éppen a polgári formán belül, azt csak majdnem szétfeszítve. Heltai Jenő időn és társadalmakon túl álló, irodalmilag persze komolyan sosem tárgyalt remekművén, A NÉMA LEVENTÉ-n kívül nem tudnék még egy ennyire monumentálisan egyszerű formával tüntető magyar darabot mondani.

Nem kerülhető meg azonban a kérdés, mennyire képes a jól megcsinált darab a sajátos magyar problémákra válaszolni.

Weöres Sándor KÉTFEJŰ FENEVAD című műve – szerintem az eddig született legjobb magyar dráma – nem tartozik a jól megcsinált polgári színmű kategóriájába. Weöres

Hubay nemzedéktársa, mindössze három évvel született előtte. Weöres eredeti, sosem volt, megismételhetetlen formát talált fel, semmiféle drámai példát nem követett, művét a nyugat-európai színházi formák utánzására beállított magyar színház a mai napig nem is tudta tisztességesen, tehát hatásosan előadni. Weöres másik, Shakespeare-t követő drámáját, az Octopus-t inkább, amely azonban nem sajátos magyar problematikát hordoz.

Weöres a drámát irodalmi műfajként kezelte, szemben Hubayval, aki a drámát színházi műfajnak tekintette, és az irodalmi kánon figyelmébe a színpadról ajánlotta. Weörest a színház jövevényként kezelte, nem értette, nem vette komolyan, és a további drámák megírásáról lebeszélte. Weöres a speciális magyar létet írta meg, a Kompország-szindrómát, nem törődve a magyar színház létező eszköztárával. Hubay a létező nyugat-európai polgári dráma formáit variálta, ama meggyőződésben, hogy a kelet-európai fejlődés szükségszerűen a nyugat-európaiat fogja követni. Színházilag igaz volt: a magyar színház a kezdetektől máig a nyugat-európai divatokat követi, ezért is lehetett Hubay egyes műveivel sikeres szerző. Ha azonban azt vizsgáljuk, mely művei tekinthetők sikeresnek esztétikai vagy színházi szempontból, azt találjuk, hogy a magyar tárgyú műveit a magyar tudat nem fogadta be, csak akkor, ha nemzetközi forma garantálta a sikerét (a két, már említett librettójára gondolok). Weöresnél más a helyzet: az irodalmi tudat az egyetlen magyar témájú drámáját úgy-ahogy befogadta, a színházi tudat viszont egyáltalán nem. Ezen a befogadáson a közönséget is értem, nem csupán a kritikai fogadtatást. A magát európaivá felstilizáló magyar kispolgár – és a tipikus színházlátogató nálunk száz éve ilyen – zavartan és rémülten fogadja a KÉT-FEJŰ FENEVAD mind formai, mind tartalmi látomását, és elutasítja.

Nem a mindössze öt-tíz-husz évre érvényes politikai cenzúra tiltása a fontos, az elmúlik, hanem a hosszú távú befogadói mentalitás. A jól megcsinált darab középszerű hőseivel a kispolgári befogadó akkor is tud azonosulni, ha kineveti őket. A minduntalan köpönyeget váltó, hitét pénzért zálogba csapó, árulást árulásra halmozó, bármikor rablásra és gyilkolásra kész vagabundban azonban a mai konszolidált jó- vagy rossz-létéhez ragaszkodó nézőnk, akinek alapos okkal rossz a lelkiismerete, nem óhajtja felismerni magát.

Hogy sikerült-e Hubay kísérlete, vagyis elfogadtatta-e a jól megcsinált darabot a magyar kritikusokkal és esztétákkal, arra csaknem igenlő a válaszom. Íróként ugyan soha nem vették igazán komolyan, de a műveihez szokva az öt követő két-három drámaírónemzedék műveit elnézőbben ítélték meg, ha minden újabb divatos izmussal és ideológiával szembeszállva épkezláb cselekményt és játszható karaktereket tettek színpadra. Arról nincs szó, hogy a jól megcsinált darab valódi irodalmi karrierre számíthatna honunkban – nem is lenne egészséges –, de a sokféleségbe az utóbbi évek tanúsága szerint már – vagy most éppen – beletartozik. Nem hiszem, hogy az ifjabb írók Hubay műveit alaposan ismernék – elődeiket eltökélten nem szokták olvasni –, de hogy örök hálával tartoznak neki, azt határozottan ki kell jelentenem.

Horváth Elemér

EGY BEVÁNDORLÓ LINCOLN ÜNNEPÉN

ez a nyakigláb amerikai
ismert amikor elhagytam az óhazát
fehér néger ahogyan definiáltam magam
röviddel az érkezésem után
vagy ahogy egy későbbi költőtársam
kiebrudalt-bevándorolt zsidó
az öböl gránitjába véste volt
nem kis pátozzsal angolul
welcome home you wretched
ezen a napon így emlékezem
emancipált ember költő magyar
fiatal forradalmamra ünnepien
köszönöm hogy anyásan szélnek engedett
s nem halt bele hogy elveszett

FÉNYKÉP TRÓPUSI ERDŐBŐL

(*carlának*)

szép vagy mint kunhatsin
a bennszülött törzsfőnök asszonya
akit claude levi-strauss lefényképezett
az amazon őserdő tisztásán
hogy illusztrálja tézisé
miszerint nélküled
párizsban élni éppúgy nem lehet
mint new york felhőkarcolói közt

Varga Katalin

A KUTYA VACSORÁJA

Ki lehet gyógyulni a lélekből is, Szókratészem.
 Ódöngeni csupán a testben, Délosztalanul.
 Minden hajnalban *felimedni* – ha már archaizálunk –
 az álomból, ami nem a múlt, nem a jövő, még csak
 a jelen sem. A széteső tudat maradékából
 jött üzenet. A megtörténtek, megtörténhetettek
 mozzanatait összekutyulva. Persze „loxiaszul”.
 Akár egy lomtalanítás. Többnyire csak a tárgyak.
 Néha egy arc is. Főleg anyámé. Mindig siettet.
 Nem. Nem a Túlra. Az Itteni-létre. Noha tudja,
 minden öreg autista is egyben. Peribólosza
 nem övez szentélyt. Önmaga romjait laudálja.
 Még hogy laudálja! A lesántult verslábaival?
 Egy olyan Démoszban, hol az Aggság eredendő Bűn?
 És a Feloldás? Akár a kutya vacsorája. Késik az is.
 Az istenek terveibe a csoda is belejátszik.
 Így tisztelve a véletlent végtelen idejűnkben.
 Amde mibennünk rövidülnek a DNS-láncok.
 A hosszúra nyúlt tesztek impulzusözönében
 memória-file-ok húnynak ki az egóból sorra.
 Lépésként ollózva maradékát Atroposz kénye,
 kigyógyul az ember a lélekből hamarébb, mester,
 még mielőtt testének szövetekéből kifoszlik.
 „Spiratum Phoebus mihi dedit”? Spirat tragicum!
 Ha vagy valahol, küldj kakast értem Aszklepiosznak...

Babarczy Eszter

ITÁLIAI UTAZÁS*

Délben lépett ki a szálloda kapuján, a szűk utca simára csiszolódott kövei ragyogtak, óvatosan tette le a lábát, mintha félne, hogy elcsúszik a márciusi fényben. Elmentek mind, és ennek határozottan örült. Időt szakított magának, harminchat órát, nem akarta tudni előre, hová tart. Most kezdődik az itáliai utazás, és zavarta volna, ha az

* A novella az ÉJSZAKAI ÁLLATKERT című antológia folytatása számára készült, amely a KITAKART PSYCHÉ sorozat második kötete.

előző napok szertartásait kell folytatnia. Mostantól belső szabályokat követ, ha ugyan vannak belső szabályok. Keresi a medrét. Mondhatnám, hogy a kezdet kezdetétől arra vágyott, ami történt, legalábbis kihívta maga ellen a sorsot, de utólag ítélkezni könnyű. Valójában csak ennyi volt: lassú andalgás észak felé, hazafelé, olyan szándéktalan határozottsággal, ahogy a folyóvíz tart a torkolathoz. Felszínre engedi a régi időt, kiszáll majd Firenzében, hogy ha nem ízlelheti, legalább megnézze a Chiantit, amit üvegből ittak a Dávid-másolat oldalában, a keskeny lépcsőfokon. Buffallóban és a dél-dakotai Sioux Fallsban is van Dávid-másolat, sőt egy Los Angeles-i lakos a kertjét dekorálta tíz darab másolattal, de ez a jelenet az eredeti másolat tövében zajlott, és akkor nem is tudott még másikról. Mielőtt a jegygyűrűket vették, vagy utána? Már nem emlékezett. Másképp alakult.

Azért visszanézett a kiürült kertre: mediterrán este volt, az urak szivarral, a hölgyek estélyiben. Nem jött elő újra Tocqueville és a középkori céhek; nem lett volna elegáns, és a pénzükért is megdolgoztak már. Estélyit nem hozott, koktéluhát viselt, gyöngysort és natúr sminket. Évek tapasztalata: a gyöngysor és a kasmírsál elfedi a gardrób hiányait, a smink az udvariasság jele. Este nő a nő és férfi a férfi, ezt megtanulta. Este tehát nő, de test nélkül, kacérkodás nélkül, szenvtelenül, mert az agyukat vitték oda, azt öltöztették fel így. Egy nőnek öltöztetett agy, amely a Clinique márkájú rúzszt a megfelelő izmokkal megnyitja, és azt mondja: sajnos nincs nálam névjegykártya, de feltétlenül. Igazán örültem. Én észak felé megyek.

Azon az estén, ha kérdezték, konyakot kért. A bormester kissé megmerevedett és előredőlt, mintha nem lenne biztos benne, hogy jól hallja. Konyakot? Bocsánatkérően mosolygott, és talán a gyógyszereire hivatkozott, talán csak általában arra, hogy életmódja szerint mit szabad, és mit nem szabad, mindenesetre elfordította a fejét a sommelier tekintetétől. Ez a csodálatos vörösbor, amelyet lassan forgatnak előtte az öblös pohárban, ez sajnos nem megfelelő. Egy kortyocskát, csak a zamataért. Számíthatott volna rá egyébként, hogy nem lepődnek meg semmin, mert a meglepődés nem fér össze az eleganciával. Akár a gyógyszer nevét is mondhatta volna, vagy elmesélhette volna, mennyit bújta az internetet, míg megtalálni vélte azt a szert, amely mellett ki lehet hordani egy gyereket (teratogén hatása nincs, ezt így mondják), mert tulajdonképpen szülne még, tulajdonképpen bárkinek, sőt most éppen egy konkrét valakinek. De ilyen ingoványos talajra nem akart csalni egyetlen kedves kollégát sem. Mi lett volna, ha elkezdi mesélni, amit akkor persze még nem tudhatott, hogy ahogy észak felé tart, Firenzében tanul majd valamit a testről, amit nem akart volna megtanulni, és ez az egész családügy megváltozik ettől, például amit Tocqueville-től idézett, az se lesz ugyanaz? Ez a történet egy másfajta konferenciára illett volna, mondjuk olyanra, ahol egzaltált bakkhánsnők sítíva tépik fel a mellükön a ruhát, és tanúságot tesznek az élvezet nyomorúságáról. Ha ugyan van ilyen konferencia, vagy ha konferenciának hívják az ilyesmit.

Most nem visel sminket, zöld trikót vett fel és farmert, de az nem látszik a képen. A trikó nem tudom, hová tűnt már, pedig volt hozzá egy elegáns kis kardigán is. De a melltartó pántja, amely leplezetlenül fénylik a vállán, ismerős. Túlélte a költözést, és nyilván csak a következő költözésnél esedékes leltározáskor bukkan majd újra elő. A haja vörös. A szeme barna. Akkor most vörös maga vagy barna, vagy micsoda? Ezt kérdezi a híres professzor az e-mailben. Azt kéne válaszolnom, nem tudom, milyen va-

gyok, ilyen is, olyan is, és mire jó ez, ehelyett azonban kötelességtudóan megadok egy precíz hajszínt. Auburn, az vagyok.

A napszemüveg néha a szemét takarja, jó sötét, máskor a rövid haját borzolja fel vele. Harmincöt éves. Nem olyan vészes, de azért lehetne jobb is. Lehetne harminc vagy huszonöt, lehetne még ígéretes kezdet. A Piazza del Campón elkattintja a gépet, bár nem biztos benne, hogy érdekelni fogja a fiát. A szupermodern vonat inkább. Egyszerűen csak normális a gyerek. Aztán visszahúzódik a városfal üres lépcsőire, nézi az eget (egeket gyűjtök, és fényt, és kirakatokat is, más felhőket gyűjt, mi rossz van ebben?), végül talál egy barokk angyalkát egy kút fölött. Üres fekete kút, nem világítja be a vaku a mélyét, a tetején rács van, azon ül az angyalka. Gyűjthető fény gyűjthető sötétség fölött. Nem esik bele, pedig bizonyos szögből nézve akár bele is eshetne. Ez olyan megnyugtató. Elmosódott az arca, a szárnya kicsit csökevényes, de határozottan karaktere van, puha karaktere, ölelnivaló; a göndör haja, a gyúrt hús a combon, az úr fölé türemkedő kis pocak és a lábfej, amelyet már elnyel a sötét: édes látvány az egész, hetykén ártatlan. Nem érinti meg persze, az ember nem tapogat műemlékeket. Sajnálom, mert azt az érintést jó lenne felidézni. Nem tudhatod, milyen emlékre lesz szükséged.

A firenzei pályaudvar éjfél és hajnali négy között zárva tart. Ez készületlenül érte. Egy biztos hely járna az embernek, ha már harminchat órán át vándorol Itáliában, ha este kilencre ér Firenzébe, ha keres valamit. Miért ne lehetne egy esti városban fényeket és kirakatokat gyűjteni, aztán a vonaton aludni egy kicsit, kiszállni egy másik városban, és kezdeni az egészet előlről? Nem így volt régen? Térkép nélkül indul neki, mindig ezt csinálja, az emlékek majd előjönnek, majd adja magát a város. Az Ospedale degli Innocenti előtt roskad le először, fejkendő fekete asszonyok sietnek át a téren, némelyik gyereket vonzol, de sokan egyedül vannak. Az első gyermekeknek szentelt intézmény, a gyermekgyógyászat humanista kezdetei. A pólyájukból kibontakozó árvák arcát elborítja a sötét, így nem is különböznek annyira az asszonyok kendőbe bugyolált fejétől. Elképzelem, ahogy Andrea della Robbia a humanista őszinteség nevében levetkőzteti ezeket az arcokat, kibontja őket a pólyából, és odarakja a falra. A nők nem néznek körül, és elfordítják a fejüket, ha mégis találkozik a tekintetük. Bevándorlónegyed – ezt egy férfi mondja, aki melléje telepszik a padra. Turisták itt este tíz után nem járnak, lehet, hogy jobb odébbállni. Barátságosan tanácsolja, de mintha a területét védené. Feltápáskodik, és nekiindul, a fényképezőgép remeg a kezében, mert a gyöngysort, a koktélsruhát és az elegancia egyéb kellékeit most a hátán cipeli, egy nem különösebben jó minőségű hátizsákban. Legközelebb jobb hátizsákot vesz, de szállodába akkor sem megy. Nem azért teremtett magának harminchat leszakajtható órát, hogy átaludja egy amúgy is megfizethetetlen helyen.

Kettőkor bezárnak a bárók. Csüggedten nézi, ahogy a türelmes pincér még egy kakaót szállít neki, ez lesz az utolsó. Vissza kéne legalább menni a kirakathoz, ahol az a kutyája ül, három, színben teljesen hozzáillő függönybojt mögött, odaadón félrehajtott fejjel, a fülhegyezés és az elbambulás között félúton, és néz a semmibe, kifelé, hímzett selyempárnák és anyagukban mintás damasztterítők fölött. Kitömött állat volna? Vagy, mondjuk így, szobor? A dobogóról lekászálódik a gitáros, pakolni kezd, néhány szót vált a pincérrel, aztán leül az asztalához. Bemutatkozik, Francesco, ezt mondja, és gitáros. Inkább mutogat, mint beszél angolul, de a kimerültség fátylán a mutogatás és a beszéd egyformán homályosan jön át. Dove? Hát hová mégy innen? Német vagy? Un-

gherese? Igyál egy konyakot velem, konyakos kávét. Az jót tesz. A pályaudvar messze van, és nincs még négy óra, itt lakom a közelben, pihenj kicsit. With friends. Beszél-gessünk kicsit. Egyedül az utcán, az veszélyes. Előrelátó, de nem eléggé, és ki mondja már meg, hogy mi az eléggé. No sex, ezt mondja tompán, miközben felhajtja a konyakos kávét. OK, but no sex. Thanks. Beszélgetni lehet, az érdekel.

A pincér udvariasan biccent, örül, hogy megszabadult tőlük. Az utcán kicsit megrázza magát, leül egy széles márványpadkára, ölébe veszi a hátizsákot, és határozottan néz Francsóra. Azt hiszem, inkább visszamegyek a pályaudvarra, ezer köszönet. Ugyan, hát mit képzelsz, csak segíteni akarok, egy kicsit leülsz, hideg is van, ez a város veszélyes, nincsenek ilyenkor rendes emberek az utcán. És tényleg. Nincs ember az utcán egyáltalán. Feláll, és elindul, valójában nem tudja, merre, de határozottan megy, Francesco lépést tart vele, karon fogja, ma dove vai? Gyere, itt, ide gyere, qua, here, egy sötét kapualj, valami alagút, valami hangok. Mimo! Vendégünk jött! Mimo a szemét dörzöli, és felül az ágyban. Fürtös a feje, mint az angyalkáé, és pufók is.

A lyuk, ahová került, egy fotelt tartalmaz, két ágyat és két lépcsőfokot, amely egy újabb ajtóhoz vezet, a bejárattal szemben. Hogy fér el ennyi minden itt? Mintha az egész a szagban sűrűsödne össze, vastag, nehéz szag, zsúfolt szag, mosatlan lepedő, nedves fal, borotvahab, spagettiszosz. Francesco, akit a másik Lulónak szólít, már amennyire meg tudja állapítani, hogy mi bugyborékol ki az álmos Mimo száján, amennyiben Mimo valóban Mimo és nem valami más, mert Francesco (ha ugyan így hívják) szintén valami más, olaszra alig hasonlító nyelvet használ most, szóval a Francsóként bemutatkozó férfi kedvesen mosolyog. Itt vagyunk, látod. Főzök neked teát. Nyugodtan megfürödhetsz – mutatja az ajtót a lépcsőfokok tetején. Megrázza a fejét, no, mille grazie, leül a fotelbe, és nézi a fiút. A szag egészen más arcot rajzolt neki. A bárban, a régi dívák fekete-fehér montázsa előtt – igazán jópofa kép volt – a fekete sörtehaj és a fehér trikó művészek tűnt, most inkább ápolatlan. Lendületesen magyarul. Mimo és én, mi barátok vagyunk, itt lakunk, szuper ez a kégli, Firenze közepén, jó, nem?

Valójában nem is tud olaszul, de beletörődött, hogy olaszul fognak beszélgetni, és figyel. Akkor hát ezt hozta az út, most megismeri két olasz életét. Meghallgatja őket. Ülhetnének a vonaton is. Firenze gyönyörű, igaz? Először jársz erre? Honnan jöttél? Nem vár választ, de azért közbeszúrja, hogy Budapesten lakik. Lulo hirtelen tört németre vált, ő pedig int a fejével, hogy neki az olasz jobban menne, most, ha már itt van Firenzében. Lulo csalódott, de folytatja. Azon az ágyon tudsz aludni egy kicsit. Én meg itt a fotelben leszek, Mimo úgyis mindjárt felkel, és megy dolgozni. Na gyere, én a fotelben, te pedig az ágyon. Nem lesz semmi probléma. No problem. Nem fizikai erőszak ez, talán ellen tudna állni, Mimo csak figyel. Tétován feláll, az ajtóhoz lép, de az zárva van, és mielőtt kinyitná a száját, hogy a kulcsot követelje, Mimo eléje lép. Lulo elnézően mosolyog, az ágyhoz löki, itt szépen, jó kislány, nem lesz baj, no problem. Villámgyors mondatokat váltanak az érthetetlen nyelvükön. Olasz nyelv nincs, az az olasz, amit olasznak hiszek, a firenzei nyelvjárás, Lulo és Mimo egy másik világból érkezett.

Új helyzet van. Az ágyon fekszik. Lulo szorosan átfogja, fél karjával belenyomja az izzadságszagú párnába, fulladozik. A másik kéz a térdét ragadja meg, a fenekéhez nyomja az alsótétét, és mintha büszke volna rá, hogy erekcója van, azt suttozja, látod? Lá-

totd? Érzed? Érzy, igen, érzi, de nem mondja, és amikor Lulo ellágyul büszkeségében, és enyhít a szorításon, gyorsan közli, hogy férjnéél van, gyereke van, és megállapodtak, hogy no sex. Nem tudja, milyen nyelven mondja mindezt, de el tudja mondani, mert Lulo felkacag, és biztosítja, hogy ez nem szex. Csak egy kicsit, un poco, hagyjál, csak egy kicsit még megölellek, így, no problem. Mire elmondja, bámulatos módon megszabadul a nadrágjától. Alsónadrágot nem viselt, vagy mi? Éppen itt tart gondolatban, amikor a fiú megtalálja a rést a két combja között, és fújtatva, a karját szorongatva, értetlen szavakat mormolva betolakodik.

Ez nem történhet meg. Ez nem történhet velem. Mimo tétován áll az ágy mellett, aztán feltérdel, átnyúl a két összefonódott test fölött, és elkezdi lefejtteni a farmert. Jó szoros farmer, nem afféle hip-hop cucc, Lulo abbahagyja a combok közti révült húzkodást, segítenie kell, egy megfeszült testről nem jön le egyikönnyen, nem jön le, míg fel nem adja. Míg fel nem adom. Mimo, menj ki, mondja Lulo. Mimo a fürdőszobába távozik, Lulo pedig behízelgően susog. No problem. No sex. Nem lesz baj. Szépen. Szép lány. Így, jó lesz, így, a combja között van megint, vastag és kemény, simán siklik a nadrág feletti küzdelem izzadságán, siklik és siklik. A falat nézi, egy penészfoltot, amely nem emlékezteti semmire, és érzi, hogy el fog élvezni Lulo farkának érintésétől, érzi, hogy nem akar élvezni, de akar is azért, hogy nem akarja ezt, de akarja is azért. Ez nem fair. A megaláztatástól, a megalázó élvezettől sír. Lulo felhördül, és elengedi, a falra fröccsen az ondó, de jut belőle mindenhová, és amíg Lulo azt susogja, hogy ugye, hogy no sex, ugye, hogy jó volt, ő végigsimít a combján, hogy kitapintsa a ragacsos anyagot. A szeméremajkakig húzza a kezét, érzi a nedvességet, és érzi a vágyat, a saját kínzó kívánságát, hogy jönne még Lulo, hogy hatolna belé igazán, hogy csinálná még ezt egy kicsit. Hanyatt fordul, már mindegy, megpróbálja szoroson összezárni a combját, hogy belül tartsa, ami kikíváncozik, a sírás is elállt. Ez nem történhetett meg. Lulo lelkes. Beszélj németül, ezt parancsolja, gyere, németül, az olyan sze-xi, gyere, Mimo, beszél németül!

Mimo térdel fölötte, kicsit bocsánatkérő arccal. Lulo azt mondja, nem mehetsz el. Lulo azt mondja, most szexelhetek én veled. De ha akarsz, a számmal csinálom. Mutatja. Itt, így, az jó lesz, nem? Nem megyünk beléd, ne aggódj, no problem. Nem érti, mi ez a megható tapintat, miért tartják fontosnak őt megkímélni a spermáiktól, lassan forognak a gondolatai a spermiumok körül, ez a Mimo egy kedves fiú, de először is tudni kéne, hány óra van. Che ora e? Próbálkozik. Mimo mutatja az órát: 4.30. Mimo, nekem el kell mennem. Nekem megy a repülóm. Nem, ne menj el, nem megy el, itt maradsz velünk. Jó ez itt. Szomorúan nézi puha hasát és kislíus farkát, ami sehogy sem akar felállni. Én majd a számmal csinálom, mondja. Reggel megyek a pizzeriába, mert ott dolgozom, de addig jó lesz neked. Lulo eltűnt a fürdőszoba ajtaja mögött. Kösz, Mimo, nem, mille grazie. Mimo, én elmegyek. Nekem menni kell. Nadrág és bugyi ugyan nincs rajta, és nem is látja, hová kerültek, nélkülük pedig nem szívesen indulna el, de ki kell használni az időt, amíg Lulo nincs a közelben, Mimo talán meggyőzhető. De Mimo szomorúan csóválja a fejét, és beszél Lulónak, pörögnek a mondataik, görögnek, mintha gyöngyök záporoznának, hosszú ideig tart az egész, csak annyit ért belőle, hogy lei, hogy ő. Vagy csak érteni véli? Lei, olaszul nő. Hawaiiiban például a virágfüzért hívják így, amit a csábos lányok és a részeg turisták hordanak. Mostantól ez ő. Ő, ez a nő. Ez a test itt az ágyon.

Az idő telik. Most Lulo ül az ágy mellett, akitől engedélyt kér, hogy megfürödhessen, és a hátizsákja felé indul. Lulo int, hogy arra nem lesz bent szükség. A zsákban van a mobiltelefonja, ha nem merült még le, a zsákban van az útlevele is. Felhívhatna valakit. Nem tudja a rendőrség számát Olaszországban, felhívhatná a magyar rendőrséget, vagy felhívhatná a pasiját, hogy nem tudja, hol, de valahol Firenze belvárosában fogva tartja két olasz, akik nem is olaszul beszélnek, hanem mondjuk délolaszul, és a nevüket sem tudja, de úgy hangzik, mintha Lulo volna az egyik, és Mimo a másik. Csinaljon valamit. Felidézi a pasija arcát, a mosolyát, amire büszke, amivel beletörődően fogad minden beavatkozást az életükbe, minden újabb parancsot az anyjától, a hátizsákhoz nyúl, és meggyőzően azt mondja Lulónak: jól van, Lulo, csak meg akarom mutatni neked a kisfiamat. Lulo érdeklődik. Belekotor a zsákba, egy gombot megnyom a telefonon, és látja, hogy még világít. Aztán előveszi a tárcáját, és kihúzza belőle a szőke kisfiú képét, közben ellenőrzi, hogy az útlevele megvan-e. Megvan. Ez a fiam. Ez meg a férjem, mondja aztán hirtelen ihlettel, mert ahogy az útlevél hátát kitapintja, a zsák zsebéből a spermától ragacos ujjához tapad egy másik igazolványkép.

A képen nem a pasija van. A pasijáról nem hord képet. Ha hordana, szégyellné megmutatni ennek a két olasznak itt, akik annyira örülnek a szexuális zsákmányuknak, akik olyan büszke pillantásokat vetnek rá. Mimónak nem áll fel, az igaz, de mindent megtenne, hogy kielégítse. És hát Lulo igazi kan. Ő pedig a nőjük, ennek a kettőnek, és lassan megérti, hogy nemcsak a nőjük, hanem a vagyoni is, rövid távon ő Mimo és Lulo jövője. Hamarosan megjönnek az első kuncsaftok, hogy az ungherese testébe, aki még németül is beszél, beleélvezzenek. Nem akarják rontani az üzletet. A pasija nem férfi ezekhez képest. Átengedné nekik. Vigyétek csak, ha ennyire akarjátok. Ő nem akar toladodni. Az ember nem birtokolhat egy nőt. A pasija, igen, szó szerint ezt írta valakinek, aki a szerelmével üldözte őt, akitől hozzá menekült, aki miatt védelmet kért tőle. Volt képe ezt írni: hogy szívesen átengedi, mert tudja, hogy a másik előbb jött, nagyon akarja, és előbb akarta. Volt képe nem lemenni az utcára, nem ronggyá verni, nem üvöltöni vele. Volt képe nem rátenni a kezét a testére, volt képe nem mondani, hogy ez itt az enyém, ez a mell, ez a has, ez a comb, ez a fenék, ez az enyém, én élvezem. Ezek itt férfiak, ezek a stricik, ezek megérdemelnek egy nőt.

Hány éves vagy? Lehet, hogy ezzel kellett volna kezdeni, hogy kereken megmondja, tévedésben vannak, ő harmincöt éves, ő már öreg, ő nem lesz jó kurva. Lei. Ez a test már vén. Elmenne a kedvük tőle. De nem mondja, csak kacéran néz. Találd ki, hány évesek vagyunk! 30? Nem, nem. 28? Én 27, Lulo 29. Na és te? Hogy én? Hány éves vagyok? Mimo hízeleg. 25? Ingatja a fejét. 27? 29? Mosolyog tovább, a fényképre gondol, amit az imént mutatott, a férfira, aki férfi volt, olyan férfi volt, aki szereti kínozni a nőket, de legalább férfi volt. Az is fiatalabb volt nála, 29 éves. Trente? Mimo álmélkodik. Most kéne megmondani neki, mégis inkább bólint kecsesen, harmincvalahány, olyasmi. De még szép vagy, mondja Mimo tárgyilagosan, és Lulo felé int a fejével. Most egy kicsit itt hagyunk, mert elmegyek dolgozni, és Lulónak dolga van. De ne félj, viszszejön, nem kell félned, nem hagyunk sokáig egyedül.

Gyorsan felöltözik. A zöld trikó pántja elszakadt, másikat vesz. A farmer Mimo ágyának végébe dugva. Az ajtó be van zárva. Nincs rajta kukucskálónyílás sem. Az odúnak nincs ablaka, a fürdőszobának sincs. Megnézi az órát: 7.45. Telefonálni próbál, a pasiját hívná, akiről az imént olyan méltatlan dolgokat gondolt. Jó ember, segíteni fog,

valamit csinál, legalább a repülőt elintézi, mert ha még sokáig nem jut ki, lekési. A koptott Nokia kijelzője barátságosan világít, igen, ez ő, ez én vagyok, ez a telefonom, és ennek az abszurd történetnek mindjárt vége, mindjárt, csak ebben a lyukban nincs térerő. Az ajtóhoz megy, feltartja a telefont, amilyen magasra csak tudja, az ajtó kinyílik, és Lulo gyorsan belép. Egy papírstanicliban olasz zsömlét hoz, pannini, a hóna alatt kakaót. Felvillan mögötte egy folyosó, az alagút, amin át ide érkezett, ő, lei, ez a test. Na, nem mész sehová, no, no, nevet, fél kezével távol tartja, nem bánja, hogy ehhez el kell engednie a zsömléket, amelyek szétgurulnak a földön. A másik kezével bezárja az ajtót. A kulcs a zárban marad. A telefont nem szabad észrevennie. Míg Lulo összekaparja a stanicli tartalmát, a fotelhez hátrál, leül, mintha beletörődött volna, a háta mögött kitapintja a zsákot, és belecsúsztatja a telefont. Na, egyél. Jó lesz itt neked. Mimo is rendes fiú. Én is nagyon jó leszek hozzád. Időnként német szavakat kever az olasz mondatokba, igyekszik nagyon. Sehr gut... Nyugodj meg. No problem. A folyosón léptek hallatszanak, és tudja, hogy most kell mennie, felkapja a zsákot, az ajtóhoz szalad, éles hangon, angolul kiabál, you must let me out, let me out now, right away, let me, let me! Lulo csitítaná, de még jobban kiabál, sikít, elfordítja a kulcsot, és rohan, a folyosón, le a lépcsőn, nem emlékszik rá, hogy lépcső is volt, de csak arrafelé tud szaladni, nem botlik meg, pedig fél, hogy meg fog botlani, ki az utcára, ki a fényre.

Szédül a reggeli naptól, törődött arcú emberek mennek az utcán, közömbösek, szalad még, Lulo szalad utána, kiabál, de nem érti, mit. Reneszánsz kövek mellett fut, kövek és kövek, padkák és megint kövek, és rácsos ablakok. Nem fogja bírni, elesik, ólomválik a lába, vagy a feje hirtelen lebiccen a nyakáról, nem tud futni, nem akarja ezt, nem kap levegőt. Nincs rajta a szemüvege, nem emlékszik, hogy beletette-e a zsákba, vagy hová is tette, egy szemüveg tartozott ehhez a testhez, de ez nem tűnt fel ott a sűrű szagban, most pedig nem lát nélküle, nem tudja, merre rohan. Aztán mégis valami más jön a kövek után, befordul egy ajtón, az elsőn, nagyon sír, de lélegzetvétel nélkül mondja, hogy hívják a rendőrséget. Egy reggelizőhelyen van, a pult mögül idősödő férfi bámul rá, nem mond semmit, csak néz, a közöny és a hitetlenség között, Lulo pedig megjelenik az üvegajtóban. Lei, la a barátom, mondja, hát gyere már, ne szaladj el, ne bolondozz. Menj innen, go away, hívom a rendőrséget, kérem, prego, hívja a rendőrséget. Prego. Az öreg nem tud angolul talán, vagy csak nem avatkozik más dolgába, áll, Lulóra néz, elbiggyeszi a száját. Lulo mégsem bírja, egy szemrehányó pillantást vet rá, az ő tulajdonára, a testre, ami az övé, az én testemre, aztán sarkon fordul. A padrone egy szót hajít utána, és megszólal végre. Na, elment, most már menjen maga is.

A pályaudvar felébredt, de mindegy már, mintha mámorban járna, mint akinek isteni jogai vannak, úgy megy a csaphoz, úgy dobja le a ruhát, locsolja magára a vizet. Fürdenem kell, meg kell tisztulnom. A combját és a hasát locsolja a hideg vízzel, ha tehetné, savval öntené le, hogy lemarjon róla mindent, lemarja róla a spermát és az élvezetet, a vágyakat és a gondolatot, a szeméből ki akarja marni Mimo megható tehetetlenségét, el akarja felejteni Lulo szagát és a farka feszítését. Nem szól rá senki. Már a vonaton, Milánó felé, megtalálja a szemüvegét is, megtalálja a menetrendet és a repülőjegyet, megvan minden, a tárcája, az útlevele, a telefon. Van térerő. Nem telefonál mégsem. Egy kicsit aludni szeretne, de a két elviselhetetlen szöke milánói hangosan és hosszasan cserél eszmét a firenzei egyetemről. Középkori céhek, na persze. Most már ráér. Milánóban megfürdik egy szökőkútban, és lefekszik a park fűvébe. Alszik. Van még ideje. Van pénze. Nem költötte el szállodára. Minden megvan. Csak haza kell

vinni ezt a testet! Majd leszáll a gépről, és visszakapja az ismerős érzéseket, megérintik, akiket szeret, és teste újra az anya teste lesz, akit meg lehet ölelni, az a test lesz, amelyik szült, a kéz, ami simogat, a száj, amivel az első pusztit adja, hogy megjöttem, édes kicsi fiam, édes drágám – nem érti szegény gyerek, miért sír, mi olyan szörnyű, mi olyan megrendítő –, újra az ismerős test lesz, akit a járásáról megismerni, akinek nevetése van. Csak hazáig kell elvinni, és jön egy érintés, mely mindent eltöröl.

Selyembe burkolni ezt a testet. Milánó a divat fővárosa. Vörös selyem, nem is vörös, téglaszínű, egy másik én, egy szebb valaki, elegánsabb. Ha kicsit oldalt pillantok, látom is a szoknyát, jó minőségű holmi, nem viselte meg az idő. Selyembe burkolni, mert megérdemli. Eltakarni ezekkel a divatos, kurvás cuccokkal. Nem tudja még, hogy megérintették, nem haragot érez, csak szégyent. Évek kellene ahhoz, hogy megértsem. Az erőszak az akarat tagadása, a másik létezésének tagadása, lei én vagyok, és én ezt nem akarom. Jogom van nem akarni. De azért valamit tud mégis. Hazaviszi a testét, szégyelli, és szeretné, ha egy érintéssel eltörölnék a szégyent. Most csak selyem simogat, de majd simogat kéz is. Szégyent érez, amikor leszáll a gép. Szégyent érez, amikor mesél, fektetés után. A reménybeli apa gondterhelten nézi a nőt, aki, ezt reméli, gyerekeket szül majd neki. Nem simogatja meg. Maradj itt, elmegyek gyógyszerért, azonnal be kell vened, nehogy terhes maradj. Gyengén tiltakozik, nem akar bevenni gyógyszert, de nem tudja elmagyarázni, hogy nem, biztosan nem marad terhes, mert Mimo impotens volt, akárhányszor próbálkozott, Lulo pedig rajta kívül élvezett el mindannyiszor, már maga sem tudja, hányszor. Miről szólt az idő. Ki szeretkezett. Ki élvezett. Nem képes kiejteni ezeket a neveket, azt sem képes mondani, hogy egyik és másik, csak hogy ketten voltak. És hogy biztosan nem lett terhes, ha terhes, akkor a gyerek az övék. Ez a mi gyerekünk, ha mégis van. A jövő apa azonban most erőszakos, most határozott, mert a tartályt, amelyben a gyermekét szeretné elhelyezni, üresnek akarja tudni. Ő biztosra akar menni, mondja. Ő nem kockáztatja, hogy ez itt valaki más gyereke. Az a tartály, tehát ez az ő teste – felfedezte végre. Vérrel kell kiöblíteni. Ez a tartály, ez vagyok én. Gyerünk, vedd be. Nem létezem.

Halasi Zoltán

MÉRÍTÉS*

Rakovszky Zsuzsának

Kísértetet, megfogtak, nőstény borzot,
falusiak megsütöttek, megettek.
Mint hazáját eláruló kokottot
egy garnizonban karddal kettészeltek.

* A vers rokonságot tart a VISSZAÚT AZ IDŐBEN-nel, csak éppen a női beszélő itt, miközben életről életre halad, inkább az időben *előre* tart, az ókorból a közép-, majd az újkor felé, nagyjából keletről nyugatra, japán, kínai, perzsa, hettita, indiai, arab, héber sorsokon át egészen az európai vészorszakig jutva.

Mikor nagylánnyá avatásom zajlott,
hegyeinkben sárlavina támadt,
a csuszamlás az áldozati csarnok
alá temette hűgomat, anyámat.

*A holdat a hazárd nap lenyilazta,
az égi farkas állta lelkem útját,
a skorpió a napot megharapta,
magadba gyűrtél, földi nyomorúság.*

Vérzékenység kezét marhahúgyban mostam,
utódot szültem elhunyt rokonomnak,
apámmal hálva üdvösséget hoztam,
nem néztem gyíkra – tejem elapadhat.

Dögvészes katonák közt, bak nyomában
futottam pártában, vak rémületben,
szomjan veszésemig a sivatagban
a pestisdémon menyasszonya lettem.

*A holdat a hazárd nap lenyilazta,
az égi farkas állta lelkem útját,
a skorpió a napot megharapta,
hánytál-vetettél, földi nyomorúság.*

Vetélytársnőm sátáni erejével
romolhatatlan részem elorozta.
Gurum a nászágában csábított el éjjel,
vörös vulvát sütöttek homlokomra.

Harcba kísértem homoklakó férjem,
marék árpán, szárított sáskán éltünk,
átfűrták bottal arcunk, lázadóké,
ketrechen tartva ölt meg ellenségünk.

*A holdat a hazárd nap lenyilazta,
az égi farkas állta lelkem útját,
a skorpió a napot megharapta,
kiadtad részem, földi nyomorúság.*

Barna köpenyes férfi jött el értem,
jobb szeme töppedt szőlő, ostor nála.
Amíg a fáklya le nem ég a téren,
ki kellett volna térnem, gyúlt a máglya.

A szentély porát ittam a pohárból,
rám olvastak, hogy méhem feldagadjon,
kígyókat szoptattam a túlvilágon,
majd fiút szültem, aszott öregasszony.

*A holdat a hazárd nap lenyilazta,
az égi farkas állta lelkem útját,
a skorpió a napot megharapta,
rám sötétültél, földi nyomorúság.*

Ki voltam téve, lánygyermek: az égből
víjjogó madár szállt alá keringve.
Üres leves, kenyér vadgesztenyéből
a fejadagom, fűrészporrall hintve.

Ingóságomat szomszédasszonyomnak,
hosszú hajam gyújtózsínórnak adtam,
egy halom hamu, leróttam adómat,
kitörölt könyvéből a mondhatatlan.

*A holdat a hazárd nap lenyilazta,
az égi farkas állta lelkem útját,
a skorpió a napot megharapta,
láttam az arcod, földi nyomorúság.*

Jónás Tamás

ÖNFELEDTEN

A portelepre rácsődült az éjjel
formátlan tömbjeinek csapata.
A lakótelepre ráesteledett.
Szóval sötétben ballagtam volna haza,
ha lett volna haza, vagy legalább
valahonnan jöttem volna, mikor
az égen, túl a földi rossz sötéten
kigyúlt szerelmem csillaghalmaza.
Szerelmemé, a nőé, sose tudta,
hogy őt látom egy galaxisban is,
bár csalt a látszat – csak pont volt a rendszer –,
az volt igaz, és minden más hamis,
hamis az utca, bánatom se fényes,
nyugalmam játszott volt, féltem nagyon,

zsebemben sok pénz, majdnem semmit értek,
 s tudásom sem volt éppen nagy vagyon,
 hajam még hosszú, fényes, dús, de nem volt
 illata, már nem jelentett semmit,
 vad érzelmekről árulkodtak, ám
 hamisan a felesleges centik.
 Csak bárki voltam, nem voltam tehát, csak
 lehettem volna talán én, ha van
 tudásom önmagamról, s nem a látszat
 kínozt lenni, vagy: nem hatalma van,
 csak lehetőség látszani, kísérlet
 lehettem volna, ám így csak eset:
 szerelmem apró csillagrendszerével
 gyulladtak ki a csillagrendszerek.
 A lakótelep én voltam, az ég ő.
 Közöttünk köd, sötét – történetek.
 Így lehetett negyed hétkor késő:
 te nem voltál velem, csak én veled.

Radnóti Sándor

A FILOZÓFIAI BOLT

Schillernél találjuk meg az „esztétikai szféra” *autonómiájának* első gazdag és rendkívüli erejű (valamint hatású) pozitív kifejtését. Ez a szféra még nem korlátozódik a szép-művészetekre, hanem jelenti a szépérzék, a szép társadalmi érintkezést, a szép magatartást, a szép lelket, a humanitást; egyezőval azt, amit Schiller *szép kultúrájának* nevez. Ha azt a helyet akarjuk kijelölni, melyen Schiller fölállította, majd alig néhány év múltán bezárta filozófiai boltját¹ (legkoncentráltabban az 1791–92-es intenzív Kant-stúdiumok után, 1792 és 1796 között), akkor azt tisztán történetileg a *még* és a *már* jellemezheti.

Valóban, a műalkotásokra, természeti tárgyakra, lényekre és jelenségekre, valamint bizonyos cselekedetekre, bizonyos érintkezésformákra, a díszre, a játékra vagy akár a modorra, az illendőségre, a csiszoltságra, az arcjátékra és a taglejtésre vagy az öltözködési és hajviseletre, illetve magaviseletre egyaránt kiterjesztett *azonos* szépségfogalom különösnek tűnhet az olvasó számára, mert úgy gondolhatja, hogy igencsak heterogén dolgokról van szó. Van azonban egy másfél évszázadra visszatekintő modell, amely még hatékony volt Schiller korában, s amely éppen ezeket egyesítette: az ízlés modellje. Az ízlés a társasági ember egész magatartását és kapcsolatrendszerét oly módon szabályozta, hogy teret adott bizonyos szabadságnak (jóval nagyobbak, mint a rendies nézetek és magatartásformák), némi lehetőséget nyújtott a társadalmi hierarchia zárainak felnyitására (hiszen éppen az ízlés elsajátítása volt ennek a kulcsa). Az ízlés a már nem vérségi, hanem érdemi, neveltetési alapon szervezett elit összjátéka

volt, amely az elemi szükségletek és a magasrendű kötelességek közötti területen, a társadalmi élet terepén nagyvonalú megegyezésekre alapult a tekintetben, hogy mi tetszetős, mi kelleműs, mi illendő, miről lehet társalogni. Ezek a megegyezések hozták létre azt a közfelfogást, amely ismert ugyan ellentéteket, ismert változásokat, ízlésdifferenciákat és ízlésvitákat, de normájának ideálja mégis egységes, homogén maradt.

Ez az ideál, sőt, ez a gyakorlat még ott áll Schiller elméleti működése mögött, noha egyáltalában nem gyanútlan és nem is kritikátlan vele szemben. Föltűnik, hogy Schiller akárhányszor beszél is az ízlésről, sohasem hozza szóba az ízlelést, az íny tevékenységét, amelytől az ízlélméletek elrugaszkodtak. Csak a szépségre vonatkozó ízlés érdekli, s azok a kellemes benyomások, melyek az ízből és hasonlókból fakadnak, nem. Az ízlélméletekben a szkepticizmus és racionalizmus vitája még azon a széles terepen zajlott, mely mintegy lépésről lépésre vezetett a kellemestől a szépig, a spanyol bortól Homéroszig vagy Vergilius GEORGICÁ-jáig, s a kérdés az volt, hogy azok az ítéletek, amelyeket ezekről a különféle tárgyakról hozunk, maguknak a dolgoknak a tulajdonságai-e, vagy pedig az elmében keletkeznek. S mivel az ízlés világa nominalista módon esetekből áll, s az ízlésítéletek korábbi esetekre, precedensekre alapulnak, a bölcselők és az elmélkedő művészek nem tudtak zöld ágra vergődni az ezzel keresztben álló elméleti dilemmával, hogy vajon van-e objektív ízlés. Elvégre éppen azokkal a racionális természettörvényekhez hasonló szabályokkal szemben léptek föl, amelyekkel a „klasszicista” művészettanok és poétikák leírni és előírni vélték a szépséget. De átállva a másik oldalra, a szépség létrehozásának oldaláról a szépség szemléletének oldalára, nem köthettek ki az ízlés totális szubjektivitása, a radikális relativizmus mellett sem, hiszen akkor veszendőbe ment volna a közös érzéknek az a társadalmi játéktere, amely minden ízlélmélet voltaképpeni tétje volt. Maradt tehát a gyakran szkeptikus színezetű játékos lebegés objektivitás és szubjektivitás között, az ízlés érzék (bár tanulható érzék) voltának hangsúlyozása vagy éppen a híres „*tudom is én, micsoda*”.

A dilemmát Kant azzal oldotta meg, hogy elmélyítette: feltárta az ízlés antinómikus szerkezetét. Az ízlésítélet az érzésből fakad; szubjektív, ám nem magánjellegű, mint a kellemesség érzetei (hiszen ítélet, nem benyomás), ezért interszubjektív érvényre tart igényt. Vitatható tehát – ezzel fennmarad szociális eleme –, de a vita nem dönthető el, mert az ítéletet nem fogalmak alapozzák meg. S noha egyetlen ízlésvita sem zárható le objektíve (miközben fogalmilag rögzítetlenül egyetértésre lehet jutni), minden egyes ízlésítélet az általánosérvényűség példája.

Schiller kantianus alapokon volt elégedetlen Kant megoldásával. Az ízlés problémáját a szépre korlátozta, s nem kapcsolódott az ízlésfilozófiához, mely más elméleti hagyományokban még in floribus volt (Thomas Reid Hume-mal vitázó OF TASTE-jének 1785-ös publikálása évtizeddel sem előzte meg filozófiai fellépését). Ő két, fogalmak által megalapozott világ – a természet és a szabadság – között a szépség világának akart nagyobb és jelentőségtejteljesebb területet kihalásítani. Túl zsarnokinak találta ugyanis mindkettő törvényeit, s abban bízott, hogy a szépség körében talál egy harmadikat, amely humanizálja mind a természeti szükséglet, mind a moralitás kényszerét. Ehhez azonban – úgy vélte – meg kell találnia az ízlés objektív ismérveit, mert „[a] szépről alkotott ítéletünk szükségszerűséget foglal magában, s követeli mindenki helyeslését”. (KALLIAS, AVAGY A SZÉPSÉGRŐL [1793], 44.)² Ez a követelés még mindig túl közel áll ahhoz a rigiditáshoz, amelyet Schiller sérelmezett, s talán ez is oka volt, hogy a KALLIAS-t nem publikálta. Megfigyelhető, hogy az a kényszer, amelyet Kant éppen az esztétikai ítéletek esetében nem alkalmazott (mert megmaradt az ítélnél, rögzítette az ítélet igényét az általános érvényességre, de lényegében óvakodott megmondani, hogy az mire vonatkozik: az-

az elzárkózott a szépség kánonától), Schillernél azért jelenhet meg, mert olykor mintegy áthelyezte nézőpontját a befogadó oldaláról a megítélt tárgy minőségének oldalára. Sőt, noha egyszer „látásmódról” beszél (34.), másszor egészen odáig elmegy, hogy a szépség objektívításának jegyében a „megjelenítő” vagy „megítélő” szubjektumot kiiktatni is hajlandó (51.). (Ezt a bizonytalanságot kiküszöböli majd az ESZTÉTIKAI LEVELEK-ben.)

Ám ha azt gondolnánk, hogy az ízlésviták eldönthetővé válnának, mert a szépség immár fogalomra vezethető vissza, akkor alaposan tévednénk. A szépség „érzéki-objektív” meghatározása, hogy ugyanis a szépség nem más, mint szabadság a jelenségben, mert művinek mutatja a természetet és természetinek a művit, hogy a szépség kiszabadítja magát anyagainak és céljainak, elméleti és gyakorlati összefüggéseinek logikai láncolatából, hogy nem tudjuk (vagy inkább akarjuk) visszavezetni semmire, mert önmagát állítja, önmagát határozza meg és önmagát magyarázza – nos, ez a definíció nagyon is igényli az ítélőerő szemléletét, a megjelenítő és megítélő, reflektáló szubjektumot. Igényli abban az értelemben, hogy ne várjon semmi mást a szép jelenségek-től, „*mint szabadságot, amelyben pusztán azt nézzük, hogy önmaguk által azok-e, amik*” (34.), hogy bejelentse a fogalmi és elméleti vizsgálódás illetéktelenségét, ha a szépség jelen van. S ez nem konfliktusmentes dolog. „*Hiszen a szépség éppen abban mutatkozik meg a legragyogóbban, hogy meghaladja objektumának logikai természetét; és hogyan lehetne képes ilyen meghaladásra ott, ahol nincs ellenállás?*” (25.)

A szépség keresett objektivitása tehát sajátos autonómiájában van. Pontosabban, s ez nem lényegtelen korrekció, mert a szépség világának eseti jellegét nyomatékosítja: minden, ami szép, autonóm, önmagát határozza meg, önreferenciális. A reflexió arra szorítkozik, hogy tapasztalja és élvezze a szépség autoreflexivitását. Nem – vagy nem pusztán – a maga érdekmentes tetszésében kell fölismernie az autonómiát, hanem megtalálja tárgyában. Az autonómia – pontosabban az önmagára vonatkozást nyomatékosító *heautonómia* – kategóriáját Schiller Kantnál találta, aki azt arra az elhatárolásra használta, hogy a természet elméleti és a szabadság gyakorlati törvényeinek objektív autonómiájával szemben az ítélőerő szubjektív képességét jellemezze, amellyel önmagának szab törvényt, s „*nem arra szolgál, hogy objektumokról fogalmakat alkosson, hanem csak arra, hogy máshonnan adott fogalmakkal összehasonlítsa az előforduló eseteket, és a priori megadja ezen összekapcsolódás lehetőségének szubjektív feltételeit*”.³ Schiller viszont úgy objektívizálja a szépet, hogy éppen ezeknek az előforduló eseteknek tulajdonít öntörvényadást, önmeghatározást. „*Az önmeghatározás... nagy eszméje visszasugárzik ránk a természet bizonyos jelenségeiből, s ezeket nevezzük szépségnek.*” (34.)

Az önmeghatározás e nagy eszméje az ember – A KELLEMRŐL ÉS MÉLTÓSÁGRÓL szóló írásból világlik ki leginkább, hogy a személyiséggé vált ember – önmeghatározásával függ össze. „*Halandó ember bizonyára nem mondott ki még nagyobbát annál a kanti diktumnál, mely egyszersmind egész filozófiájának tartalma: határozd meg magad önmagadból...*” (KALLIAS, 34.) Ám kérdéses, hogy az a tarkabarka heterogén jelenségvilág, esetegyüttes, amelyet Schiller mind a szép körébe tartozónak tekintett, alkalmas-e arra, hogy vissza-sugározza az emberi autonómiát, szabadságot.

Vajon nem *csak* a szép művészet képes erre? Az idő méhében kétségtelenül ez a megoldás rejtőzött. Olyannyira, hogy Schiller általánosnak mondható recepciója is ebbe az irányba ment – s megy a mai napig –, nem törődve azzal, hogy az ő vizsgálatai „a szépre és a művészetre” (LEVELEK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL, I. 155.), nem pedig kizárólag a szépművészetre irányultak.⁴ Nem törődve azzal, hogy Schiller abban a tekintetben még Kant oldalán állt, hogy nem az élet prózáját ellensúlyozta a szépséggel, hanem az életben magában akarta azt feltalálni. Ennyiben a szépség nemcsak a

művészetre, hanem az egész létre vonatkozik nála is; igaz, azzal a jelentős különbséggel, hogy Kant számára a természetnek a szubjektivitásban feltáruuló szépsége, Schiller számára pedig a jelenségben a szubjektumok közössége számára feltáruuló szabadság – összefolyamatában végtelen feladatnak tekinthető – szépsége a meghatározó.

A lét egészét átfogó elgondolás helyett a teoretikus megoldást a továbbiakban egyre inkább az a folyamat kínálta, amelyben a *művészeti* képződmények – és csak azok – individualizálódtak, kanonizálódtak, és kikristályosodott a remekmű új – a technikai előállításától elválasztott – fogalma. Ez Winckelmann-nal vette kezdetét, s hamarosan megtalálta a maga befogadótípusát a művészetvallás entuziaszta rajongóiban. A megoldás nem más, mint a *műalkotások* egyfajta idealizált szubjektumnak tekintése. Az a kritikai felismerés, hogy a szépnek nincs metafizikája és nincs tudománya, kényszerítő erővel vezet ahhoz a gondolathoz, hogy a szépnek jelentős *példái* vannak, s e példákban megtestesül a szépség. Amikor a XVIII. századi esztétikáról szóló klasszikus művében Alfred Baeumler idézi Kant egy korai jegyzetét – „*Empirikusan igazi szépséget nem találhatni; mert ugyan honnan ítéljük meg, hogy szép?*” – hozzáteszi: „*A gondolat szinte ujjal mutogat Winckelmannra.*”⁵ Hajlamos volnék úgy értelmezni ezt a kommentárt, hogy empirikusan igazi szépséget csak úgy lehet találni, ahogyan Winckelmann tette (s ahogy ismeretes módon Kant *nem*): *rámutatva* a műalkotásokra.

Más úton is el lehetett jutni ahhoz a fordulathoz, amely lassan kitessekelte a szépség filozófiai terepnumából a szép természetet és a szép társas élet elegendes konglomerátumát: a szép érintkezési formákat, a szép mimikát és taglejtéseket vagy a szép öltözködést. A Schillert követő nemzedék egyik nagy elméletalkotó tehetsége, Karl Wilhelm Ferdinand Solger (1780–1819) a szépség tragédiájáról beszélt a jelenségek világában, ahol ki van téve az időnek és a végességnek. S e tragédiából a menekvést a művészet kínálja, ahol az ember teremti a szépséget. Schelling nyomatékkal hangsúlyozta, hogy nem a természeti, hanem a művészeti szép állít mértéket. „*[A] művészetben az abszolút szabadságból áll elő a legmagasabb rendű egység és törvényszerűség, s jóval közvetlenebbül felismerhetjük benne önnön szellemünk csodáját, mint a természetben.*”⁶ Végül Hegellel tetőződik az az áramlat, amely az esztétikát *művészetfilozófiává* változtatta, s a szépség szellemi jelentéssel telített változatait – a műalkotásokat – a népek és korok, a kultúrák történelmi öntudatának és önértelmezésének mindenekelőtt retrospektíve megértett és ezért emlékeztette vált önálló totalitásaivá. Ez a fejlemény azonban már ki is veti a szépségről való filozofálást a középpontból. Ha egyszer a szép adekvát példája az individualizált műalkotás lesz, a mindig valami általánosabbra utaló példaszereűség jelentősége elenyészik. A viszony éppenséggel megfordul, és a műalkotás-individuum gazdag attribútumai közül csak egy lesz a szépség.⁷ Sőt a művészetben és a műalkotásban helye lesz a nem szépnek is.

Schiller alkalmasint *már* része és sok tekintetben forrása ennek az áramlatnak, az idealista esztétikának. Energikus fordulata a befogadás autonómiájától a szép dolog autonómiájához és önreferencialitásához bensőséges összefüggésben (nem közvetlen hatásösszefüggésben, hiszen a KALLIAS csak 1847-ben vált publikussá) áll olyan híres megállapításokkal, mint a Friedrich Schlegelé, aki a WILHELM MEISTER-ről azt írta, hogy önmagát tárja fel, és „*önmagát ítéli meg*”,⁸ vagy Hegelé, aki szerint „*a klasszikus szépség belső lényege a szabad, önálló jelentés, azaz nem valami mást jelent, hanem önmagát jelent, s ezzel önmagát értelmezi is*”.⁹

De az idealista esztétika nála még nem korlátozódik és összpontosul a művészetre; talán azért is, mert Schiller maga művész: közelebb áll a művészetben jelen lévő *tech-*

néhez, a megcsinálás praxisához, a létrehozás problémáihoz, mint a bevégzettre tekintő filozófusok. A műalkotások kozmoszánál szélesebb értelemben beszél a szépségről: tartományába efemerebb jelenségeknek is bele kell illeniük. Nemcsak a művészetnek, illetve a műalkotásoknak, hanem mindazoknak a heterogén szépségeknek is, amelyeket jellemeztem, meg kell tudni valósítaniuk autonómiájukat. Van egy bájos példája, amely minden kommentárnál világosabbá teszi ezt: „*A szépség vagy helyesebben az ízlés minden dolgot öncélnak tekint, s egyáltalán nem tűri, hogy egy dolog egy másik eszközeként szolgáljon vagy igájában álljon. Az esztétikai világban minden természeti lény szabad polgár, akinek a legnemesebbekkel egyenlő jogai vannak, s még az egész kedvéért sem kényszeríthető, hanem mindenbe teljesen magától kell beleegyeznie. Ebben az esztétikai világban, mely egészen más, mint a legtökéletesebb platóni állam, még a kabát is, amelyet hordok, azt követeli tőlem, hogy tartsam tiszteletben szabadságát, és szegénylős szolgálóhoz hasonlóan azt kívánja, senkinek se engedjem észrevenni, hogy engem szolgál. Cserébe ő is azt ígéri, hogy olyan szerényen fog élni szabadságával, hogy az enyémet közben semmi kár nem éri; s ha mindketten megtartjuk szavunkat, az egész világ azt fogja mondani, hogy szépen vagyok öltözve.*” (56.) S tegyük ehhez hozzá, annak jelzéseképp, hogy milyen teoretikus súlya van, megismétlődését a LEVELEK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL című írásban: „*Az esztétikai államban minden, még a szolgáló szerszám is szabad polgár, akinek egyenlő jogai vannak a legnemesebbel, s az értelemnek, mely erőszakosan céljai alá akarja hajtani a túró tömeget, itt ki kell kérnie beleegyezését. Itt, az esztétikai látszat birodalmában teljesül tehát az egyenlőség eszménye, melyet a rajongó olyannyira szeretne a létezés szerint is megvalósulva látni...*” (XXVII. 259.)

A két szöveg összehasonlítása megelégedez, hogy Schiller miért tartott ki a szépség ama heterogén felfogásánál, amelynek homogenizálási lehetősége benne rejlett elgondolásában. Már az elsőben figyelemre méltó, hogy azt mondja: „*[a] szépség vagy helyesebben az ízlés*”. Tehát még megmarad az ízlés – a szépet megítélő ízlés – álláspontjánál, s ebben eltér Kanttól, aki tudvalevően az ízlés kritikáját akarta megírni, de végül az ítélőerő kritikáját írta meg. A kettő közötti különbséget, Alfred Baeumler egy fejtegetésének segítségével szeretném megvilágítani. Ott ő úgy jellemzi Kant az ízlés kritikájának korszakából származó jegyzeteit, hogy „*[a]z ízlésítélet lényegének immár abban kellene állnia, hogy figyelembe vesz »mások«-at. Ily módon az ízlésítélet egyfajta elmosódott »közmevitélés«-be látszik áttünni, melyben semmi sem marad az individualitás színezetéből. Eredete így már nem az ember legvégső, legmélyebb rétegéhez, hanem egy magasabbhoz, a szociális szférához kötődik*”. Az ítélőerő nézőpontjából a „*...szociális interpretáció azonban a legkevésbé sem fedné Kant véleményét. A »reflexió« valójában nem a »mások«-ra, a tetszőleges felebarátokra, az ítélők empirikus általánosságára vonatkozik. Az az általános, amelyre az ízlés reflektál, nem kívül, hanem belül helyezkedik el: a mérce az átélő és ítélő esztétikai szubjektum tudatában magában van. A »belső tapasztalás«-ban, nem a mások véleményében: az »általános érvényű választás«-ra törekvő embernek önmagát kell fürkésznie, és nem másokra kell sandítania. A saját kebelünkben keresendő, mi magunk vagyunk az az általános, amelyre az ízlésnek tekintettel kell lennie. Ha valódi ízlésítéletet akarunk hozni, akkor nem az embereket (szociálisan, mint megszámlálható tömeget), hanem a minden egyes ember által (ideálként) önmagában hordozott emberiséget kell megkérdezni*”.¹⁰

Nos, ez az a különbség, amely egyszerre magyarázza, hogy miben tért el Schiller Kanttól, de miért nem lett esztétikája mégsem (kizárólagos) művészetfilozófia. Megőrizte ugyanis az ízlésfilozófiákban – sőt az ítélőerőben már korábbi hagyományok szerint is – benne rejülő *politikai-retorikai* elemet. A szociális szférához kötődött, a „mások” empirikus általánosságához. Az a bizonyos „*elmosódott közmevitélés*” számára ko-

rántsem az individualitás feloldódásával járt, hanem olyan közös érzéket jelentett, amelyben a szolidaritás kifejeződhet. Ha második idézetünkben arról beszél (mint majd Heidegger – nyilvánvalóan nem függetlenül Schillertől – a műalkotásról szólva), hogy a szép birodalmában még az eszköz eszköz voltának is meg kell szűnnie, akkor persze ez a szépségeszme kanti módon az erkölcs szimbóluma: az emberek nem korlátozhatják egymás szabadságát, és nem válhatnak egymás eszközeivé. Ám a kérdés, amelyet Schiller fölvetett, az az, hogy milyen *életforma* mozdíthat elő egy ilyen állapotot. S az esztétikai beállítottságot éppen azért akarja történelmileg életformává és berendezkedéssé változtatni, mert úgy találja, hogy ez az állapot a szép birodalmában mintegy prefigurálva már jelen van. Ezért nem szorítja be ezt a birodalmat a kanonizáló és szükségképp egyenlőtlenségeket teremtő múzeum és a művészettörténet falai közé (ahonnan azok átfogó világszemléletekként törhetnek ki), s ezért gondolja jelenvalónak egy szépen viselt kabátban is.

Fölvethető, hogy a kölcsönös zsarnokságként elgondolt dualitás érzékiség és ész, természet és erkölcs között – melynek ellenszereként dolgozta ki Schiller a kényszer-től ment „*köztes hangoltság*” (XX. 222.) szféráját, azt, hogy a szépség két világ polgára, a természetben születik, de az ész adoptálja (A KELLEMRŐL ÉS A MÉLTÓSÁGRÓL, 80.) – az elmentét drámai módon kiélezve egyben el is laposítja a kanti etikát, melyben az erkölcsi döntések éppenséggel nincsenek kikényszerítve, hanem bensőből vezéreltek.¹¹ Így érvelt Papp Zoltán kitűnő – Schiller spekulatív vajúadásaira és következtelenségeire összpontosító – elemzésében. „*A kategorikus imperatívusz csavarja az, hogy a cselekedet általánosérvényűségét követelve a legtisztább egységiséget igényli.*”¹² Beaumler interpretációjában ugyanígy a legtisztább egység jelenik meg az ízlésítéletben. De ez kétségtelenül probléma, nevezetesen az ember társadalmiságának, kölcsönös egymásra vonatkoztatottságának problémája. Ez nem oldható meg Beaumler arisztokratizmusával, lekezelve a „másokat”, a többséget és a tömeget. Hogy valójában Kant számára is – aki éppúgy, mint Schiller, az egyenlőség elkötelezett híve volt – problémát jelentett, azt Hannah Arendt tárta föl hiányzó politikai filozófiájának rekonstruálásával.¹³ A legtisztább egység közvetetlen általánosérvényűsége, az önmagunkban hordozott emberiség a politikai cselekvés területén könnyen a közakarát terrorjába torkollhat („*az értelem*” – ahogy olvastuk az imént – „*erőszakosan céljai alá akarja hajtani a túró tömeget*”), mint azt Schiller éppen filozófiai boltja nyitva tartásának kellős közepén a franciaországi változások híreiből tapasztalhatta (1793–94).

Ha Friedrich Schlegel egy híres aforizmájában a kor legfőbb tendenciáiként egyútt említi a francia forradalmat, Fichte TUDOMÁNYTAN-át és a WILHELM MEISTER-t, mi is megengedhetjük, hogy A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁ-t, AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-t és a francia forradalmat nevezzük meg azoknak a legfőbb tendenciáknak, melyek Schiller teoretikus munkásságát meghatározták. S megfordítva, a forradalom Schillerben a kor egyik vezető progresszív szellemét láthatta, hiszen a francia nemzetgyűlés 1792 augusztusában a „*Citoyen français*” címmel tüntette ki, azaz polgárjogot adott neki, amelyről ő tudomást is szerzett, de – mivel a címzett francia *nonchalance*-szal „*Le sieur Gille, Publiciste allemand*” volt – magát a dekrétumot csak 1798-ban kapta kézhez, mikor már aláírói, köztük Danton, nem volt az élők sorában.¹⁴ Az 1792. évi szeptemberi párizsi pogrom és a tömeg egyéb erőszakcselekményei az egyik oldalon, a király pere és kivégzése a másikon (valamint a franciák által megszállt Mainz jakobinus forradalomparódiája) azonban megrendítette várakozásait. Az ösztönök zsarnokságának és az ész zsarnokságának állandó kettős fenyegetése mögött a LEVELEK lapjain – mint sokan megírták már – ez a világtörténelmi tapasztalat is ott áll.

A szépség, illetve az ízlés e kettő – az ösztön és az ész – humanizálását és szocializálását szolgálja. „A szépség kétségkívül a szabad szemlélés műve, s vele belépünk az eszmék világába – ám anélkül, és ez jól megjegyzendő, hogy emiatt elhagynánk az érzéki világot, ahogyan az igazság megismerésénél történik.” (XXV. 243.) Ez a megoldás kiküszöböli a KALLIAS egy dilemmáját. A megítélő szubjektumot immár nem kell kiiktatni a tárgy szépségének objektivitása érdekében, mert a szépség – és csak a szépség – egyszerre tárgy számunkra és szubjektumunk állapota. Forma és élet, állapot és tett. A szépség befogadása, a szép tárgy (illetve a szépség létrehozása a kultúrában) – együttesen. Az embert szükséglete kényszeríti a társadalomba, esze ad neki „társias” (*gesellig*) alapelveket, de társias karaktert csak a szépség adhat. „Egyedül az ízlés visz harmóniát a társadalomba, mert harmóniát teremt az egyénben.” (XXVII. 258.) Az érzéki örömei egyéniek, a megismerés örömeiben az emberi nem részeként osztozunk, csak a szépséget élvezzük mint egyén és mint nem egyaránt.

A szépség tehát itt valamiféle identitás: azonos szubjektum-objektumként jelenik meg, amelyben egyesül szemlélet és cselekvés. Különös státusa van, mert egyedül a szépségben egyesülhet befogadás, alkotás és tárgy, ám ennek a státusnak rendkívüli az általános jelentése és szimbolikája. A spekuláció kínjai éppen abból származnak, hogy ne közvetítővé, híddá váljék – s itt már a kanti eredetű antinómiák váltakozó megközelítései is utalnak e kínokra – a szükségszerűség és a szabadság, az érzékiség és az ész, az érzékelés és a gondolkodás, az érzéki természet és a szellemi természet, a valóságos (fizikai) és a „*problematikus*” (morális) ember, az anyagösztön (máshol életösztön) és a formaösztön, a szükséglet és a törvény, a pusztán élet, illetve az igazság és kötelesség, a természeti állapot és az észállapot között, hanem olyan köztes területté, amelyben mindkettő részesedik, mindkettő jelen van, és mindkettő neutralizálódik. Itt a kölcsönhatásban kölcsönösen határolják egymást, és nem ellentétként jelennek meg. A szépség összeköt (*verknüpft*) két ellentétes állapotot, amely nem válhat eggyé. De ugyanakkor összekapcsolja (*verbindet*), megszünteti az ellentétet, amely csak úgy lehetséges, ha megszűnnek, ha a két állapot egészen eltűnik, és feloldódik egy harmadikban. (Vö. XVIII. 213.)

Schiller azon buzgólkodik, hogy a szépség *ne vezessen* az egyiktől a másikig, az „alacsonyabbtól” a „magasabbig” – ne legyen szolgálat, ne legyen célja. Ez kétségtelenül nem mindig sikerül neki, s a megújuló nekigyürközéseknek és elmosódottságoknak jó okai vannak. Mégis kitészik a fő törekvés: a szépségben való lét öncélúságának és az öncélúság az ember társadalmi önmeghatározását jelentő vagy szimbolizáló voltának megállapítása. Kettős feladat: megalapozni ennek az önálló, semleges területnek a különös érvényességét, s ugyanakkor megalapozni állandó mozgásban lévő társias általánosságát. Az előbbit az autonómia biztosítja, az utóbbit az ízlés kiterjesztett modellje.

A szépség autonómiájának záloga tartalmi meghatározatlansága, látszatjellege, szenvtelensége. Az esztétikai állapot bármely konkrétság szempontjából *nulla* – mondja Schiller –, azaz a szépség tökéletesen funkciótlan; közömbös mind a megismerés, mind az érzület – mind az értelem, mind az akarat – vonatkozásában. A forma győzelmé ez a tartalom fölött, hiszen az utóbbinak célja van, határai vannak, időbeli lefolyása van. Ebből következik viszont a negációt megfordítva a szépség határolatlan és időtlen realitása: szabadsága. A végesben megjelenő végtelen, azaz szabadság a jelenségben.

De miképpen lehetséges ez? Hol lehet valami, ami nulla, a legfőbb realitás? A látszat birodalmában. A magyar látszat szó szegényebb a német *Schein*nél, mert míg emez mögött csak a látszás, s esetleg szorosabb értelemben („ad a látszatra”) a külső megje-

lenés áll, addig amaz magába rejtí a fényt, a láthatóvá válást, a megjelenést, sőt a jelenség német neve is *Erscheinung*.

Ez a fogalom Schiller nyomán közismerten a német klasszikus művészetfilozófia fő kategóriája lett, s már ő is arról beszélt, hogy a szép művészet lényege a látszat. Ám e tekintetben is ott van a *már* mellett a *még*, amennyiben a művészeti látszat domináns jellemzője itt még természetutánzó, mimetikus jellege,¹⁵ s nem a műalkotásokra mint fikciókra, mint „világokra”, mint eszmék látszatára, mint hatalmas világszemléleti áramfejlesztőkre kerül a hangsúly, ahogy később, a német idealizmus további menetében. A műalkotás itt még egyértelműen a világhoz tartozik, és nem ellenvilág. Ám a látszat autonómiájában, a realitásra igényt tartó logikai látszatnak az „*őszinte*” – tehát nem illuzionisztikus – esztétikai látszattól való világos megkülönböztetésében és az esztétikai látszat ember által létrehozott voltának nyomatékosításában benne rejlik ez a lehetőség. Schelling Schiller nyomdokaiában jár, amikor alig nyolc évvel későbbi művészetfilozófiai előadásaiban azt mondja, hogy az „*[i]llúzió – vagyis az igazság azonosítása a látszattal egészen az érzéki igazságig menően – egyáltalában nem lehet célja a művészetnek*”.¹⁶

Ám Schiller nem a művészetre és a műalkotásra élezte ki megfontolásait. A természeti szépet is az ember hozza létre, amennyiben szépségként *jeleníti meg*. És a műalkotásnál sokkal szélesebb területen *alkotja* a szépet a képzelőerő segítségével. „*Példának okáért, csak a szép érintkezésben járatlan ember veszi az udvariasság mint általános forma szövegeit a személyes jóindulat jeleinek, s panaszkodik képmutatásról, ha csalódik. De ugyanígy csak a szép érintkezésben kontár ember folyamodik hamissághoz, hogy udvarias legyen, és hízélgéshez, hogy tetszést keltsen. Az előbbiből még hiányzik az érzék az önálló látszat iránt, ezért csak az igazság által tud jelentést adni neki; az utóbbiból hiányzik a realitás, ezért a látszattal szeretné pótolni.*” (XXVI. 250.) A látszat a természeti szükségyszerűség leküzdése, a *főlöleg*, amely a díszben és a játékban megjelenik. „*[A] realitás iránti közömbösség és a látszat iránti érdeklődés az emberség igazi kibővülésének és a kultúra felé tett döntő lépésnek tekintendő.*” (XXVI. 246.)

Ezt a közömbösséget a realitás iránt az esztétikai szféra autonómiája alapozza meg. Az önálló és őszinte látszatot el kell különíteni a realitástól, különben realitásvesztéssel jár. A szépséget nem lehet fölhasználni valamilyen reális cél elérésére. A történész Schiller nem fogadta el a korában Winckelmann nyomán közhellyé váló történelmi összefüggést az ízlés és a művészetek virágzása, valamint a szabadság uralma között, amelyet Fichte is képviselt a LEVELEK ellen írt vitáirátában: „*A szolgaság korszakai és földterületei egyben az ízléstelenségéi is... Így süllyedt a művészet egyazon léptekkel a Római Birodalomban a szabadsággal, míg nem Konstantin korában megtanulta a barbár pompát szolgálni.*”¹⁷ Ezzel szemben Schiller: „*[A] történelem szinte minden olyan korszakában, amikor a művészetek virágoznak, és az ízlés regnál, az emberséget a lesüllyedés állapotában találjuk, s egyetlen példát sem tudunk felhozni arra, hogy valamely népnél az esztétikai kultúra magas foka és nagy általánossága politikai szabadsággal és polgári erénnyel, a viselkedés csiszoltsága annak igazságával járt volna karöltve, s a szép erkölcsökhöz jó erkölcsök társultak volna. Amíg Athén és Spárta megőrizte függetlenségét, s alkotmányuk a törvények tiszteletén alapult, az ízlés még éretlen volt, a művészet gyermekkorát élte, és sok hiányzott még ahhoz, hogy a szépség uralkodjék az elméken. Igaz, a költészet egyszer már fenn szárnyalt, de csak a zseni röpitette oly magasra, róla pedig tudjuk, hogy a legközelebb áll a vadsághoz, s olyan fény, amely többnyire a sötétségből ragyog ki; ezért inkább korának ízlése ellen tanúskodik, mintsem mellette. Amikor viszont Periklész és Nagy Sándor alatt beköszöntött a művészetek aranykora, s az ízlés uralma általánosabban elterjedt, már nem látjuk Görögország erejét és szabadságát; az ékezzőlás meghamisította*

az igazságot, a bölcsesség sértőn hatott egy Szókratész szájából, az erény bántón egy Phokión életvitelében.” (X. 185. k.)

Ez a – Rousseau eszméitől hidegen nem hagyott – történelmi megjegyzés Schiller kultúrkritikájába illeszkedik, amelyet ideiglenesen úgy lehetne összefoglalni, hogy minden bajunk a kultúrából származik, s egyetlen menekvésünk egy új kultúra. Most azonban arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy az ízlés és a zseni Kantnál létrejövő egyensúlya Schillernél újra fölbomlik, mint ahogy a fenti idézetből jól kivehető. Ahogy a romantikusoknál a zseni kerül, Schillernél az ízlés marad túlsúlyban. A KELLEMÉRŐL ÉS MÉLTÓSÁGRÓL egy híres lábjegyzetében is (amely arról nevezetes, hogy Goethe magára vette, s ezért volt nagy barátságuk kibontakozása előtt tartózkodó Schillerrel szemben) a mérleg inkább negatív, és a zseni „puszta természeti produktum”-nak nevezetik. (94.) Nem utolsósorban Goethe hatására aztán a másik serpenyőbe kerül, méghozzá abban a nagy tanulmányban, amelynek középpontjában valóban a művészet áll (A NAIV ÉS A SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL) – noha a címbe foglalt két fogalom ott sem csak a művészetet jellemzi, hanem egész történelmi kultúrákat, a klasszikust és a modernt, illetve ellentétes antropológiai beállítottságokat. A zseni fogalma azonban ezzel ki is ürül, s noha kezdetben még a naiv számára van fenntartva („kitágítja a természetet, anélkül, hogy túlmenne rajta” – 272.), végül is nem jelent többet, mint a mértékadó, tipikus, jelentős művészt. Így áll szemben a naiv zseni a szentimentális zsenivel. Schillernek – korában némileg meglepő módon – nincs zsenielmélete.

Ez újabb magyarázattal szolgál arra, hogy miért nem tette meg a Kant utáni német filozófiára oly jellemző lépést a szép (illetve az ízlés) álláspontjáról a művészet álláspontjára.¹⁸ A zsenifogalom ugyanis – nem a zseni mibenlétének kutatása, s nem is a zseniális alkotásfolyamat fenomenológiája, hanem egyszerűen annak leszögezése, hogy a szépművészet a zseni művészete (Kant), vagy még inkább a műalkotás a zseni produktuma (Schelling)¹⁹ – elengedhetetlen ehhez az álláspontváltáshoz, amely a művészetnek és a műalkotásnak olyan filozófiai jelentőséget tulajdonít, mint ami az alábbi idézetben olvasható: „[A] filozófus számára a művészet a legmagasabb rendű, mert mintegy megnyitja előtte a legszentebb szentélyt, ahol örök és eredendő egységben egyetlen lángban ég az, ami a természetben és a történelemben elkülönül, és örökké csak kitér egymás elől mind az életben és a cselekvésben, mind a gondolkodásban.”²⁰

Noha ezt az egységet keresi Schiller is, nem váltja fel az esztétikát a művészetfilozófiával. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy esztétikájának ne volnának rendkívüli jelentőségű következményei a művészetre. De a műalkotás számára nem elsősorban filozófiai tapasztalat, mint Schelling és Hegel számára, hanem érzéki tapasztalat, s ebben áll filozófiai jelentősége. A természet és az ész elkülönülését a szépség területén éppen az a tapasztalat szünteti meg, hogy az érzékiséget nem kell földadni. Ez persze Schellingtől és Hegeltől sem idegen gondolat, de ők nem az ebből következő gyakorlaton elmélkednek. Schiller számára a műalkotás tapasztalata is az életvezetéshez tartozik: élettapasztalat. Az érzékivel szembeni méltányosság a kultúra egyik legfőbb feladata. „[K]ultúránknak kell az ész és a szabadság útján visszavezetnie bennünket a természethez.” (A NAIV ÉS A SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL, 262.)

A szép és szabad műalkotásban a tartalmi vonatkozások a nullához közelítenek. A szép látszat autonómiájának nevében Schiller elutasítja a műalkotásnak mind a tanító, mind az épületes, mind pedig a szórakoztató célját. Ez a kifejezetten *művészeti* öncélúság persze Schillernél még csak tendencia, nem pedig evidencia. Tisztában van például azal, hogy művészi gyakorlatának egyik legfőbb műfaja, a tragédia nem egészen szabad

művészet, mert egy különös cél, a patetikus szolgálatában áll. S azt sem függönyözhettem semmi sem el, hogy saját költészete mily nagy mértékben tanító, illetve épületes. A KALLIAS egy meglepően szigorú kantianus megjegyzésében azt is mondja, hogy „*a gondolatainkban lebegő szépségek túlnyomó többsége nem teljesen szabad szépségként, hanem egy cél fogalma alatt álló logikai létezőként van adva a tapasztalatban – mint az összes műalkotás és a legtöbb természeti szépség...*” (24.) Azok a nyilvánvaló nehézségek, amelyek a műalkotások „külső” céljaiktól való megfosztása közben jelentkeznek – ezekkel máig viaskodunk –, arra inthették Schillert, hogy a szépség öncélúságát szélesebb területen keresse, s egy egész kultúra, a szép kultúra öncélúságát koncipiálja.

De a céloktól való mentességben a szépség, illetve az ízlés birodalmában mégis kiüntetett szerepe van a szép művészet halhatatlan mintáinak. Az előbbi történelmi eszmefuttatás, mely szerint a művészet virágzása nem jár együtt a szabadsággal, meg is fordítható, s eszerint a rabság állapotából nem következik a művészet hanyatlása vagy legalábbis a fennmaradó műalkotások méltánylásának hanyatlása. S ha a méltóságát elveszítő emberiség a szép műalkotásokban megőrzi e méltóság mértékét, akkor ez a gondolatmenet már korántsem rokon a színházat Genfből kitiltani akaró Rousseau-éval, hanem – szinte ujjal mutogat Winckelmannra. „*Az első század római embere már rég térdet hajtott a császárai előtt, amikor a szobrok még rendületlenül álltak, a templomok szentek maradtak a szemnek, amikor az istenek már rég nevetség tárgyai voltak, s amit egy Nero és Commodus művelt, azt gyalázatosná tette annak az épületnek a nemes stílusa, amelynek falai között gazságaikat elkövezték. Az emberiség elvesztette méltóságát, de a művészet megőrizte azt a jelentékeny kövekben; az igazság az ámtásban él tovább, s a másolatból fog helyreállni az őskép.*” (ESZTÉTIKAI LEVELEK, IX. 180.)

A jelentékeny kövek – a képzőművészet – iránti érzék nem tartozott Schiller erősségei közé, ahogy egy korai, 1785-ös írása mutatja, melyben egy dán utazó nevében ismertette a mannheimi antik másolatgyűjteményt.²¹ A KELLEMRŐL ÉS A MÉLTÓSÁGRÓL című írásban, amelyben még a tisztán természetinek tekintett szépséggel szembeállította a humanizált, „*mozgó*” szépséget, a kellemet (ezt a különbséget pedig Winckelmann kétféle gráciájával – az érzékileg tetszetőssel és az ésszerűen tetszetőssel – azonosította), s megkülönböztette azt a humanizált fenségéstől, a méltóságtól, Winckelmann kánonát mondta fel. A NIÓBÉ-t, a BELVEDEREI APOLLÓN-t, a Villa Borghese SZÁRNYAS GÉNIUSZ-át és a Barberini-palota MÚZSÁ-ját említette az emberi szépség ideális példái gyanánt (120.). Irodalmi kánona sokkal eredetibb volt, de az sem vetekedhetett – mondjuk – a Schlegel fivérek egyikével sem. Ám ő nem is a kánonra helyezte a hangsúlyt, hanem a szépnek arra a közegére, amelyet egyként alakít minden résztvevője, s amelyet ízlésnek nevezhetünk.

Az ízlés XVII–XVIII. századi teoretikusai a jó társaság ízléséből indultak ki, és azt befolyásolták. Ez – mint mondtam – eleven modell volt még Schiller számára is, ám fölötte problematikus. Legkiélezettebb kritikájában egyenesen De Sade-i reminiszcenciákat idéz a mai olvasó elé, hiszen megengedi az „*okoskodó gonosztevők*” társas kultúráját. (E kifejezéssel – „*räsionierende Bösewicht*” – Schiller jellemezte 1781-es drámájának, a HARAMIÁK-nak egyik hőstét, Franz Moort.)²² A „*leisure class*” elfoglaltság nélküli civilizációja ez, melyben „*az ernyedtségnek és a jellem zuhlottságának*” maga a kultúra a forrása, s „*az értelem felvilágosodása, mellyel a kifinomult rendek nem minden alap nélkül dicsekszenek, az egészt tekintve nemhogy nem nemesíti meg az érzületet, de egyenesen megszilárdítja a romlottságot maximák révén.*” (V. 166.)

Civilizált barbarizmus itt („*elernyedés és fonákság*” [*Erschlaffung und Verkehrtheit*] – X. 183.), természetes vadság („*nyersesség*”) az alsóbb osztályokban. S ha az emberi nem haladt, s ma magasabban áll, mint az antikvitásban, ez csak úgy volt lehetséges, hogy az egyes ember képességeit és erőit egyoldalúan fejlesztette, s ezáltal az embert töredékké tette. A munkamegosztás elidegenítő jellegének ez a híres korszakritikája, amelyből a következő nemzedékek annyit tanultak, valójában magának a *munkának* – a szelleminek éppúgy, mint a fizikainak – a kritikája is, hiszen mindkettő belső dinamikája szerint szükségképpen jár a különböző területek elkülönülésével. Az „*emberi természet szép egészét, melyet bármilyen munkavégzés megszüntet időlegesen, a munkás élet pedig tartósan tönkretesz*”, csak egy olyan „*osztály*”, embercsoport tudta megőrizni, illetve tudja majd helyreállítani, amely „*anélkül tevékeny, hogy dolgoznék*” (NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS..., 338.). „*Maga a kultúra ütötte a sebet az újabb emberiségén*” (LEVELEK, VI. 169.) – hangzik a Rousseau-hoz közelítő konzekvencia, de a *végkövetkeztetés* merőben más: amit a kultúra, a „*műviség*” (*Kunst*) tönkretett természetünk totalitásában, azt a valódi kultúra, a „*magasabb műviség*” (VI. 174.) révén kell helyrehoznunk. Hiszen – mint a NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS-ból kitetszik – „*az a cél, amely felé az ember a kultúra által törekszik, végtelenül többre tartandó annál, mint amelyet a természet által elér*” (286.).

A megosztó munkával szembeállított egyesítő ízlésnek, mint létrehozott, befogadott és tárgyiasult szépségnek pontosan ez az értelme. A munka a szolgaság, az ízlés „*a szabadság birodalma*” (KALLIAS, 60.).²³ Az ízlés még e kiterjesztett, univerzalizált formájában is őrzi eredetének azt a jellegzetességét, hogy a szépség helyét úgy határozza meg, hogy közben pluralizmusának lehetősége nem merül fel, sőt feltételezi, hogy végső soron csak egy ízlés lehetséges. Kiterjesztése azonban már olyan fokú, hogy maga mögött hagyja a jó társasági ízlés szűkebb körét. A mégis megőrzött homogén ízlésnek a naiv és a szentimentális költői *modor* megkülönböztetése sem mond ellent. Ha e differenciát történetileg értjük, akkor a „természet” és a „kultúra”, az antik görögök és a modernnek ellentétéről van szó, amely persze a modern kultúrában jelenik meg – olyannyira, hogy magát a megkülönböztetést is nyilvánvalóan csak szentimentális nézőpontból lehet végrehajtani –, ahová az előbbieik művei, akár ama „*jelentékeny kövek*”, integrálódnak. S mivel Schiller kultúraelméletének tétje éppen a természet és a kultúra újraegyesítése, ezért az sem jelent akadályt, ha a naiv és a szentimentális ellentétét jelenkori tendenciákként fogjuk fel. A „*görög lelkiületű*” Goethe, aki tárgyat és testet adott a „naiv” spekulatív gondolatának,²⁴ illetve a szentimentális Schiller nem osztja meg vagy legalábbis a maga korában semmiképpen sem osztotta meg, nem pluralizálta az ízlést. Amiképpen a szatirikus, elégikus, illetve idillikus *érzésmódok* különbségei sem vezethetők vissza ízlésdifferenciákra.

Az univerzalizált ízlésnek – az esztétikai kultúrának – Schiller egyes írásaiban, ha nem is két nagy tanulmányában, fölmerül egy meglepő, de ugyanakkor megvilágító párhuzama, a vallási kultúra. Pontosabban arról van szó, hogy az ízlés bizonyos tekintetben a vallást pótolja.

Már híres korai előadásában, A SZÍNHÁZ MINT MORÁLIS INTÉZMÉNY-ben (1784) is föltűnik ez a funkcióváltás. „[A] *vallás egészében inkább a nép érzéki részére hat, s talán egyedül az érzékiség révén hat oly biztosan.*” (13.) Az értelmet és a szívet egyesítő színház a maga szemléletességében mintegy a vallás helyét veszi át. 1796-os írásában, melynek címe ÜBER DEN MORALISCHEN NUTZEN ÄSTHETISCHER SITTEN (AZ ESZTÉTIKAI SZOKÁSOK [tekintve a *Sitte* szó sokértelműségét: erények, érintkezési formák] MORÁLIS HASZNÁRÓL), már nyoma sincs a felvilágosodás erényt előmozdító esztétikai impulzusának. De noha az ízlés győ-

zelme a nyers affektus felett nem erkölcsi cselekedet, mégis van erkölcsi előnye. Mivel az emberi természettől nem várható el, hogy megszakítás és visszaesés nélkül tiszta észként cselekedjék, az ízlés gyakran erénypótlékként működik. „Az ízlés mérsékletet és illendőséget kíván, visszaríad mindentől, ami szögletes, kemény, erőszakos, s vonzódik mindenhez, ami könnyen és harmonikusan összeilleszkedik. Hogy az érzések viharában meghalljuk az ész szavát, s határt szabjunk a természet vad kitérőseinek, azt közismerten előmozdítja a jó módor, ami nem más, mint a civilizált emberek esztétikai törvénye.”²⁵ Aki most visszaemlékszik azokra az érzékiségből kivont gonosz etikai maximákra, amelyek korántsem sértik az ízlést a VESZEDELMEK VISZONYOK és Sade márki civilizációjában vagy Don Giovanni alakjában, az joggal teszi. Láttuk már, hogy ez a lehetőség Schiller előtt sem maradt rejtve. S más helyen azt is állítja, hogy „[u]gyanaz a tárgy lehet számunkra visszatetsző a morális értékelésben és nagyon vonzó az esztétikaiban” (A PATETIKUSRÓL, 145.). A jelen gondolatmenetben azonban az ízlés másodlagosan olyan szabályrendszer, amely valamilyen szélesebb értelemben vett, vagyis az illendőségre és a szokásra is kiterjesztett legalitás nevében *visszaríaszt* a rossztól, ha már a valódi moralitás nem remélhető. S ebben közös a vallással. Aki naivan derülátónak találja az előbbi idézetet, olvassa e meghökkenítő alábbi: „Amiképpen a tébolyult, megsejtve közeledő rohamát, eltávolít minden kést a közeléből, és önként enged a lekötözésnek, hogy megzavart elméje büntetteiért ne legyen felelős egészséges állapotában, úgy kell bennünket is a vallásnak és az esztétikai törvényeknek kötni, hogy szenvedélyeink uralmuk idején ne sértsék meg a fizikai rendet.”²⁶

Schiller szellemi följáján azonban ez a felfogás nyilván csak a szélső érték. Középen az érzékiségnek, a jelenségnek, a természetnek olyan rehabilitációja áll, amely a szépség, az ízlés vagy kiterjesztett értelmében az *esztétikai kultúra* világában nem lekötözi, hanem felszabadítja. Az embernek „[m]ár hajlamai vonatkozásában érvényesítenie kell akaratát törvényeit; a matéria ellen... annak saját határai között kell megvívnia a háborút, mert így módon mentesül attól, hogy a szabadság szent földjén harcoljon e félelmetes ellenséggel; meg kell tanulnia nemesebben vágyakozni, hogy ne legyen kénytelen fenségesen akarni. Ezt teljesíti az esztétikai kultúra, mely a szépség törvényeinek veti alá mindazt, aminek tekintetében sem az ész, sem a természet törvényei nem kötik az emberi akaratot, és a formával, amelyet a külső életnek ad, már a belső életet nyitja meg”. (XXIII. 235.)

Az esztétikai kultúrának sok értelmezési megközelítése van – magába foglal antropológiát, történetfilozófiát, kultúrkritikát, politikai filozófiát és művészetfilozófiát, s persze a címbe foglalt nevelésről se feledkezzünk meg. Antropológiai hajtóerejét a spekulatív módon tételezett „játékosztónben” találja meg. („[A]z ember valamennyi állapota közül épp a játék és csak a játék az, ami teljessé teszi őt, s egyszerre bontakoztatja ki kettős természetét... a kellemest, a jót, a tökéletest az ember csak komolyan veszi, a szépséggel azonban játszik.” XV. 205.) Történetisége az emberré válás hipotetikus kezdeteitől a jövő „több évszázadra való feladatáig” (VII. 176.) terjed. Politikai helyét a „természetes állam” és az „észállam” között a társadalom fennmaradását biztosító „esztétikai államban” ismeri föl. („Az államnak nem pusztán az objektív és a nembeli, hanem a szubjektív és specifikus karaktert is tisztelnie kell az egyéneken, s midőn kiterjeszti az erkölcsök láthatatlan birodalmát, nem szabad elnéptelenítenie a jelenségeket.” IV. 163.) A LEVELEK legvégén az esztétikai kultúra aztán rezignáltan visszaszorul a „finoman hangolt lélekre” és „néhány válogatott körre”. (XXVII. 259.) Minden formájában jelen van azonban – s ez teszi megszületése óta minden nemzedék számára oly elevenné és vonzóvá – az életforma reformja, mint a szép élet, a boldogság ígérete.

A szépséget Schiller második teremtőnknek nevezi a természet után, mert éppúgy csak lehetségessé teszi, s szabad akaratunkra hagyja az emberség megvalósítását. (XXI. 225.) De az esztétikai állapot és tevékenység, a szép érintkezés világa, a szépségben való lét, amelyben az érzéki ember öntevékenységre és szabadságra képes, határérték-ként jeleníti meg mind a fizikai – pusztá szükségletkielégítő –, mind a logikai-morális (a tiszta és a gyakorlati észtt egyesítő) – az igazságra és a kötelességre egyként vonatkoztatott – állapotot. Ez kétségtelen, hiába tesz Schiller erőfeszítéseket az elkülönítés mellett ezeknek az ellenterületeknek a tartalmi kitöltésére is (például, „*dinamikai állam*”, „*etikai állam*” versus esztétikai állam) vagy éppen a három állapot fejlődési fokokként való ábrázolására. Hiszen, hogy talán leghíresebb szavaira utaljnak, az ember csak akkor egészen ember, amikor játszik, következésképp a szép érintkezés életformáján kívül a természet világában esztelen állat, a törvények világában pedig érzéketlen igazságmegismerő és kötelességteljesítő lény. (Egyszer még – a spártaiak életviteléről szólva – a „*heroikus korcs*” kifejezés is kiiramodik a tollából [LÜKURGOSZ ÉS SZOLÓN TÖRVÉNYEI, 454.]!) A reflektáló ítélőerő kanti közvetítő teljesítményéből életformaeszmény válik a schilleri spekulációban, s mivel erőink egészét mozgósítja, szükségképp kizár más életformákat. Bizonyos értelemben az emberi élet formája lesz, válasz arra a végső filozófiai kérdésre, hogy mi (lehet) az ember, mi az ember rendeltetése. Ahogy az ízlésnek, az (idealizált) életformának sincs még többes száma, s az ilyesmi elgondolása az esztétikai, etikai és vallási stádium – igaz, hierarchizált – formájában Kierkegaard-ra marad.²⁷

Sőt van Schillernek egy olyan fogalma is a szépség mint életforma körében, amely *tüllép* az erkölcsi kötelezettség teljesítésének fenséges magatartásán. A fenséges magatartás megint csak nem életforma, hanem határérték, hiszen láttuk: az embernek azért kell nemesen vágyakoznia, hogy *ne legyen kénytelen* fenségesen akarni. Azaz hőiesen ellenállni a természetnek. Ha morálisan nem lehet is meghaladni a kötelességet, esztétikailag lehetséges ez a többlet, a KALLIAS-szal szólva a tárgy logikai természetének legyőzése – a *nemes* viselkedésben, a nemes lélek életvitelében. Különös jelentősége van már annak is, hogy a vér kultúrájának szava, a nemesség, itt az egyenlősítő és felszabadító, az úr és szolga viszonyt még a tárgyak vonatkozásában is fölmondó esztétikai kultúrában tér vissza. A nemes szellem mindent szabaddá akar tenni maga körül, nemessége abban rejlik, hogy mindent *föl* akar emelni magához. De – mint tudjuk – a jelenségek világában csak a szépség szabad. A nemes lélek tehát a valóságot esztétikai szabadsággal kezeli, mint ahogy nemes az a forma, „*amely arra, ami természete szerint pusztán szolgál (pusztá eszköz), az önállóság bélyegét nyomja rá*”. (XXIII. 234.)

A fenséges és a nemes a kifejezés előtörténetében közel áll egymáshoz a *műalkotások* megítélésében. Mindkettő a barokk érzéki ömlengésével szemben a görög művészet egyszerűségét hangsúlyozta, és a „*noble simplicity*”, „*noble simplicité*”, majd az „*edle Einfalt*” s hasonló formájában már majdnem egy évszázada közkézen forgott, míg eljutott Winckelmannig, aki a „*nemes egyszerűség, csendes nagyság*” képletében megszilárdította és bámulatosan hatékonyra tette. A művészi ábrázolás e normájában a nemesség a mesterművek tiszteletre méltó voltát, ősiségét, előkelőségét emelte ki, s az arisztokratikus ideál analógiás módon változott át meritokratikussá. Ez pedig nem más, mint a szépség műalkotásokban megjelenő kánona: a legkiválóbb régi műalkotás-egyéniségek és családok – ez mindig antik görög műveket és műcsoportokat jelent – s azok modern leszármazottai (Raffaellótól Mengsig). Az emberi méltóságot őrző jelentékeny kövek formulájában vagy a „görög” Goethe alakjában megérintette Schillert is. De amikor a HUSZONHARMADIK LEVÉL fontos jegyzetében, amelyre utalok, nemességről

beszél, akkor ez paradox módon demokratikus ideál, az esztétikai kultúra életformájának normája, melyben a szabadság egyenlően van elosztva, s mint idéztem már a KALLIAS-ból, „[a]z esztétikai világban minden természeti lény szabad polgár, akinek a legnemesbbségekkel egyenlő jogai vannak”. Ennek felel meg, hogy a LEVELEK-ben az arc vagy a műalkotás nemessége egyenrangú példaként szerepel. Ennek felel meg az is, hogy Schillernél a szépnak nincsenek fokozatai: ami szép, annál nincs szebb. A szépen viselt kabátnál nem szebb a BELVEDEREI APOLLÓN.

Az a kultúraelmélet, amelyet megpróbáltam rekonstruálni, az esztétikai kultúra elmélete, s bensőségesebb viszonyban áll az ízlés kiterjesztett (s ugyanakkor a szépre korlátozott) életformájával, mint a szép műalkotások kánonával. Egy életformával, amelybe a szép érintkezés és a szép művészet élvezete egyaránt beletartozik. Schiller kérdése a szép élet lehetőségére vonatkozik. Ez a tevékenység és az élvezet, a méltóság és a boldogság összehangolását jelenti. „A szép nélkül végeérhetetlen viszály folynék természeti meghatározásunk és észbeli meghatározásunk között. Azon törekvéseinkben, hogy eleget tegyünk szellemi hivatásunknak, elhanyagolnánk emberségünket, s mivel minden pillanatban készen állnánk elhagyni az érzéki világot, állandóan idegenek maradnánk e szférában, holott mégiscsak ez jelöltetett ki számunkra.” (A FENSÉGESRŐL [1795–96?], 368.)²⁸

Ha a viszály elül, idill van jelen. Az idill az ártatlan és boldog humanitás. Schiller nem is habozik az esztétikai kultúra végső perspektíváját egy helyen idillikusnak nevezni. „De ilyen állapot nemcsak a kultúra előtt létezik, hanem ilyen egyszersmind az is, amelyet a kultúra, hogy egyáltalán meghatározott tendenciája lehessen, a maga végső céljával tűz ki. Egyedül ennek az állapotnak az eszméje és az eszme realitásának lehetőségébe vetett hit békítheti meg az embert mindazokkal a bajokkal, amelyeknek a kultúra útján ki van téve; s ha ezen eszme merő agyszülemény volna, akkor tökéletesen megalapozottak lennének azok panaszai, akik a nagyobb társadalmat és az értelem művelését pusztá bajnak kiáltják ki, s azt az elhagyott természeti állapotot nyilvánítják az ember igazi céljának.” (NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS..., 315.) Hát igen, még egy válasz Rousseau-nak. (Ahogy A SZÍNHÁZ MINT MORÁLIS INTÉZMÉNY óta mindig is...) A kezdet és a vég: idill. Ha a vég nem lehet az, Rousseau-nak van igaza, s a történelem kalandja baljós tévedésnek bizonyul. Schiller máshol nem így gondolja. Hiszen maga az idill is a kultúra teremtménye, a kezdet pedig vadság, amelyben semmi idilli nincs. Ami pedig a véget illeti, nyilvánvaló ellentmondás van egy végtelen feladat folyamata és egy végcél állapota között. A végcél talán semmi. Mindenesetre van abban valami igen figyelemreméltó, hogy az idill irodalmi műfaját Schiller az *elégikus* költészet egyik alesetének tartja.

Jegyzetek

1. Ez a kifejezés – „*philosophische Bude*” – egy Goethehez intézett, 1795. december 17-i levélből való, amelyben Schiller arról ír, hogy legfőbb ideje bezárni ezt a boltot, mert valami kevésbé prózai és ugyanakkor megfoghatóbb tárgyra vágyik.

2. Idézeteim forrása, ha másképpen nem jelzem őket, Friedrich Schiller: MŰVÉSZET- ÉS TÖRTÉNELEMFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Atlantisz, 2005. A mű-

vészetfilozófiai írásokat Papp Zoltán, a történelemfilozófiaiakat Mesterházi Miklós fordította.

3. Kant: Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA. Ictus [1997]. 46. Vö. még 99. Papp Zoltán fordítása.

4. Schillert így tolta át már Hegel a maga térfelére: „Sokan, nevezetesen Schiller, a művészeti szépnak, a gondolat és az érzéki képzet konkrét egységének eszméjében találták meg a kiutat a szét-

választó értelem absztrakcióiból...” A FILOZÓFIAI TUDOMÁNYOK ENCIKLOPÉDIÁJÁNAK ALAPVONALAI. ELSŐ RÉSZ. A LOGIKA. Akadémiai, 1979. 55. §. 116. Szemere Samu fordítása.

5. Alfred Baeumler: AZ IRRACIONALITÁS PROBLÉMÁJA A XVIII. SZÁZADI ESZTÉTIKÁBAN ÉS LOGIKÁBAN AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁIG. Enciklopédia, 2002. 267. V. Horváth Károly fordítása.

6. Schelling: A MŰVÉSZET FILOZÓFIÁJA. Akadémiai, 1991. 65. Révai Gábor fordítása.

7. Ennek következményeit taglalta Heller Ágnes A SZÉP FOGALMA című munkájában. Osiris-Gond, 1998.

8. Fr. Schlegel: GOETHE WILHELM MEISTERÉRŐL. In: August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. Gondolat, 1980. 246.

9. Hegel: ESZTÉTIKAI ELŐADÁSOK II. Akadémiai, 1955. 3.

10. I. m. 272.

11. „A kanti morálfilozófiában a kötelesség eszméje olyan keménységgel van előadva, hogy a grációk mind visszariadnak tőle, egy gyöngye értelem pedig könnyen kísértésbe eshet, hogy sötét és szerzetesi aszkézis útján keresse a morális tökéletességet.” A KELEMRŐL ÉS A MÉLTÓSÁGRÓL, 103. „[A] morális ítélet korlátoz bennünket..., megaláz, mivel minden különös akarati aktus esetén többé vagy kevésbé hátrányban vagyunk az abszolút akarati törvénnyel szemben, s az akarat egyetlen meghatározásmódra való korlátozása, melyet a kötelesség szükségképpen megkövetel, ellentmond a fantázia szabadságösztöneinek. Amott föllendülünk a valóságostól a lehetségeshez és az egyéntől a nemhez; emitt viszont leszállunk a lehetségestől a valóságoshoz, s a nemet az egyén korlátai közé zárjuk. Nem csoda hát, ha az esztétikai ítéleteknél kibővültek, a morálisaknál ellenben beszűkültek és megkötöttek érezzük magunkat.” A PATETIKUSRÓL [1793], 149. Kant rendkívüli hatással hoz Schiller gondolkodására, valamint Kant-értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy Schillert már jóval e találkozás előtt az ember duális természete és annak feloldása s ezen belül a test rehabilitálása foglalkoztatta. 1780-as (egyik) disszertációjának már a címe is ezt mutatja: VERSUCH ÜBER DEN ZUSAMMENHANG DER TIERISCHEN NATUR DES MENSCHEN MIT SEINER GEISTIGEN (KÍSÉRLÉT AZ EMBER ÁLLATI ÉS SZELLEMI TERMÉSZETÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL).

12. Papp Zoltán: ANDALOGOSZ. SCHILLER NYOMÁBAN. *Ex-Symposion*, 23–24. (1998.)

13. Vö. Hannah Arendt: ELŐADÁSOK KANT POLI-

TIKAI FILOZÓFIÁJRÓL. In: Arendt: A SIVATAG ÉS AZ OÁZISOK. Gond-Palatinus, 2002.

14. Vö. Rüdiger Safranski: SCHILLER ODER DIE ERFINDUNG DES DEUTSCHEN IDEALISMUS. München: Hanser, 2004. 361.

15. Erre Paul de Man hívja fel a figyelmet éles elméjű és bizarr Schiller-előadásában. Vö. KANT ÉS SCHILLER. In: Paul de Man: ESZTÉTIKAI IDEOLÓGIA. Janus–Osiris, 2000. 162. Igaz, mint talán minden, amit mond, megszorítással kell fogadnunk, hiszen ahol a művészet a vizsgálódás tárgya Schillernél, mint A NAIV ÉS A SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL szóló traktátusban, ott a költő két egyenrangú lehetőségének mutatkozik a valóság utánzása, illetve az eszmény ábrázolása.

16. Schelling: A MŰVÉSZET FILOZÓFIÁJA. I. m. 236.

17. Johann Gottlob Fichte: UEBER GEIST UND BUCHSTAB IN DER PHILOSOPHIE [1794]. In: FICHTE'S WERKE. Hrsg. von Immanuel Hermann Fichte. VIII. VERMISCHTE SCHRIFTEN UND AUFSÄTZE. Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1971. 286. k.

18. A „művészet elvének” fölfedezéséről a német klasszikus filozófiában I. Lukács György alapvető tanulmányát: AZ ELDOLGASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA [1923]. In: Lukács: TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT. Magvető, 1971. 401. kk.

19. Vö. Jochen Schmidt: DIE GESCHICHTE DES GENIE-GEDANKENS IN DER DEUTSCHEN LITERATUR, PHILOSOPHIE UND POLITIK 1750–1945. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988². I. köt. 391.

20. Schelling: A TRANSCENDENTÁLIS IDEALIZMUS RENDSZERE. Gondolat, 1983. Endreffy Zoltán fordítása. 402. A Schiller és Schelling közötti összefüggést már Hegel megmutatta ESZTÉTIKÁJÁBAN, mintegy a tudomány előrehaladásaként értelmezve, hogy az antinómiák schilleri esztétikai kibékítése Schellingnél magává a megismerés és a létezés elvét képező abszolút eszmévé válik. Vö. Hegel: ESZTÉTIKA I. Akadémiai, 1952. 63. Éppily nyilvánvaló Schiller sarkalatos hatása Hegel esztétikai előadásaira.

21. Vö. BRIEF EINES REISENDEN DÄNEN. (DIE ANTIKENSAAL ZU MANNHEIM). In: Friedrich Schiller: THEORETISCHE SCHRIFTEN. Hrsg. von Rolf-Peter Janz et alii. Frankfurt/M.: Deutscher Klassiker, 1992. 201–207.

22. A Heribert von Dalbergnek írott 1781. október 6-i levelet Safranski idézi, i. m. 111.

23. Ez a gondolati figura fordul meg Marxnál: a munka (az emberi erő kifejtés) öncéllá válása

a szabadság birodalma, míg a külső célszerűség megszabta munka a szükségyszerűség birodalmába tartozik. (Vö. Karl Marx: A TŐKE (III.). MEM 25. köt. Kossuth, 1974. 772. k.)

24. L. Schiller híres, 1794. augusztus 23-i „születésnap” levelét Goethehez.

25. Friedrich Schiller: THEORETISCHE SCHRIFTEN. I. m. 814. k.

26. I. m. 820.

27. A schilleri esztétikai állapot – mint sok értelmező tisztázta – nem jelenti az élet esztétizálását. Ez Schiller félreértése volna – mondja például Heidegger –, s ezen az alapon meg lehetne különböztetni a természeti, az etikai, a politikai és a vallási embert is. Ezért állítja, hogy a kierkegaard-i esztétikai stádium embere Schiller félreértett esztétikai állapotában leledzik. (Vö. Martin Heidegger: ÜBUNGEN FÜR ANFÄNGER. SCHILLERS BRIEFE ÜBER DIE ÄSTHETISCHEN ERZIEHUNG DES MENSCHEN. WINTERSEMESTER. 1936/

37. Seminar-Mitschrift v. Wilhelm Hallwachs. Hrsg. v. Ulrich von Bülow. Marbach am Neckar: Deutsche Schillergesellschaft, 2005. 21. k., továbbá 70.) Az érem másik oldala azonban az életformák pluralizmusa és tipológiája, amelyet Schiller csak másutt és más összefüggésben, a naiv és a szentimentális típusának megkülönböztetésével közelít meg, s ott is nagymértékben ráhangolva a régi és új, az antik és modern – egyébként a LEVELEK-ben is megjelenő – ellentétére.

28. Schiller ebben az írásában, mint ahogy A KELLEMÉRŐL ÉS A MÉLTÓSÁGRÓL címűben is némileg módosítja filozófiai boltjának kínálatát, amennyiben ugyanarra a kérdésre ezekben a műveiben módosított spekulációval úgy válaszol, hogy a természethez tartozó szép és a természet fölél emelő fenséges vagy a humanizált szép (a kellem) és a fenséges érzületet kifejező méltóság harmonizálását tételezi.

Várad Péter

AZ ELSŐ VÁROS

Tapogató emlékezetem előtt
megnyílik az első város, és a mindörökre
egyetlen, a régi Pest, ahová nagyanyám
kézen fogva hozott, hogy el ne vesszek.
A makadámút kőkockái közé fektetett síneken,
hasadékszéles utcában csattogott
a villamos jobbra-balra rángó kocsija:
közvetlen jelenléte volt az egy másik világnak,
a nagy politikának. Hiába kezdődtek
a kollaboráns nyolcvanas évek.
Az ablak előtti fémkönyöklőnek támasztott
homlokkal, öntudatlanul is felismertem
a démont, ami ott ült a kapualjban
a zöldre festett deszkának dőlve.
Mikor elkanyarodott a nyolcas villamos,
egy pillanatra láthatóvá vált
az, ami végtelen idegennek látszott
a vidékről felhozott kisfiúnak:
a forradalmi konokság. Kapkodva
szedtem a levegőt, nem mozdultam.

Politikai tudatosságom egyetlen
tökéletes pillanatában a könyökömnél kiégett
kék műszálas dzsekit és anyám kötötte
barna sapkát viseltem. Előtte
a gyógyszergyárnál csövek alatt
futott a sín és emlékszem,
nem értettem, miért nem állunk meg,
hogy közelebből is megnézhessem
a gyárat. Faláról már peregni kezdett
a forradalmi munkás–paraszt hatalmat
éltető felirat. Megkérdeztem nagyanyámat,
miért nem festik újra. A Megyeri úton
szálltunk át a nyolcasra, ami bekanyarodott
velünk a fák alá, az egyemeletes és földszintes
házak közé. Alacsonyok voltak és makettszerűek.
Akkor, Újpesten láttam a démont.
Kicsavarodott testtel ült az árnyékban,
de gyanútlanul úgy láttam még, hogy él.
Megborzongtam. Nagyanyám mondott valamit
arról, hogy mit kapok, ha jó leszek.
Ő nem látta? Miért nem szólt?
Az a Pest azóta egyetlen,
és megmarad mindörökre.

KIHALLGATÁS AZ ÉJJELI KÖRÚTON

Lábuk mellett a gót betűs, teológiai kézikönyvek
szaga olyan, mint a hideg, penészes kenyéré.
Egy érdektelen ember lehordta ezeket
erkélyéről a kibelezett hűtő mellé.

A körútnál kezdődött az egykori birodalom szíve,
ahol most a szorongását leplező pár várakozik
az éjszakai buszra. Balról ittas fiatalok jönnek,
idegesen zajonganak fehér, feliratos ruháikban.

Visszhangzik minden, mint egy bibliai sírban. Száján nagy kő.
Az egykori gyarmatok gazdagsága befalazva áll a körút
házaiban, a portálok előtt elterpeszkedik a sötétség.
Egy alacsonyabb fa ágain kabát lóg szakadt béléssel.

Borotvált és nyers bőr villan ki: a pár egyik tagján egy pillanatra elhúzódik a gallér. A tarkóról izzadságcseppek csorognak lefelé. Néma várakozás a mélyben, a zárókő mozdulatlan.

A busz bűdös, tömött és hatalmas.
Védekezőtartásban, vakságot és némaságot fogadva szállnak fel. Utánuk egy ismeretlen felszedi az eldobott csikket és végigszívja.

Az utolsó száz métert gyalog teszik meg.
Csönd lesz, szürreális csönd az egykori birodalom szívében. Az a kétpercnyi rítus felébreszti a félelmet; amikor megkezdődik az éjszakai kihallgatás.

Lackfi János

ROCKY

Úgy futok, mint a Rocky, jobb láb, bal láb, jobb láb, bal láb, mint aki már nagyon régóta fut, talán kilométerek óta, talán már évek óta, mintha kergetnének, mintha már az anyám hasában is futottam volna, mintha már az anyám hasában is kergetett volna valaki, a kapucnim leffeg a hátamon, az arcomon vízcseppek peregnek, izzadság meg eső is, mert mindig esőben indulok futni, ha nem esőben, az nem olyan jó, Rocky is mindig esőben futott, esőben jobban izzad az ember, esőben hamarabb kiizzad, olyan, mintha már régóta futna, rögtön filmre lehetne venni, és nagyon jól festene, nagyon jól festenek, Rocky fordított háromszögfoltot izzadt a pólója hátára, szürke pólója volt, kapucnis, szürke van nekem is, kapucnis, szívesen megnézném a hátamat, mennyire izzadt, van-e rajta háromszög, de ahhoz ki kéne bújniom magamból, nem csak a pólómból, ha kibújnék magamból, lefilmezhetném magam, én lennék a Rocky hét, az edzőm azt mondja, a legjobb úton vagyok, csak csináljam keményen, hát én már legalább hússzor megnéztem, Pesta bácsi utálja velem nézni, mert együtt mondom a filmmel, együtt minden szót, sőt, elég, ha csak meglátom az arcot, a házfalat, a következő jelenetből valamit, s már mondom is előre, mint a vízfolyás, figyelj, én békés természetű ember vagyok, de nem tanácsos ujjat húzni velem, és piff és páff és adj neki.

Úgy futok, mint a Rocky, jobb láb, bal láb, jobb láb, bal láb, jobb ököl, bal ököl, jobb ököl, bal ököl, mindig kinézek valamit, amit püfölhetek, mondjuk egy szembejövő autót, mondjuk azt ott, amíg még egész kicsi, aztán addig ütöm, amíg földagad, piff-puff, amíg egész közelre nem ér, világít a sötétben a lámpája, mindig sötétben futok, akkor az arcom fele árnyékban van, mintha feketére festették volna, a másikat megvilágítja az utcalámpa, az nagyon jól néz ki filmen, az olyan fenyegető, és piff és páff, közelebb jössz, te szemét?, megkapod a magadét, tessék, és amikor az autó elhúz mellettem,

utána fordulok, és kiabálok, hogy kapd be, te dilinós, az én kutyám harapós, elkapja a töködet, nem lesz benne örömed, ahogy a Pesta bától tanultam, és mutogatok nekik, és egyszer az egyik kocsi vonyítva hátratólatott, az volt rá kiírva, NO FEAR, és kiugrottak belőle a fiúk.

Úgy futok, mint a Rocky, és piff és puff, és a Pesta bától még ilyenebbeket is tanultam, de aztán bejött a Zsoffa néném, és elhordta mindennek, hogy hordd el az irhát, te rongy alak, te részeg disznó, nem félsz, hogy rád rogy az ég, miket tanícc ennek az ártatlannak, kinek még fehér a lelke, mint a patyolat, gyere, térgyepeljünk, mondta Zsoffa néném, tedd össze a kezed, ahogy tanítottam, feltekénték az magoss nagy égbe, ottan látám menyeknek kapuját, aranbőrbe bébujtott báránkát, szép asszonon száz aranrokolyát, ő kezibe aran rózsafüzir, a füziren minden szem rubint vér, fija kezén lecsordult bínünkér, és piff és puff, és tényleg láttam, amit mondott a nénye, néztem a gyertyalángba, ott volt benne az arankastély, csúcsos kapukkal, aranhajú asszonnal, kezén rubintfüzér, rubintszemek mindegyikében még egy arankastély, abban aranasszon, kezén rubintfüzér, rubintgyöngyben kastély, míg egész el nem szédültem.

Úgy futok, mint a Rocky, és jobb láb, bal láb, jobb ököl, bal ököl, néha összekeverem, és elbotlok, akkor is elbotlottam, kiugrottak a kocsiból, és nem tudtam, mit csináljak, azt tudtam, mit csinálna Rocky, hogy piff és páff, és békés természetű ember vagyok, de nem tanácsos ujjat húzni velem, és valahogy nagyon gyorsak voltak azok a fiúk, meg négyen is voltak, egyszeriben kirepült alólam a lábam, egyszeriben mindennütt rugdostak, kis köcsög, faszkalap, bazdanyádnak mutogassá, el tudom ismételni, Pesta bától már ismerem, az arcomba köpködtek, éreztem, hogy behugyozok, aztán ők is röhögve rám hugyoznak, hallottam, ahogy a bíró visszaszámol, Rocky, fel kell kelned, tudtam, hogy nem lehet így vége, nem jöhet a stáblista, láttam rubintgyöngyben kastélyt, zöldre van a bakter fasza festve, arankastélyban aranasszont, azt áztatja minden áldott este, négy, három, kettő, egy, most.

Úgy futok, mint a Rocky, egész jól megy az ugrókötelezés is, dicsér érte az edzőm, pedig eleinte még sírtam is, úgy beléggabalyodtam, kélgyó, kélgyó, álnok kélgyó, megkötöd léptemet, aranasszony tapos fejedre, bined bétemet, azt sírtam dühömben, te lett a tréningruhám fehér pöttyökkel, mindenhol, a karom, a vállam, akkor virágozott az a sok cseresznyefa, dühöngtem fehér pöttyösen, és nem láttam a sírástól, és a nyálam meg a könnyem meg a taknyom együtt csorgott le a tréningemre, a kapucnim még utána is tele volt fehér pöttyökkel, amikor a Zsoffa néném már kimosta, és akkor leugrott a cseresznyefáról a kis béka, az a béka a szomszédból, csomó-csomó cseresznyevirágpötty hullott vele, még pöttyösebb lettem, és pöttyös lett ő is, a kese haja, a szegletes válla, a ruhácskája, tényleg olyan békaszája, békacsontja volt, dudorodik a könyöke, a térde, fehér bőre van, mint a béka hasa, rajta csak egy kis gumó a köldökgombóca, de már olyan kis toppot hord, hogy kilátszik a hasa belőle, hülyegyerek, mondja, ez neked nehéz, így kell, nézzed meg, azzal fogja a kélgyót, pörgeti-forgatja, ugrándozik vele, mint a gumilabda, még a két karját is megcseréli közbe, nem gabalyodik össze.

Úgy futok, mint a Rocky, eszembe jut a kis békahasa, piff, puff, a sima bőre, piff, puff, csattannak az ütések, mit akart tőled az a mosdatlan szájú, nevetlen kis cafka, mondta Zsoffa néném, láttam ám, minek mászkál át a más kertjibe, tudod-e, hogy hívják ezt?, birtokháborítás!, nem lopott-e valamit?, csak ugrókötelezni tanított, abba nagyon ügyes, megmutassam, hogy már mennyire megy?, meg ne mongyam, miben ügyes az ilyen varangyos, hajtja a vére, kihasználja, hogy ilyen egy ártatlan lélek vagy, már csak a férfit látja benned előre, ne engedj ama gyümölcs csábításnak, hűj, egy év,

kettő, kacsingatott a Pesta bátyám, meglátod, mi lesz még ebből a békácskából, olyan kis ficánkoló, hogy még, azzal már énekelte is hozzá, hogy Szombathely nagyállomás, nagy ott a faszállítás, két kislány ül a padon, az egyiket megb... Szombathely nagyállomás, elmész te az öreganyádba, ha élne, le is törné a derekad, látná, mi lett belőled, munkakerülő, asszonybosszantó, mondja Zsoffa néném, nekem meg hogy gyere, imádkozzunk, nekünk kell befótozni, amit ez a tudatlan barma ront-bont a mennyeknek várfalán, idvez lígy Szent Szűz, arannal bifoglaltatott ládácska, ezisttel bébótoztatott kazétácska, haj, megsokasodának ez világ vítkei.

Úgy futok, mint a Rocky, fél órát is tudok egyfolytában ugrókötelezni az esőben, esőben legjobb ugrókötelezni, zurrognak a cseppek, ahogy szétveri őket a kötél, ha majd felveszik rólam a Rocky-filmet, tétetek bele csomó esős ugrókötelezést, én elnézném napestig, tüdőgyulladást kapsz, te gyerek, kiabál velem Zsoffa néni a verandáról, hagygyad, fűti a vére, gyújt rá Pesta bácsi, biztos az anya vére, nem tudom, honnan hozza a vérvonalat, nagytermészetű asszonyok vannak ebbe a családba, szent véred árán magasságbeli, irgalmazzál minékünk, kotródj el, vén borissza, csak a Krisztus véréből veszek részt, ahogy a drágalátos, csinos képű papocskád, szádra ne vedd a mi Idvezítőnk szentséges nevét, mert mételey van az te ajkadon, herdárod a beléd foglaltatott élet kincsét, pedig sejtecske sem voltál, már anyád méhiben reád vetette tekintetét a hatalmas, gyere, no, angyalom, még kilel itt a hideg, hoztam törülközőt is, főztem teát, befűttem a sparheltet a konyhán.

Úgy futok, mint a Rocky, olyanok lettek az izmaim is, mint a Rockynak, nézem a filmet a tévében, feszíti az izmát, feszítem az enyémet, éppolyan, felhúrom a pólóm, oldalt fordulok, hogy a tévé kékje szépen kirajzolgassa a hasam, a mellkasom, éppolyan, nincs különbség, nemhiába emelgetem a Pesta bácsi féltengelyeit az udvaron, nemhiába csurgatom a pohárba az öt tojást a hűtőszekrény tetején, mint a Rocky, eleinte nehezen találtam bele, melléfolyt a tojás, Zsoffa néni veszekedett velem, aztán beletanultam, olyan nyúlósan csusszan le a torkomon, mintha valami élőlényt nyelnék, aminek nagyon puha a teste, tudom azt is, csirke lenne belőle, ha meg nem innám, némelyikben még ott is a kis vércsepp, az élet kincse, egy ekkora rubintcseppbe egy teljes tyúkot pakolt a Jóisten, mondta Zsoffa néném, a frászt a Jóisten, röhögte Pesta bátyám, a kakas pakóta belé, jól megbúbolta a tyúkot, adott neki keményen, ó, te átokfajzat, hát a kakast ki teremtette, kiabált Zsoffa néném, de Pesta bátyám, hogy azt meg az apuka-kakas pakóta az anyjába, azt meg a nagypapa-kakas a nagymama-tyúkbába, tán tagadnád, hogy ennek az anyját meg én pakótam beléd, nem is a Szentlélek, emlékszem ám rá, nagyon is jól, nem vótál te mindég ilyen egy satrafa, ó, a káromlásokért engesztelésül küldd ránk tüzes leheletedet, perzselje el az álnokságot, mint a pévát, cserezze ki lelkünk, mint a ványolók lúgja, izzítson által, mint aranymíves a tisztátalan ércet.

Úgy futok, mint a Rocky, ezért is vették nekem a vidíjót, ez volt a szomorúságom, hogy csak egyszer nézhettem meg, meg moziba kellett mennem, valaki el kellett kísérenjen, én vettem a spórút pénzemen, kiabálta Zsoffa nénje, na még vidíjót ennek a hülyének, nem elég, hogy szíjja a vérünk, kesergett Pesta bátyám, szíja-e, ki szíja, ha nem te, mire megyen el a rokkantnyugdíjod, pedig dehogy voltál te rokkant, negyvenkilós vasakat emelgettél naphosszat a gyárba, munka után megcsinyátad az autót a fél falunak fusiba, azóta is ott a sok szemét az udvarba, a nyavalyás féltengelyek, most meg mi van?, a saját taknyodba fúlsz bele éjszaka, odvasra kivájt belől a füst meg a pálinka, mint egy fatönköt, úgyhogy jobb lesz, ha hallgatsz, mert a gyárat tán én zárattam be, vagy ki az atyaúrsten, csattan az ajtó Pesta bátyám mögött, én meg mondom előre a

szöveget, Zsoffa néném a lámpánál horgol, őt nem zavarja, el tudja adni a piacon, amit horgol, a vidijót is abból vette nekem, a békácskáéknak bezzeg nincs vidijója, mindkét szüleje iszik, kétféle isszák el a segílyt, Zsoffa néném szája horgolás közben is mozog, mondja a rózsafüzérjét, a litániáját fejből, vagy mint hogyha betűket horgolna, és azokról olvasná le a szöveget, néha a film szövegét is mondja, tudja már ő is kívülről, békés természetű ember vagyok, de nem tanácsos ujjat húzni velem, motyogja, mintha ez is bele lenne írva, mintha minden előre bele lenne írva a horgolásba.

Úgy futok, mint a Rocky, olyan ez világ állása, te szentem, mondja Zsoffa néném, hogy ha valaki elront valamit, áthágja a parancsolatokat, egy rozsdás vasláncszem fűződik a léleklánra, és felebarátjának kell melléfoglalni tüstént egy aranyszemet, hogy egy az egyre következzen, hogy kijavítsa egymást, mikor a békácska ugrált, hát mintha egy aranygyűrűbe foglalva szökdécselt volna, olyan volt körülötte az a forgó ugrálókötél, átizzította a napsütés, mint az aranymíves az ércet, és libegett a haja, már nem volt kese, megszínesedett neki, festett hajú kis ribanc, szóba ne eriszkedj vele, rossz vége lesz ennek, még ki se járta az iskolát, már idejárnak érte a fiúk, viszik el ide, amoda nagy kocsikkal, nagy kocsikra reáírva tűzbetűkkel, NO FEAR, azt mondja a doktor úr, ez az, látja, Zsófia, kérném, ez itt a baj, nem félnek ezek se Istentől, se embertől, de még az ördögtől sem, nem is hisznek már semmiben, rohannak fejjel a falnak, mert nincs vesztenivalójuk, írva vagyon, doktor úr, féljed a te Istenedet, nincs bölcsőbb tanácsadó az istenfélelemnél, hol félelem nem lakik, nem lakik ottan már reménség, a pólód nem volt még ilyen hegyes, mondtam a kisbékának, csak úgy ugrált, amíg ugráltál azzal a kötéllel, rátettem a kezem, finom puha és meleg, na kéne, mi?, vihogta, mindnek csak az kell.

Úgy futok, mint a Rocky, hallom közben a film zenéjét, pedig az eső zenél csak, de Pesta bátyámat meg zavarta a vidijó, egy tetves filmet nem tudok már megnézni, minden áldott este ez a Rocky megy, baszom a fajtáját, elébb felkötöm magam, minthogy még egyszer végignézzem, túl sokat jártatod elmédet e világ hívságain, forgatnád fejedben inkább az Írásnak ígéit, hahh, hogy egy ilyen szentfazékkal vert meg engem az Isten, na de megájj, megájj, kutya Szerbia!, gyilkosnak gyilkos az indulattya, gymelcseikről ismeritek meg őket, mert nem terem a jó fa rossz gymelcset, és nem terem a rossz fa sem jó gymelcset, de most már elhallgass, vén boszorkány, Pesta bácsi békés természetű ember, de nem tanácsos ujjat húzni vele, mondta Rocky, Pesta bácsi a bal-tával jött vissza, a szarfaszú mindenét, szétverem én ezt a kurva képládát, rontott rá a tévére, de elé pattant Zsoffa néném, egészen sápadtan, olvasószemüvegben, ez kellett a kézimunkához, egyik kezében a hit pajzsa, amit horgolt, másikkban lángpallos a tű, ne a dobozt bántsad, ennek a szegénynek iggyetlen örömét, azt is elkívánnád tőle, ölj meg inkább helyette engem, úgyis azt akarod, azért lánghol a szűved, ontsd hát vére-met, aztán számolj el a lelkiismeretteddel, és a Pesta bácsinak hirtelen nagyon keskenyre hunyorodott a szeme.

Úgy futok, mint a Rocky, meg ahogy a hangyák kezdtek el futkározni a bőröm alatt, amikor kijöttek a mentők, egyfolytában vakaróztam, és nem tudtam, miért van, ahogy mentem nézni azt a sok embert, ennyi még sosem járt a mi utcánkban, és tele volt a járda vérpettyekkel, rubintpettyekkel, mindenik rubintpettyben arankastély, arankastélban aranbékácska, száz aranrokolya darázsderekára, száz aranrokolya vérfoltos hasára, azon a nyáron annyi volt a cseresznye, de annyi volt a kukac is, szálakon csüngtek alá a fákról, szemébe, szájába ment az embernek, közeleg amaz ítéletnek napja, a földnek férgei előzőnlötték a földet, undokmód egymáson hengeregték, felemésztvén

a termék javát, lepotyogott a sok kukacos cseresznye, vércseppé lapult az aszfalton, én nem tudom, ki volt, én nem tudom, ki tette, hajtogatta a békácska anyja, véreeres szemefittyedt, foghíján nyál fröcskölt, na majd a rendőr kartársak elbeszélgetnek azokkal a fiúkkal, vigyék el, mondta a doktor úr, és jegyzetelni kezdett, és a mentőautó vijkogva távolodott, és piff és páff és püff és ütöttem a távolodó mentőt, mert elvitte, dilinós, az én kutyám harapós, röhögtek mind az emberek, pedig Pesta bátyámtól tanultam, míg még élt.

Úgy futok, mint a Rocky, aznap este is esett az eső, szaladj a doktor úrért, jaj, Szűzmárjám, mondta Zsoffa néném zokogva, nem jutott eszébe, hogy ott a telefon, nekem se jutott eszembe, meg nem is szeret telefonálni, én meg nem tudok telefonálni, nem tudok bebeszólni, csak tátogok mindig, és nem jön a hangom, Zsoffa nénémnek csak annyi ereje volt, arra futotta, fogta a baltát, kivitte, beledobta a kútba, azóta nem is húztunk vizet belőle, ó, Szentséges Úristen, szaladj már, aztán visszajövet látta, hogy még mindig itt állok egy helyben, de megvertél engem, Teremtőm, evvel a hülyével is, próbálta elszorítani a Pesta bátyám nyakán az eret, de abból úgy spriccelt, mint csirkevágáskor, hümmögve hajolt fölé a doktor úr, mindenesetre én csak tisztelni, becsülni tudom magát, Zsófia kérem, ennyi ideig kitartani egy ilyen semmi ember mellett, nem ilyen bánást érdemelt maga, szóval az öreg az antennát akarta megigazítani, beleesett az ablaküvegbe, előfordul az ilyesmi, mindenesetre vért, azt vettem, több lesz benne az alkohol, mint a plazma, ne aggódjanak, tudom, hogy baleset volt, nem bántana ez senkit, nézett rám sírós szemmel Zsoffa néném, erős, mint a Sámson, de szelíd, mint a bárány, aki megnémul nyírója előtt.

Úgy futok, mint a Rocky, csak a féltengelyért hazaszaladok még, füttyögettek utánam ezek a mocskok, megszabadíta engem az Úr tömleceből, nem engedte, hogy az ő szentjének teste romlást lásson, ült este az ágyam szélén hálóingben Zsoffa néném, adjunk hálát, és folytak szeméből az arankönyűk, és folytak a gyertyáról az arankönyűk, találjon nyugodalmat szegény lelke, ó, édes Pestám, miért kellett így lennie, kellett neked bakterfaszát óbigatni, részegen gyilokkal hadonászni, most már csak te maradtál nekem, gyöngyöm, az a parázna anyád is elhányódik a világ okádékában, disznóknak vetette patyolat testét, látod, hogy végzik mind a cédák, ezzel a kis békával is elbántak a fiúk, hiába tudja mindenki, hogy ők voltak, négyen mentek keresztül lilium testén, mégis egy egész kocma tanúsította, hogy ki nem mozdultak onnan, látsátok, mely hamis ez világ tanulsága, NO FEAR, nem félnek ezek sem Istent, sem embert, de lesújt rájuk az Úr haragja a magas mennyekből, nem menekednek, kik őellené vétettek, meg se kottyán az a féltengely, hozzászóktam, könnyű, mint a Dávid kezén a parittyá, az edzőm azt mondja, még a paralimpiára is kijuthatok, ha így folytatom, most már a mentálisaknak is lehet, de még az ementálisaknak is, csapott a vállamra, nevetett, ezért én is nevettem, a sajtfejűeknek, az lyukacsos sajtfejűeknek, érted?, nem értettem, nevetett, neveltünk, most meg a kocs ablaka úgy foszlik szét, mint a pókháló, érdekes, hogy nincs hangja, még a filmzenét se hallom, a NO FEAR sem olvasható már az üvegen, a fiúk remegő kezéből kipotyog az égő cigaretta, szélesre tártott szájjal ugrálnak ki belőle, mintha kiabálnának, de hangjukat nem hallom, talán megnémultak, mint a bárány nyírója előtt, aztán a földre esnek, mint a kuglibábuk, a fejük furcsán felreped, valami fehér látszik ki belőle, talán a bélés, úgy markolnak oda a kezükkel, mintha azzal akarnák összetartani, egyikük szaladni kezd, de futok utána, jobb láb, bal láb, kezemben a féltengellyel, úgy futok, mint a Rocky.

Fisli Éva

A HALEF*imjlb*

„Mielőtt pontot tennék e fejezet végére, szükségesnek tartom elmondani, amit a halef-ről és tulajdonosáról tudok. Hofman író volt, neves szerzője több regénynek, és több-kötetnyi levelet is írt. Híres volt kontinenseken átívelő barátságairól és arról, hogy mindenről véleménye volt. Egy nap aztán valami titokzatos betegség kerítette hatalmába. Először a színeket vesztette el, aztán a kontúrokat. Akárhogy történt is, egyszer csak megvakult, s idővel arra kényszerült, hogy titkárt fogadjon. A hirdetés azonban, amire magam is jelentkeztem, meglehetősen furcsa volt; Hofman süket titkárt akart. Nem meglepő talán, hogy a megadott napon mindössze ketten keresték fel a Garay utcai vil-lát: egy magas, vörösseszőke nő és én.

Míg váraкоztam, körbesétáltam a nappaliban. A déli fekvésű ablakon ömlött be a meleg. Odabenn húsos növények álltak a sarokban. Az izgalom, ami bennem lüktetett és a meleg apránként elvette minden erőm. Megszédültem, hogy muszáj volt megka-paszkodnom. Ekkor társnőm, aki előttem érkezett, váratlanul kilépett a nappaliba, fa-gyos arccal végigmért, aztán elköszönt. Hofman is előbukkant. Mondott valamit, de mert nem látta, hol vagyok, nem fordult felém. Aztán bólintott. Nos, igen – mondta, s ezt már le tudtam olvasni az ajkáról –, a kisasszony sajnos túl jól hall. De maga ma-radhat. Na jöjjön. Írni tud?

Attól kezdve mindennap diktált. Leültünk a hatszögű szoba közepére, a könyves-polc elé. A szájáról olvastam, úgy írtam. Aztán visszaolvastam neki. Néha mulattatta az intonációm – mondta, de többnyire feszült figyelemmel hallgatott. Mikor nem tu-dott írni, nekem akkor is dolgom volt: befejezetlen művei katalógusát kellett összeál-lítanom. Szerettem a félbehagyott szövegeit, a levélcsonkokat, az összegyűrt papírfec-niket, az áthúzott szavait. Mind egy-egy ritka pillanat nyomát viselte, amikor felragyog-nak a részletek.

Egy nap új szövegbe fogtunk. Ez szonáta lesz – mondta, és nevetett. Nem értettem. – Tél Heiligenstadtban – ez lesz a címe. Három fejezet. Az első egy ház zugainak ap-rólékos leírása. Aztán egy levél következik: egy testvéréhez írt levél, amelyben Beetho-ven arról ír, milyen hidegek a napok egyedül. Aztán egy zenedarabról számol be ne-ki, amiről álmódott. Szenvedélyes sorok következnek a hangokról. Végül visszatérünk a házba, amit betöltött a csend. – Ezeket a részeket többször is felolvastatta velem. Las-san, gyorsabban. Érzéssel – mondta és nevetett. Sokat nevetett akkoriban. De a szöveg egyre dagadt. Napról napra ügyesebb lettem. Lassanként ráéreztem, mit is vár tőlem. Még ki sem mondta, már tudtam, mi következik. Egy idő után már föl se néztem. Az-tán egy nap, talán a toll sercegése volt az oka, nem tudom – rájött, hogy akkor is írok, ha hallgat. Megütött. Suta mozdulat volt, de eltalált. Elfordult. Félttem. Azt hittem, vége, új titkárt keres.

Pár nappal később arra kért, hozzak fel neki valamit a pincéből. Egy kis csomagról volt szó, benne apró, háromélű tőr, a halef. A markolata H betűt formált, ezért nevez-te így. Tartozott még hozzá egy fekete bársonytok, melyre veres cérnával azt hímezték:

*Ezer darabban a részek
Hogy is adnának egészet*

Egy arab árustól vette a montreuil-i ócskapiacon. A tőr markolatán ez a véset volt kikapintható: *imjlb*. Ő meg volt győződve róla, hogy ez a betűkombináció a föld valamely titkos nyelvén mond valamit. Hogy talán olyan, mint az ősi kardok nevei, valamiféle enigma, mely régi korok tudását őrizi. Én ellenkeztem. Azt állítottam, hogy a bársonytok, amiben a tőr volt, a ráhímzett verssel, sokkal fontosabb. Erre legyintett. – Magam is azt gondoltam, mikor először megláttam – mondta –, de az csak a felszín...

Gyerekes izgalommal simította végig nap nap után. A halef létező összes oldalát akarta. Mindennap el kellett mondanom, milyen. És mindig másmilyennek kellett lennie: rám szólt, ha nem voltam elég érzékletes. Akkor aztán írtunk – órákat töltve azal, hogy különböző történeteket eszelt ki róla.

Ekkorra föltérképeztem a könyvtárát, és átolvastam félbehagyott jegyzeteit. »Az irodalommal járó sokféle gyönyörűség közül a leleményesség a legmagasabb rendű« – húzta alá az egyik kötetben. Egy időben sokat izgathatta a tehetség. A jegyzetei közt volt néhány szó: – meg nem értett, elárult, eltékozolt, parlagon hagyott (a parlagon szó kétszer aláhúzva), kallódó, beérő, pokoli, istenadta. Ugyanitt még egy idézet: »Az, amit lángésznek nevezünk, végső fokon... vitathatatlanul egyéni adottságok, a tündérek játéka, és a történeti pillanat bizonyosfajta eredőjeként jön létre.« E mondatot mottóul választotta egy esszéhez, aminek *A tündérek játéka* címet adta, de sosem fejezte be. A szöveg első felében azt fejtegette, hogy előfordul, mikor a tehetség nincs összhangban a kor igényeivel. (Giordano Bruno megelőzte a korát, meg is égették érte... – mondta, mikor értetlenkedtem. – Vagy vegyük például a némafilmszínészt...) A második részt nem írta végig, csak egy vázlatig jutott:

- a) tér, közeg: hol teljesedik ki?
- b) elmúlik-e?
- c) társas jelenség: – lakatlan szigeten létezhet-e?

Nekem különösen az utolsó kérdés tetszett. Egyszer föl is vettem neki, mért nem fejezi be.

Ignoramus et ignorabimus, mondta. Majd – talán megérezve, hogy elhúzom a szám – hozzátette: már nem érdekel. Már csak a halef érdekelte. Egy nap, mikor vagy a harmincadikféle történetet írtuk a tőréről, elkábított a meleg. A halef egyszer csak kiesett a kezemből, s percekig észre se vettem. Hofman napokig nem szólt hozzám. Aztán észrevettem, hogy írni próbál...”

Innen a kézirat olvashatatlan – a törvényszéken egyszer még össze is keverték a lapokat, de gondosan helyreállítottam a sorrendet. Mivel nem sokkal hazaérkezésem után tudomásomra jutott a Garay utcai kettős haláleset („Titkára háromélű tőrrel ölte meg a neves író, majd végzett magával”), a történet vége nem hagyott nyugodni. Végül két véletlen segített összerakni a képet. Egy volapük nyelven írt állattani könyvben, mely 1889-ben jelent meg bizonyos ifjabb Schleyer kiadásában, Chicagóban, az alábbi verset találtam (nyersfordításban): *Az ezernyi rész hogy áll össze egészé?*

A szerző egy argentin rovartanászra, bizonyos Mosqueróra hivatkozik, aki lelkes polihisztorként filozofikus versekbe emelte az újjvilág élőlényeit valamikor a 19. század elején. Ez a *Légyiszem* című párverse az egyetlen, ami fennmaradt, mert Mosquero egy

hosszúra nyúlt lepkevadászati alkalmával eltűnt a dzsungelben, s vele együtt minden kézírata. Jóllehet nincs más bizonyítékom, azt hiszem, ez az elszánt lepkevadász lehetett a halef bársonytokjára hímmzett vers szerzője. De hogy a halef hogy került a tokba, s a tokra a vers, s mindez aztán miképpen került a montreuil-i ócskapiacra, ahol a vak író ráakadt, azt nem tudom.

Két évvel később magam is ellátogatván oda, a véletlen azonban egy másik könyvhöz segített. Kis szürke negyedréti könyvecske volt, szerzője ismeretlen, a belső borítón rozsdaszínű folt. *A tündérek játéka* – ez állt a címlapon, s aztán üres oldalak. A középső lapra fekete tintával ezt írta valaki:

Hallottam a mozgalmas tengert, hajnali piacteret, gyűrűcsörrenést, pókhálóban vergődő légyzümmögését, madárszárnyzuhogást, herti csap csöpögését, korduló vezetőkeket, kocsik zaját a kavicson, hallottam sírni egy asszonyt, akit nem felejték el, hallottam szikék koccanását, repedő vásznakat, gyerekzivajt, sebesült kiáltozását, csontropogást, csaholó kutyákat, ölelkezőket, hallottam ajtókat csapódni, futó lépteket, hallottam légalapácsot, ágak közt elakadt denevért, hallottam zenét, zenét, zenét.

Az utolsó oldalon mindössze három sor, kétszer aláhúzva. Leginkább egy másik történet befejezését sejthetjük mögötte:

„A haleffel szúrtam le. Nem tűnt igazán meglepettnek. Mikor könnyeim az arcába hulltak, összerándult.

– Szükségszerű – mondta még.”

Erdélyi Ágnes

VALLÁS ÉS ERKÖLCS KAPCSOLATA A „VALLÁSSZOCIOLOGIÁ”-BAN

(Miért a VALLÁSSZOCIOLOGIA?)

Max Weber etikafelfogásáról adott kiváló elemzésében Wolfgang Schluchter a freiburgi székhelyű A POLITIKA MINT HIVATÁS-ig gondosan megvizsgálja az érületetika és a felelősetika megkülönböztetés kialakulása szempontjából legfontosabb szöveghelyeket. Először végigköveti a terminológiai változásokat és a hozzájuk kapcsolódó tartalmi különbségeket, utána pedig az etika különféle típusait tárgyalja, de mielőtt erre rátérne, a korábbiakhoz azt a megjegyzést fűzi, hogy a „vallásszociológiai tanulmányokban Weber az érületetika fogalmát többnyire egy sajátos etikatípus jelölésére használta. A felelősetika egyáltalán nem jelenik meg ebben a kontextusban”.¹ Az utóbbit Schluchter azzal magyarázza, hogy a felelősetika nagyon késői fogalom, sajátos típusként Weber főleg a politikai írásokban tárgyalja, az érületetikára vonatkozó állítását pedig a következő alfejezetben részletesen kidolgozott etikapológiával támasztja alá, melyben a

„vallási érzületetikát” (a vallásszociológiai tanulmányokban használt érzületetika fogalmat) megkülönbözteti a „nem vallási érzületetikától”.² A tipológiát három – a weberi szövegekben sokszor előforduló – „kulcstémából”, a „hősi és mindennapi etika, az etikai és kulturális (különösen politikai) értékek s végül az erkölcs és a boldogság közti megkülönböztetésből”³ kiindulva fejti ki. A három megkülönböztetés azonban Schluchternél nem egyenlő súllyal szerepel: az elsőnek – a hősi és mindennapi etika különbségének – alárendelt jelentőséget tulajdonít a tipológia szempontjából. Az alábbiakban szeretném megmutatni, hogy emiatt az érzületetika egyik válfaja – amely szerintem a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében⁴ mondottakból rekonstruálható – kimarad az általa adott tipológiából.

Az indoklásnál Schluchter nem a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetet, hanem A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJÁ-NAK BEVEZETÉS-ÉT⁵ veszi alapul, és azt mondja, hogy az 1915-ben publikált első változatban szereplő „hősi és mindennapi etika megkülönböztetést” később szisztematikusan fölváltja „a virtuózok és a tömegek” vallásosságának, illetve etikájának megkülönböztetése (az 1920-as kiadásban, mondja, szerepel egy jegyzet is, amelyben Weber ezt kommentálja: rámutat a hősiesség és a virtuozitás közti szoros kapcsolatra, és a virtuozitást elhatárolja a hozzá tapadó – és Nietzsche-től eredő⁶ – értékelő hangsúlyoktól). Ezek a kategóriák viszont – noha jól megvilágítják a kiemelkedő és az átlagos vallási vagy erkölcsi teljesítmények közti különbséget – szociológiailag nehezen értelmezhetők: virtuózok bármely társadalmi rétegből kikerülhetnek, és a velük szembeállított tömegek sem köthetők valamilyen szociológiailag vagy gazdaságilag jól körülírható csoporthoz. Schluchter szerint Weber itt inkább általános kulturális különbségekre utal, ám „ez a kulturális rétegződés viszonylag független”, nem kapcsolódik hozzá „sajátos etikátípus”, és ez az oka annak, hogy „a virtuózok és a tömegek közti megkülönböztetés alárendelt jelentőségű a tipológia szempontjából”.⁷

Ami a BEVEZETÉS későbbi kiadását illeti, Schluchternek tökéletesen igaza van, de a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetéről nem mondható el ugyanez. Ezt a szöveget Weber 1915-ben írta, és itt még nem beszélhetünk arról, hogy a második megkülönböztetés szisztematikusan fölváltotta volna az első: mind a vallásosság, mind az etika kontextusában szó esik „hősökről” (bár a „hősi etika” kifejezés nem fordul elő), a „mindennapi etika” (illetve: „mindennapi vallásosság”) pedig még együtt szerepel a „tömegek etikájával” (illetve: „vallásosságával”), és mindkettő a kiemelkedő, „virtuóz” teljesítményekkel áll szemben. Erre a fejezetre továbbá az sem áll, hogy Weber csak „kulturális rétegződéshez” kötné az etikai és vallási különbségeket: itt külön paragrafut szentel az egyes társadalmi csoportokra – rendekre és osztályokra – jellemző vallásosságnak és etikafelfogásoknak.⁸ A virtuózok és a tömegek szembeállítása persze itt sem szociológiai vagy gazdasági különbségeken alapul, de ettől még kapcsolható hozzá sajátos etikátípus: ebből a szövegből kirajzolódik egy olyan érzületetika-típus, amely egyértelműen a mindennapokból kiemelkedő, „virtuóz” teljesítményekhez köthető, és amelyen még jól felismerhetők a Nietzsche-hez vezető szálak. A vallási etikán belül itt megjelenő „érzületetika” fogalomban ugyanis még differenciálatlanul egybemosódik az érzületetika két rétege, amely arra megy vissza, hogy eredetileg a prófécia hozott belső egyiséget az etikába, és a prófécianak két típusa van, az etikai és a példaadó prófécia. Írásomban a példaadó próféciaira visszanyúló sajátos érzületetika-típust fogom rekonstruálni, melyet a későbbiekben (a prófécia analógiájára) „példamutató etikának” nevezek. – Előbb azonban áttekintem az ide vezető gondolatmenetet.

(Mágia, vallás és erkölcs)

A VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezet harmadik paragrafusában Weber azt mondja, hogy a vallási etika „*a viselkedés tisztán mágikus motivációjú normával [...] lép színre először*” (139.). Noha többször is használja a „*mágikus etika*” kifejezést,⁹ a megelőző gondolatmenet, valamint a más szövegekből ismert fogalmi megkülönböztetések messzemenően alátámasztják Schluchter megállapítását, mely szerint a „*mágikus »etika« a szó szigorú értelmében nem etika*”.¹⁰ Aki figyelmesen olvassa a szöveget, inkább azon lepődik meg, hogy Weber *egyáltalán* beszél mágikus etikáról, hiszen korábban éppen a mágia és a vallás fogalmi megkülönböztetéséből kiindulva vezette be az új elemet: nevezetesen, hogy a *vallás* esetében hamar megjelennek az istenekkel és az emberekkel szemben támasztható etikai igények.

A mágia és a vallás fogalmi megkülönböztetése már az első paragrafusban megfogalmazódik. A gondolatmenet azzal indul, hogy ha egy politikai szervezet „*sok olyan letelepedett közösségre kiterjeszti a körét, amely már kialakította a maga helyi isteneit, akkor ennek rendszerint az a következménye, hogy az egybeolvadt közösségek [...] lokális istenei egy panteonba kerülnek*”, ahol azután kialakul valamiféle hierarchia: itt „*azoknak az isteneknek szokott esélyük lenni az elsőbbség megszerzésére, akiknek a viselkedésében a leginkább föl lehet fedezni szilárd szabályokat, vagyis az ég és a csillagok istenei szokták a főhelyet megszerezni*”. (125–126.) Az ilyen távoli, a mindennapok gyakorlatát nem (vagy alig) befolyásoló istenek esetében megváltozik az istenekhez fűződő kapcsolat jellege: míg a korábbi (naturalista) elképzelés szerint az isten (vagy a szellem, a démon) az ember szolgálatába *kényszeríthető* (akinek megvan hozzá a karizmája, és a helyes eszközöket alkalmazza, rájuk kényszerítheti az akarátát), addig a távoli isteneket inkább tisztelni vagy szolgálni lehet (esetleg könyörögni lehet hozzájuk), azaz a vallásos cselekvés ekkor már *istentisztelet*. Ebben persze mindig (olykor még a mai vallásosságban is) vannak mágikus eredetű – a kényszerítő technikákból megmaradt – elemek (mint mindenütt, a határ itt is elmosódó). De a lényeges különbség már kirajzolódik: istent ekkor már nem valamiféle erő megnyilvánulásának, hanem egyre inkább olyan úrnak képzelik, akit lehet áldozattal engesztelni, de aki kénye-kedve szerint meg is tagadhatja a közreműködést, és nem lehet mágikus rendszabályokkal kényszeríteni. (L. 129–130.)

A második paragrafusban a varázsló és a pap megkülönböztetésével folytatódik a gondolatmenet. Itt jelenik meg először – a papságot kitüntetően megkülönböztető tanítás egyik elemeként – a rendezett, vallási etika, melyet Weber alapvetően fontos, de nem egyetemes ismertetőjegynek tart, és azt mondja róla, valamint a tanok másik, hasonlóan fontos eleméről, a racionális metafizikáról, hogy mindkettő *elvileg szemben áll a mágiával*. (L. 133–134.) – Összefoglalva az eddigieket: a mágiával kapcsolatban nem volt szó etikáról, a papi tanok részeként megjelenő vallási etika pedig elvileg szemben áll a mágiával. Ilyen előzmények után elég meglepő, hogy a harmadik paragrafusban mégis fölbukkan a „*mágikus etika*”.

Ez a fordulat azért is meglepő, mert a harmadik paragrafusban Weber még mindig a papok szerepét tárgyalja. Pedig a folytatás irányát már a második paragrafus végén megfogalmazza: miután leszögezi, hogy „*nem minden papság alakítja ki a mágiával elvileg szemben álló két új elemet*”, a racionális metafizikát és a vallási etikát, azt mondja, hogy e két új elem „*létrejötté rendszerint [...] inkább a papságon kívüli erőknél, egyrészt a metafizikai vagy vallásos-etikai »kinyilatkoztatások« megtestesítőinek: a prófétáknak, másrészt a kultusz nem papi híveinek, a »laikusoknak« a közreműködését feltételezi*”. Erre azonban csak később fog rátérni: előbb szemügyre vesz „*néhány olyan tipikus fejlődési tendenciát, melynek a kultuszokban érdekelt papok voltak a kiváltói*”. (134.)

A harmadik paragrafus tehát – ha úgy vesszük – kitérő: mielőtt Weber rátérne a pap-ságon *kívüli* erőkre, a „*prófétáknak*” (4. §) és a laikus „*gyülekezetnek*” (5. §) a szerepére, először a papok szerepét vizsgálja. Rögtön az elején talál egy újabb – a második paragrafusban nem említett – különbséget a varázslók és a papok között: ha az istent vagy a démont nem sikerül (kérelléssel vagy kényszerrel) befolyásolni, a varázsló a saját személyében felelős a kudarcért (kiderül róla, hogy nincs is karizmája, vagy rosszul választotta meg az eszközöket), a pap viszont átháríthatja a felelősséget istenre (azért bizonyul hiábavalónak a könyörgés, mert istennek nincs elég hatalma). A felelősség áthárítása persze kockázatos lehet, hiszen a pap presztízsét csökkenti, ha kiderül, hogy az általa szolgált istennek nincs elég hatalma. De ezt a pap kivédheti, mondja Weber, „*ha sikerül olyan magyarázatot találnia a sikertelenségre, amely meggyőzően bizonyítja, hogy nem az istent, hanem – magatartásuk miatt – imádóit terheli a felelősség. [...] A hívők nem imádták eléggé az istent, nem csillapították kellőképpen az áldozat vérére vagy számára szomjúhozását, netán még mellőzték is, és más isteneket részesítettek előnyben*”. Ekkor persze még mindig megtörténhet, hogy az újabb és újabb kudarcok hatására a hívek átpártolnak egy erősebb istenhez, „*hacsak nem sikerül olyan motívumokat találni az isten renitens viselkedésére, amelyek nem csökkentik, hanem még meg is erősítik a presztízsét*”. (135.) Am ehhez kell még valami, hiszen itt már nemcsak az emberek magatartása minősül nem megfelelőnek (nem imádták eléggé, vagy *nem jól* imádták az istent), hanem az istenről is kiderül, hogy *ő helyesen cselekszik* vagy *jót tesz* (még akkor is, amikor éppen haragjával sújtja, bünteti a híveket). Azaz: kialakul egy újfajta „*minősítés, amely jellegzetesen etikai szempontok szerint osztályozza az istenségeket*” (136.) is. – És ez az újfajta minősítés (a cselekedetek értékelése) elvileg szemben áll a mindent a siker (az erő beigazolódása) szempontjából megítélő mágiával.

Weber tehát a mágia és a vallás fogalmi megkülönböztetéséből indult ki, és megmutatta, hogy a vallás esetében hamar megjelennek az emberekkel és az istenekkel szemben támasztott *etikai igények*. Ezzel (ismét) változik az istenekhez fűződő kapcsolat jellege: az emberek és az istenek között most már etikai kötelek (is) szövődnek. És mivel nemcsak az embernek, hanem istennek is van „*etikai kötelessége*” (nevezetesen „*a világ harmonikus és racionális rendjének*” – ennek a „*hol inkább kozmikus, hol meg etikai-szociális jellegű, rendszerint azonban mind a kettőt felölelő rendnek*” (138.) – az oldalma), az ember már nemcsak kérlelheti, hanem etikus magatartással, az isteni rend tiszteletben tartásával is kivívhatja az istenek jóakarátát. Ezen a ponton az „*érzékfeletti hatalmak befolyásolásának két őseredeti formája: az őket emberi célokra alávető mágia és e hatalmak megnyerése*” kiegészül: az ember most már nem csak aközött választhat, hogy vagy megpróbálja rákényszeríteni az akaratát a természetfeletti hatalmakra, vagy „*e hatalmak önző kívánságainak kielégítésével kedvelteti meg magát velük*”, hanem van egy harmadik lehetősége is, mégpedig az, hogy „*etikus magatartással, különféle erények gyakorlásával*” vívja ki annak az istennek a jóakarátát, akit ekkor már nem szeszélyes, önző nagyrútnak, hanem valamiféle (rendszerint: általa teremtett) rend őrzőjének tekint. „*Ez indítja el a vallási etika fejlődését*.” (139.)

És itt következik a meglepetés: a „*mágikus etika*”. Mielőtt folytatná a gondolatmenetet, Weber a következő megjegyzést fűzi az eddigiekhez: „*Persze nem ezzel a felfogással veszi kezdetét a vallási etika*”, hanem „*a viselkedés tisztán mágikus motivációjú normáival*”, azokkal a tiltásokkal, „*amelyeknek a megsértése vallási szempontból szörnyűségnek számít*”. (Uo.) Magyarán: a különféle tabukkal. A tabu racionalizálása pedig „*olyan normarendszerhez vezet, amelynek értelmében*” a tilalmak megszegéséért „*valamiképpen meg kell bűn-*

hódnie – bizonyos körülmények között halállal kell bűnhódnie – annak, aki a tettet elkövette, különben a nép minden tagját sújtani fogja a gonosz varázslat. Így jön létre egy tabukkal garantált etikai rendszer”. (140.)

A folytatásból azonban úgy tűnik, mintha Weber csak a rend kedvéért említette volna, hogy valójában a viselkedés tisztán mágikus motivációjú normáival veszi kezdetét a vallási etika, hiszen amint visszakanyarodik a fő gondolatmenethez, rögtön kiderül, hogy ahol *vallásról* beszélünk, ott ennek már nincs jelentősége: *„Ahol a szellemekbe vetett hit istenhitté racionalizálódik – azaz: már nem mágikus eszközökkel kényszerítik a szellemeket, hanem kultikusan imádják és kérik az isteneket –, ott a szellemekbe vetett hit mágikus etikája átalakul azzá az elképzeléssé, hogy aki az istenek által elrendelt normákat megsérti, azt annak az istennek az etikai nemtetszése sújtja, aki a szóban forgó rendet külön az oltalma alá vette.”* A papok még azt is meg tudják indokolni, ha isten haragja hosszú időn át sújtja a híveket (ebben különösen Jahve papjai voltak sikeresek: *„az ellenség győzelme vagy a népet sújtó egyéb bajok miatt a népnek nem a saját istene fogyatékoságait, hanem saját bűneit kell okolnia”).* *„A mágikus, csupán a gonosz varázslat képzetével operáló előírásokból”,* mondja Weber, tulajdonképpen *„ez formál »vallási etikát«: az isten akaratával való szembeszegülés ekkor olyan etikai »bűn« lesz, amely a közvetlen következményektől teljesen függetlenül terheli meg a »lelkiismeretet«”. (144.)* – De ha ez így van (ha a mágikus előírásokból csak az formál *„vallási etikát”,* ha isten akaratával való szembeszegülés olyan *„bűnnek”* számít, amely a következményektől függetlenül terheli a *„lelkiismeretet”),* akkor mit kell érteni azon, hogy a *„vallási etika”* a viselkedés *„tisztán mágikus motivációjú normáival”* veszi kezdetét? Aki megszegi a mágikus előírásokat, annak éppen a várható következmények miatt kell bűnhódnie (különben gonosz varázslat fogja sújtani a nép minden tagját): tette szörnyűségnek (esetleg szentségtörésnek) számít, de nem a *„lelkiismeretet”* terhelő *„etikai bűnnek”*. Tulajdonképpen *mi* veszi kezdetét ezekkel a mágikus, *„csupán a gonosz varázslat képzetével operáló”* előírásokkal?

Ezekre a kérdésekre akkor kapunk választ, ha szem előtt tartjuk, hogy a harmadik paragrafus bizonyos értelemben kitérő: Weber itt csak a papok szerepét vizsgálta, holott már korábban megállapította, hogy a vallási etika létrejöttében (a harmadik paragrafus végén ehhez még hozzáteszi, hogy szisztematizálásában és racionalizálásában is) rendszerint a papságon kívüli erők, a próféták és a laikusok is közreműködtek. Márpedig a papságot kitüntetően megkülönböztető tanítás egyik elemeként megjelenő, rendezett vallási etika – mint láttuk – *nem* a viselkedés *„tisztán mágikus motivációjú normáival”,* hanem (éppen ellenkezőleg) azzal veszi kezdetét, hogy a papok *szembefordulnak* az alapvetően sikerorientált mágiával:¹¹ sikertelenség esetén úgy hártják el a felelősséget, hogy nem a *siker* szempontjából ítélik meg, hanem *etikailag* minősítik a cselekedeteket (isten haragja, mondják, bűnei miatt sújtja a népet). – De a következő lépést már a próféták tették meg: ők terhelték a *„lelkiismeretre”* a bűnöket.

(Prófécia)

A prófétákról és az általuk hirdetett tanokról szóló negyedik paragrafust megelőzi egy rövid átvezető rész. A harmadik paragrafus vége felé (az utolsó előtti bekezdésben) Weber megemlíti, hogy még a lelkiismeretet a közvetlen következményektől függetlenül terhelő etikai bűnök esetében is marad valami abból a mágikus elképzelésből, hogy a *„bűnöknek”* (a tilalmak megszegésének) *„rossz következményei”* lehetnek: a bajok, mondja, *„amelyek az egyéneket sújtják”,* valójában ezeknek *„a bűnöknek a következményei, melyektől az egyén csak akkor remélhet szabadulást, »megváltást«, ha istennek tetsző módon vi-*

selkedik”. Ez az egyik olyan sajátosság, amelyben a vallási etika „teljesen osztozik a mágikus etikával”. A másik pedig az, hogy gyakran mindkettő „fölöttébb heterogén, a legkülönbébb motívumokból és indítékokból keletkezett – ahogyan mi érzékeljük, a »fontosat« és a »jelentéktelent« egyáltalán nem elválasztó – parancsoknak és tilalmaknak az együttese. E parancsok és tilalmak megszegése jelenti a »bűnt«”. (Uo.) Még az a mágikus eredetű elképzelés is közös bennük, hogy a bűnt valamiféle erő megnyilvánulásának tekintik: olyan „rossz erőknek” (a vallásban: az isten akaratával szembeszegülő „gonoszoknak”), amely „hatalmába keríti” az embert. És ezt még a legkörmönfontabb papi tanítás sem tudja a „lelkiismeretre” terhelni: nem az ember, hanem a „gonosz” szegül szembe isten akaratával, az ember pedig nem azt teszi, amit a lelkiismerete, hanem amit az őt hatalmában tartó „gonosz” diktál neki.

Ezekből a heterogén és mágikus eredetű elemekből az formál rendezett vallási etikát, hogy a próféta isten parancsainak követését interiorizált erkölcsi követelménnyé teszi: *nem előírja*, hogy mit kell tenni, hanem *belső meggyőződését* közvetíti. Ő olyan rendkívüli ember, aki képes a saját erejéből szembeszállni a „rosszal”, s akinek – istenén kívül – nem parancsol senki: a prófétának (akárcsak a varázslónak) személyes karizmája van, és személyes elhivatottsága (istentől kapott, személyre szóló megbízatása) alapján hirdeti tanait. Ezek sokfélék lehetnek, de mindig valamiféle egységes „értelmet” tulajdonítanak az életnek és a világnak (a társadalmi és a természeti történéseknek), s azt ígérik, hogy aki ehhez igazítja a viselkedését, az megszabadulhat a „rossztól” („megváltást” remélhet, elnyerheti az „üdvösséget”). Itt már megjelennek a vallási érzelmetika legfontosabb elemei: a rosszal szembeállított jót „*úgy fogják föl, mint egy mindenkit egységesen jellemző képességet: a szent érzületre és a belőle egységesen következő cselekvésre való képességet*”; a rossztól való szabadulás, a megváltás reménye pedig irracionális vágyat jelent, „*amely arra irányul, hogy pusztán – vagy legalábbis elsődlegesen – a jóság boldogító tudata végett »jó« legyen az ember*”. Ezekről az elemektől a „*legkülönbébb felfogások megszakítatlan – ám mindig újra mágikus elképzelésekkel keresztezett – sora vezet a jámborságnak mint egy sajátos életvitel folyamatosan, konstans motívumként ható alapjának [...] nagyon ritka, és a mindennapi vallásosság által teljes tisztaságában csak időszakosan elért szublimációihoz*”. Igaz ugyan, hogy nem minden vallási etika „*járta végig azt az utat, amely ezekhez a felfogásokhoz vezet*”. (145.) De ha végigjárta, abban nem a papi tanításoknak, hanem a *próféciának* volt kitüntetett szerepe.

A prófétákról szóló negyedik paragrafusban Weber a prófécia két alapvető típusát különbözteti meg. Az egyik esetben (erre Zarathustra és Mohamed a visszatérő példa) a próféta „*valójában eszköz, aki egy isten megbízásából hirdeti az illető istent és az ő akaratát, legyen az akár konkrét parancs, akár elvont norma: az ilyen próféta küldetésénél fogva mint etikai kötelességet követeli meg az engedelmességet (etikai prófécia)*”. A másik esetben viszont „*a próféta példaszzerű ember: olyan ember, aki saját példáján mutatja meg másoknak a vallási üdvösséghez vezető utat. Ilyen ember volt Buddha, akinek prédikációja sem isteni küldetésről, sem az engedelmesség erkölcsi kötelességéről nem ejt szót, hanem arra hivatkozik, ami az üdvözítésre szorulóknak saját érdeke: lépjenek arra az útra, amelyet ő járt be (példaadó prófécia)*”. (153–154.) Nem a profetikus kinyilatkoztatás különbözik: az mindkét típusban „*olyan egységes élet-szemléletet jelent, amelyet az élet dolgaival kapcsolatos tudatosan egységes és értelemszerű állásfoglalással lehet elérni*”. Mindkét esetben „*egy olyan életvitel kialakításáról van szó, amely – bárhogy nézzen is ki a konkrét esetben – az élet valamennyi megnyilvánulásának szisztematizálására, azaz a gyakorlati viselkedés rendszerbe foglalására tesz kísérletet*”. (156.) Mind az etikai, mind a példaadó prófécia „*belső egységet*” visz az etikába, „*amelynek keretében egy*

sajátosan »értelem szerinti« viszonyból” le lehet vezetni, „*hogy mit kell tenni*” (170.) – mégis van egy alapvető különbség közöttük: egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy a próféta ezt a „*belső egységet*” hirdeti, vagy a személyes életével példázza, hogy „*mit kell tenni*”.

Ez a különbség akkor derül ki, amikor a papi gyakorlatban a próféta követelmények mindennapivá válnak. A pap a „*mindennapi kultusz végrehajtója*”, az „*etikai és a példaadó próféta*” viszont – mondja Weber a laikus „*gyülekezetről*” szóló ötödik paragrafusban – „*rendszerint maga is laikus*” és „*a laikus hívekre támaszkodik*”. Hivatása gyakorlása során persze a pap is kapcsolatba kerül laikusokkal, de a papi tanok nem a laikusoknak szólnak (a papok az áthagyományozott „*szent tudást*” hirdetik, ebbe igyekeznek beilleszteni a felmerülő új problémákat is, így munkájuk inkább a szent tanok rendszerezésére irányul). Ahhoz azonban, hogy a papság „*megőrizze hatalmi helyzetét, nagymértékben elébe kell mennie a laikusok kívánalmainak*” (161–162.), ezért „*az etikai jellegű gyülekezeti vallásban*” – ezt már a hatodik paragrafusból tudjuk meg – megjelenik két új elem: a prédikáció („*a vallási és etikai dolgok kollektív formában történő tanítása*”) és a lelkipásztorkodás („*az egyének vallásának ápolása*”). Mindkettő „*a profetikus kinyilatkoztatott vallás terméke*”, de míg a prédikáció akkor igazán hatásos, ha kiemelkedő személyes teljesítménnyel párosul, és inkább „*a mozgalmas próféta korszakokban fejt ki az erejét*” („*a mindennapos használat során rendkívül meggyengül*”, s végül „*teljesen hatástalan az életvitelre*”), addig a lelkipásztorkodás éppen a mindennapokban fejt ki hatását, „*és annál erősebb befolyást gyakorol az életvitelre, minél inkább etikai jellegű a vallás*” („*kétes esetekben megtaníthatja az egyént arra, hogy az adott helyzetben*” mit kell tennie, „*mi a vallási kötelessége*”). Mindkettőre azért van szükség, mert a gyakorlati feladatok állandó állásfoglalásra kényszerítik a papságot „*azzal a számtalan konkrét problémával kapcsolatban, amely magában a kinyilatkoztatásban még nem játszik döntő szerepet*”. A könnyebb eligazodás (és eligazítás) céljából megszületnek „*az etikai parancsok és a hitbéli igazságok kazuisztikáját taglaló*” és rendszerbe foglaló papi munkák, amelyekben „*a követelmények tartalma az egyes előírásokban kazuisztikus*” formában jelenik meg, „*és ennyiben (a próféta által hirdetett etikánál) racionálisabb jelleget ölt*”, ám ez egyúttal „*annak a belső egységnek az elvesztését jelenti, amelyet a próféta hozott az etikába, és amelynek keretében egy sajátosan »értelem szerinti viszonyból« le lehetett vezetni, hogy mit kell tenni*”. A próféta követelmények mindennapivá válása tehát pontosan annak (ti. a „*belső egységnek*”) elvesztését jelenti, amit a próféta hirdetett: már csak a pozitív előírásokból és a laikusok számára készített kazuisztikákból lehet megtudni (azaz: mechanikusan ki lehet következtetni, de nem lehet egy „*értelem szerinti viszonyból*” levezetni), hogy mit kell tenni. És mivel a mindennapi „*papi gyakorlatban szükség van*” ilyen előírásokra és kazuisztikákra, teszi hozzá Weber, „*ezért a vallásosság érzületettkai jellege elkerülhetetlenül háttérbe szokott szorulni*”. (169–170.)

A személyes példamutatással azonban más a helyzet. Igaz ugyan, hogy a kiemelkedő teljesítmény hatása a mindennapokban megkopik, de maga a pillanat, amikor a rendkívüli tett megtörténik, a mindennapok fölébe magasodik. És mivel az emberek, mint annyi másban, abban is különböznek, hogy milyen vallási teljesítményekre képesek, ilyen rendkívüli pillanat bármikor bekövetkezhet: bármikor (újra) fölléphet valaki, aki virtuóz vallási teljesítményével (akárcsak a maga idején a próféta a személyes életével) a „*saját példáján mutatja meg másoknak a vallási üdvösséghez vezető utat*”. (154.) A rendkívüli tett persze nem követelhető meg mindenkitől, de példázat annak számára, aki üdvözülni akar. – Ilyenformán a mindennapokból kiemelkedő virtuóz teljesítmény, amely képes minden egyebet alárendelni a vallási üdvözülés céljának, akkor is helyreállíthatja a vallásosság érzületettkai jellegét, amikor a próféta követelmények mindennapivá

váltak: a példázat szétfeszíti a pozitív előírások sztereotip formáját, és megmutatja, hogyan él és cselekszik az, akit kizárólag „szent érzülete” vezérel.

Összefoglalva az eddigieket: a „próféta maga” mind a két típusban „*érzületetikai rendszerrel kívánja helyettesíteni*” a papok által közvetített, „*áthagyományozott rituális papi kegyelmet*”. (172.) A prófétai követelmények mindennapivá válásával azonban a vallásosság érzületetikai jellege háttérbe szorulhat. Mármost az, amit általában „*érzületetikai jellegnek*” szokás nevezni, és amit Schluchter úgy jellemez, hogy „*az etikai normák elkülönülnek a jogi normáktól, továbbá szisztematikussá válnak, és belülről vezérlik az embert. A kötelező cselekvés ekkor kötelességérzetből végrehajtott cselekvéssé válhat [...]. Míg korábban a konvenció és a jog uralkodott, ekkor színre lép az érzület*”. És Schluchter szerint ez a konvenció és jog helyére lépő érzület a lényege a „*Weber összehasonlító vallásszociológiai kutatásaiban*” megjelenő sajátos típusnak, a „*vallási érzületetikának*”.¹² – Az egyik típusnak valóban ez a lényege, de a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében mondottakból rekonstruálható egy másik vallási érzületetika-típus is: a virtuóz teljesítményekhez kapcsolódó *példamutató* etika. És ennek inkább az a „*lényege*”, hogy az egyes cselekedetekben a személy egész habitusa – az érzületéből következő habitus – nyilvánul meg, és minden (nemcsak a konvenció és a jog, hanem mindenféle norma) háttérbe szorul a példamutató személyt belülről vezérlő érzület mögött. Ez az „*érzület*” azonban nem köthető a konvenció és a jog helyére lépő, interiorizált „*kötelességérzethez*”: a mindennapokból kiemelkedő, kivételes pillanatokban megszülető példamutató tett *nem* kötelességérzetből végrehajtott cselekedet, és nem is teremt kötelességet.

(Virtuozitás és példamutatás)

A megváltás útjairól és az életvitelre gyakorolt befolyásokról szóló tizedik paragrafusban Weber megkülönböztet két lehetőséget: a megváltás, mondja, „*lehet a megváltott legsajátabb – a földöntúli hatalmak minden segítsége nélkül létrehozott – műve*”, melyet tetteivel érhet el (230.), de az is lehet, „*hogy a megváltás nem a saját művünk – e célra ekkor a saját tetteink egyáltalán nem elégségesek –, hanem olyan tettek hoznak nekünk megváltást, amelyek egy istenáldotta hős vagy egyenest egy testet öltött isten hajtott végre, és amelyek kegyelemként ex opere operato a hívek javára válnak*”. (255.) Mindkettőhöz kapcsolódnak virtuóz teljesítmények, de ezeknek nem minden esetben van a példamutatás értelmében etikai jelentőségük.

Az első esetben, amikor a megváltás a megváltott saját műve, a tetteket, amelyekkel elérhető, Weber három csoportba sorolja: a megváltás elérhető tisztán rituális tettekkel, szociális teljesítményekkel vagy módszeres öntökéletesítéssel, „*üdvömetodikával*”. Ezek más-más hatást gyakorolnak az életvitelre, és így etikai jelentőségük is eltérő.

A tisztán rituális tettek hatása az életvitelre, mondja Weber, „*nem különbözik a varázslástól*”, de a „*megváltást hirdető vallás egy olyan sajátos érzületté – az »áhitattá« – rendszerezheti az egyes, tisztán formális rituális teljesítményeket*”, amely „*kezeskedni látszik az üdvösségért*”. Ám mivel ez az érzület „*természeténél fogva mulandó*”, a ceremóniákon kívül, a mindennapokban „*szinte alig befolyásolja a cselekvést*”. Közvetve azonban lehet etikai hatása, például, ha valamilyen szentség kiszolgáltatása „*csak annak hoz üdvözülést, aki etikai szempontból tisztán áll isten előtt*”, vagy ha „*a rituális parancs teljesítése aktív rituális cselekvést (vagy valamilyen cselekvés mellőzését) követeli a laikustól*”. (230–232.) A szociális teljesítmények (a különféle „*jóttek*”) hatása a mindennapokban is érezhető, de az egyes cselekedeteknek önmagukban véve vagy csak a korábban (a hetedik és a nyolcadik paragrafusban) kifejtett „*viszonzásetika*” értelmében van etikai jelentőségük (abban az ér-

telemben, hogy a kötelességek teljesítése „jutalmat érdemel”, vagy „elnyeri a jutalmát”, a bűnöket pedig „megtorolják”), vagy egy teljesen mechanikus „folyószámla-elv” szerint, mint például az indiai karmatanban, ahol „a világ etikai mechanizmusán belül soha egyetlen jó vagy gonosz cselekedet sem vész kárba, hanem mind elháríthatatlanul és teljesen mechanikusan maga után von bizonyos konzekvenciákat”. (233.) Az ilyen teljesítmények akkor tesznek szert igazi jelentőségre, ha „az etikai szisztematizálás az egyes cselekedetet csupán szimptomának, egy teljes etikai személyiség kifejeződésének tekinti, és úgy fogja föl, hogy a szóban forgó személyiség nyilvánul meg a cselekedetben”. Ekkor ugyanis a „formálisan jócselekedetként számon tartott egyes külső teljesítmények” helyett „a személy egész habitusa – [...] az érzületből következő habitus – jelent értéket”. Ennek viszont egészen rendkívüli jelentősége lehet, hiszen a „vallási szempontból pozitívnak minősülő” habitus – egy olyan „egységes és módszeres életvitel”, amely „mindenben a vallás által megkövetelt dolgokat tartja szem előtt” – begyakorolható, megszerezhető. Persze nem mechanikusan, összefüggéstelen jótettek gyakorlásával, hanem az egész életvitel „racionális és módszeres irányításával”. Ekkor tulajdonképpen minden – „a cselekvés szociális”, sőt még „etikai minősége” is – „teljesen visszaszorul a második vonalba”, és „maga a személy lép előtérbe”. De ez már átvezet a harmadik lehetőséghez, mert a „vallásnak minősülő, szociális irányultságú jótettek ekkor [...] az öntökéletesítés, az üdvetodika eszközei”. Persze nem csak „az etikai vallásosság ismeri az üdvözülés metodikáját” (ilyesmi már „a mágikus erők birtoklását” szavatoló „képességnek a felébresztésénél” is „jelentős szerepet játszik”), de ahol „egy mindenható túlvilági isten áll szemben a teremtményekkel”, ott az üdvetodika „túlvilági és etikai orientációjává válik”. (234–236.)

„Érzületetika interpretációját tekintve az üdvetodika”, mondja Weber, „gyakorlatilag mindig bizonyos vágyaknak, illetve a vallási szempontból kimunkálatlan, nyers emberi természet indulatainak meghaladását jelenti”. Csakhogy az üdvetodikára épülő vallásosságnak „minden esetben az az alapvető tapasztalata, hogy az emberek különböző vallási kvalifikációval rendelkeznek”: nem mindenkinek van elég akarateréje, hogy legyőzze a vágyait és alantas indulatait, arra pedig általában csak nagyon kevés ember képes, hogy „a mindennapokban folyamatosan megőrizze azt a sajátosan vallási habitust, amely tartósan szavatolja a kegyelem bizonyosságát”. Erre csak „a megváltásukon módszeresen munkálkodó vallási virtuózok képesek”, az ilyen virtuozitás azonban „mindig oda vezet, hogy nem érik be a természetes ösztönök legyőzésével és azzal, ha alávetik az ösztönöket a rendszeres életvitelnek, hanem emellett még a közösség szociális életéhez fűződő kapcsolatot is – a maga elkerülhetetlenül nem heroikus, hanem utilitárius-konvencionális érényeiével – alávetik egyfajta egészen radikális vállalásaitka kritikának”. E kritika szerint a „pusztán e világi, »természetes« érény nemcsak hogy nem szavatolja, hanem még veszélyezteti is az üdvösséget azzal, hogy érénynek tünteti föl azt, amit csak szükségből teszünk”. Érénynek tünteti föl például „a kötelességek teljesítését”, holott ezeknek „az átlagos vallásos ember a kizárólag a megváltását aktívan szolgáló” teljesítmények „rovására tesz eleget”. Akik viszont képesek az ilyen teljesítményekre koncentrálni, azok mindenütt elkülönültek, „külön vallási »rendet« alkottak a hívők közösségén belül” (ők „a vallási kvalifikáció szempontjából arisztokratának számítottak”), és csak a saját megváltásukon munkálkodtak. – Röviden összefoglalva: az „ebben az értelemben módszeres vallási üdvötn” mindig „virtuóz etika”, de csak a vallásilag kvalifikáltak számára: a mindennapi cselekvést radikális kritikával illeti és elutasítja, de „egyáltalán nem befolyásolja” (238–241.), vagy ha mégis, azt általában csak a kevésbé tökéletes „mindennapi vallásos habitus” számára tett engedményekkel tudja elérni.¹³ Itt tehát már kirajzolódik egy sajátos fajta (virtuóz) vallási érzületetika: a megváltásán módszeresen munkálkodó vir-

tuózt „*önnön, sajátosan szent érzülete*” vezérli (241.), amely *mindent* háttérbe szorít (nemcsak a konvenciót és a jogot, hanem még a cselekvés szokásos értelemben vett etikai minőségét is). Ez az érzület azonban *nem* köthető a konvenció és a jog (vagy bármilyen fajta konkrét tartalmú norma) helyére lépő, interiorizált kötelességérzethez: noha a virtuóz teljesítmény belülről vezérelt, az *akarát* vezérli, nem a kötelességérzet. És noha az is igaz, hogy a virtuóz a saját példáján mutatja meg másoknak az üdvözüléshez vezető utat, ennek nagyon korlátozott az *etikai* jelentősége: akinek ugyanis nem adott meg, hogy elérje azokat a kvalitásokat, amelyek a virtuóz teljesítményhez szükségesek, az akkor sem képes követni a példát, ha üdvözülni *akar*.

Más a helyzet a Weber által említett második esetben, amelyben a megváltás nem a saját művünk, hanem „*az emberi vagy isteni üdvözítő tetteivel megszolgált többletkegyelemből*” részesülünk. (255.) Ennek számos történeti formája közül az etika szempontjából kettőnek volt komoly jelentősége: az *intézményes kegyelem* általi, illetve a *hit* általi megváltásnak.

Ha a megváltás „*olyan kegyelem folytán következik be, amelyet egy intézményessé vált – ám isteni vagy prófétai alapítása folytán hiteles – közösség folyamatosan oszt*”, akkor a közösséghez tartozók számára „*egyetemes, és nem csak a vallási virtuózok számára elérhető*” (sőt, a virtuóz egyenest kockáztatja az üdvözülését azzal, hogy „*a saját külön útján remél eljutni Istenhez*”). Ezért a „*hívótól megkövetelt etikai teljesítmény színvonala*” ilyenkor „*csak az átlagnak megfelelő, azaz meglehetősen alacsony lehet*”. Etikai szempontból mégsem emiatt problematikus, hanem mert „*az intézményi kegyelemben a dolog természete szerint megvan az a tendencia is, hogy az engedelmisséget tegye meg a fő erénynek, és a tekintélynek való behódolást tekintse az üdvözülés döntő feltételének*”. Ez pedig annyit jelent, hogy az „*életvitel ebben az esetben nem belülről szerveződik*”, hanem olyan centrumból, „*amely az egyénen kívül helyezkedik el, és amelyet az egyén maga nem is hódíthatott volna meg magának*”. Mivel az „*intézményi kegyelem következetes megvalósulása esetén a formális, engedelmes alázat az egyetlen [...] alapelv, amely az életvitelt egységesen átfogja*”, ilyenkor (megint csak) háttérbe szoríthat a vallásosság érzületettkai jellege (az a „*belső egység*”, amelyet a próféta hozott az etikába, és amelyből „*értelemszerűen*” le lehetett vezetni, hogy a konkrét esetben mit kell tenni, mi az egyén kötelessége): ilyenkor ugyanis a „*végző vallási értéket nem a konkrét tartalmú etikai kötelesség*”, de (Weber itt már ezt is hozzáteszi!) „*nem is a módszeresen és önerőből elért etikai virtuozitás*” jelenti, hanem az, ha a hívő „*engedelmeskedik az intézménynek mint olyannak*”. (257–260.) Elvben persze az érzületettkai jelleg megmarad (vagy helyreáll), ha az engedelmes alázat a hívőket belülről vezérlő érzületté interiorizálódik, csak hogy ez – ritka kivételektől eltekintve – nem szokott bekövetkezni. Mégpedig nemcsak a hívők gyarlósága miatt, hanem mert a kegyelemosztó intézmény ilyesmit általában csak elvben követel, a gyakorlatban beéri formális engedelmisséggel (Weber állandó példája erre a katolikus egyház „*rugalmas*” álláspontja a kamattilalom megszegésével kapcsolatban).

„*De kötődhet a megváltás a hithez is*” (260.), és ebben az esetben sem a vallásosság érzületettkai jellege, sem a megváltás lehetősége nem forog veszélyben. A *vallásos hit* ugyanis inkább érzület, semmint intellektuális belátás, a tisztán hívő vallásosság pedig „*karizma, amelynek megszerzését és megtartását akarni kell*”. (268.) Az utóbbit ugyan Weber csak a gondviselésbe vetett keresztény hitről mondja, de könnyen belátható, hogy ha a vallásosság érzületettkai jellege személyes példamutatáson (az „*emberi vagy isteni üdvözítő*” példájának követésén) alapul, akkor a hívő vallásosságnak nincs szüksége a gondviselésbe vetett hitre.

Noha a hit eredetileg a tanok vagy bizonyos dogmák elfogadását jelentette, a vallás szempontjából nem az a lényeges elem, hogy „személyesen igaznak tartjuk” ezeket a tanokat vagy dogmákat, hanem „*hogy kinyilvánítjuk bizalmunkat és odaadásunkat*” az iránt, aki hirdeti őket (legyen az „*próféta vagy szervezett intézményi autoritás*”). „*Az a »hit«, amelyet Ábrahám »igaznak tartott«*”, mondja Weber, „*nem dogmák intellektuális belátását és igaznak tartását jelentette, hanem azt, hogy megbízott Isten ígéreteiben*”. Persze „*ez az Istenbe vetett korlátlan bizalom alapuló, [...] belső vallásos magatartás*” (262–264.) is sokféle formát ölthet, és ennek megfelelően sokféle hatása lehet az életvitelre,¹⁴ de a tisztán hívő vallásosság minden esetben „*személyes istent, közvetítőt, illetve prófétát feltételez, akinek javára a hívő egy bizonyos ponton lemond az önteltségről és a tudásról*”. (265.) – Vagyis: akire „*egy bizonyos ponttól kezdve*” feltétel nélkül rábízta magát, akinek fenntartások nélkül követi a tanait vagy a példáját.

A határ azonban nem ugyanott húzódik a két esetben. Az a „*bizonyos pont*” az első esetben azt jelenti, hogy a hívő a tettek következményeit nem firtatja: ő „*tiszta (szent) érzületére*” hallgat, a következményeket pedig „*egyedül Istenre bízta*”. Sőt, mivel a saját tetteinek a következményeiről van szó, egészen biztosra csak akkor mehet, ha a saját tetteit „*Isten által elrendelt tetteknek*” gondolja. (264.) A második esetben viszont, amikor a példát követi, nincs szüksége a mindent elrendező isteni gondviselésbe vetett hitre: ha a megváltást hozó tetteket példázatnak tekinti (úgy fogja föl őket, hogy „*az emberi vagy isteni üdvözítő*” a saját példáján mutatja meg másoknak az üdvözüléshez vezető utat), akkor elég, ha feltétel nélkül rábízta magát istenre (vagy a prófétára, illetve más példamutató közvetítőre). – Ebben a második esetben a vallásosság érzületetikai jellege a személyes példamutatáson alapul. És ennek már egyáltalán nem korlátozott az etikai jelentősége, hiszen a példát bárki követheti, aki üdvözülni akar.

Röviden összefoglalva: a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében körvonalazódik egy sajátos vallási érzületetika-típus, amely a kimagasló és példamutató teljesítményekhez kapcsolódik. Ezt fogom példamutató etikának nevezni. A következőkben megpróbálom megkonstruálni a példamutató etika „*fogalmilag tiszta típusát*”, amely remélhetőleg világossá teszi, hogy a szálak Nietzschéhez vezetnek.

(Példamutató etika)

Mielőtt összezavarodnánk, nem árt tisztázni, hogy tulajdonképpen nem is két, hanem három érzületetika-típusról van szó: arról, amit Weber általában „*érzületetikának*” nevezett, és később megkülönböztetett a „*felelősségetikától*”; arról, amit Schluchter ettől (a nem vallási érzületetikától) megkülönböztetett, és a vallásszociológiai tanulmányokban szereplő sajátos típusnak – „*vallási érzületetikának*” – nevezett; és végül arról a (mindkettőtől különböző) típusról (a példamutató etikáról), amelynek nyomai (szerintem) fölfedezhetők a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében, és amely egyértelműen a kimagasló és példamutató teljesítményekhez (ebben a szövegben természetesen: a kimagasló és példamutató vallási teljesítményekhez) kapcsolódik.

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy ennek a típusnak a nyomait nem én fedeztem fel: Schluchter kimerítően tárgyalja a korai szövegekben és levelekben található „*hősi*” és „*mindennapi*” (vagy „*átlagos*”) etika megkülönböztetést, de ennek alárendelt szerepet tulajdonít az etikapológia szempontjából.¹⁵ Egy korai levélre hivatkozik, amelyben Weber azt írja, hogy a különféle etikák „*függetlenül a szubsztantív tartalmuktól, két nagy csoportra oszthatók*”. Az egyik csoportba tartozók olyan magas „*követelményt támasztanak, amelyet az emberek csak életük kivételes pillanataiban tudnak teljesíteni, ám amelynek általában*

nem képesek eleget tenni. De megmutatják az irányt, amelyet egy elérhetetlen horizont felé haladva követni kell. Ezek a »hősi etikák«». A másik csoportba tartozó etikák viszont „elfogadják a közös emberi »természetet« olyannak, amilyen, és ehhez igazodva szabják meg a maximális követelményeket. Ezek a »mindennapi vagy átlagos etikák«». Weber szerint csak az első, a „hősi etika” nevezhető „idealizmusnak”, és ide sorolja „mind a korai »autentikus« kereszténység, mind Kant etikáját”.¹⁶ A „hősi” és a „mindennapi” (vagy „átlagos”) etika megkülönböztetése tehát itt azon alapul, hogy az etika milyen szintű követelményt támaszt a cselekvővel szemben. Ennek a későbbiekben valóban nincs jelentősége Weber etikafelfogása szempontjából. De annak igen, ami itt is (és – mint láttuk – a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetben is) felbukkan: nevezetesen, hogy vannak közöttünk emberek („hősök”, „virtuózok” vagy akárhogyan nevezzük is őket), akik kimagasló teljesítményre képesek, és azok a kivételes pillanatok, amikor az ilyen rendkívüli tettek megszületnek, *példaértékűek* („megmutatják az irányt”, amelyet „követni kell”). Még azt is megkockáztatnám, hogy ennek viszont mindvégig volt jelentősége Weber etikafelfogása szempontjából. Legalábbis erre vall, amit A POLITIKA MINT HIVATÁS-ban arról a „mérhetetlenül megrendítő” pillanatról mond, amikor valaki, „aki teljes lelkével átérzi a következményekért viselt felelősséget, és a felelősség etikáját követve cselekszik, egy ponton így szól: »itt állok, s nem tehetek másként«. Ez emberileg valódi és magával ragad. Mert mindegyikünk, aki lélekben nem halott, kerülhet valamikor ilyen helyzetbe”.¹⁷

Eddig amellől érveltem, hogy a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében megjelenő érületetika fogalomban még jelen van az érületetikának az a rétege is, amely az ilyen személyes példamutatáson alapul. De mivel ez a későbbi, nem vallási érületetikában háttérbe szorult (és csak ritkán fedezhető föl a nyomai), vajon érdemes-e külön típusnak tekinteni? Szerintem igen. Már csak azért is, mert így teljesen legitim (és ráadásul nagyon „weberies”) az az eljárás, ha a fogalmilag tiszta típusból indulok ki, és azt mutatom meg, hogy noha a példamutató etika nagyon következetes érületetika, a nem vallási változatban zavarba ejtő következményekre vezethet, ha az etikus cselekvés érületetikai jellege a személyes példamutatáson alapul.

A vallási és a nem vallási érületetika között ugyanis van egy nem elhanyagolható különbség. Jóllehet az érületetika a vallás esetében sem konkrét tartalmú normákat ad, hanem – szemben a papi gyakorlatban használt pozitív előírásokkal és a laikusok számára készült kazuisztikákkal – olyan *maximát*, cselekvési *elvet* kínál, amelyből a konkrét esetben le lehet vezetni, hogy mit kell tenni, azért itt mégiscsak pontosan tudható, hogy mi a *tartalma* ennek a maximának (az embert belülről vezérlő „szent érületnek”): az, „*hogy az életvitel egészében »értelemszerűen« a vallási üdvözülés céljára vonatkozzék*”. (274.) A nem vallási érületetika azonban nem kínál ilyen fogódzót. És ez bizony nagyon zavaró lehet olyan esetekben, amikor a cselekvést vezérlő elv nem teremt egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen *kötelességeket*.¹⁸ – Márpedig a személyes példamutatás esetei mindig ilyenek. A példamutató személyt (mint láttuk) az *akarata* vezérli, nem a kötelességérzet. A mindennapokból kiemelkedő, *kivételes pillanatokban* megszülető példamutató tett nem kötelességérzetből végrehajtott cselekedet, és nem is teremt kötelességet.

Akarat és kivételes pillanat – ez az a két szál, amelyen felismerni vélem Nietzsche nyomait.¹⁹ Noha maga a szó – az „érületetika” – Kantra utal, és Weber is csak Kantra hivatkozik, az az akarata, amely nem teremt kötelességet, gyanút kelt. Legalábbis az olyan tökéletlen, „*érzéki motivációk által afficiált lényenél*”, mint az ember, akinél ezért „*a morális törvény imperatívusz, mely kategorikusan parancsol*”.²⁰ A vallási érületetikában talán megengedhető lazaság, hogy a példamutató személyt vezérlő akarata nem alapoz

meg köteleességet, hiszen a hívő „*az emberi vagy isteni üdvözítő*” példáját követi, ebben az esetben tehát nem kell „*valamely eszes lény, például az ember akaratának szubjektív*” tökéletlenségét számításba venni²¹ (a próféta és a virtuóz példájának követése persze már kérdéses). A nem vallási érületetikában azonban az ilyesmi súlyos következményekhez vezet. Az az akarat ugyanis, amely „*nem alapoz meg semmilyen kötelezettséget*”, Kant szerint az „*önként heteronómiájának*” körébe tartozik, és „*ellenkezik [...] az akarat erkölcsiségével*”: maximája „*soha nem rendelkezhet az általános törvényadó formával*”, és még akkor is „*ellenkezik a tiszta gyakorlati ész elvével, ekképp tehát az erkölcsi érülettel is*”, ha „*a belőle fakadó cselekedet netán egyezik is a törvénnyel*”.²² – Ezt mondja Kant. Nietzsche szerint viszont „*a jó öreg Kantnak*” nem volt más választása, mert „*fondorlatos módon szert téve arra a nevetséges »magánvalóra«, azt a büntetést kapta, hogy vállalni volt kénytelen a »kategorikus imperatívusz*»”.²³

Nietzsche ellenvetése röviden (és a végletekig leegyszerűsítve) úgy foglalható össze,²⁴ hogy Kant megkettőzi „*a valóságot egy számunkra hozzáférhető, de erkölcsileg értéktelen világra és egy számunkra megismerhetetlen, önmagában nyugvó világra*”, s ez utóbbit „*minden érték forrásának*” tekinti. „*A magánvaló gondolata megkülönböztetések sorozatának lesz kiindulópontja, ahol a párok egyik tagja mindig értéktelen és alárendelt a másikhoz képest: érzéki világ – érzékfeletti világ; test – lélek; természet – szabadság*” stb. Nietzsche szerint mármost „*az elválasztások alapjául szolgáló értéktételezés ugyan abszolútnak állítja be magát*”, de valójában csak egy korhoz kötött és ezért korlátozott „*perspektíva értékbecslése*”: nincs egyetlen, végső, abszolút értékelő perspektíva, „*minden helyzetben a saját perspektívánkból adódó értékbecslés*” működik, és ezt vagy vállaljuk, vagy felülvizsgáljuk.²⁵ De ha ez így van, akkor arra az abszurd következtetésre kell jutnunk, hogy a morál nem kötelező érvényű, hiszen így minden érték (akkor is, ha felülvizgáltuk és átértékeljük az értékeket) csak személyes érvényű lehet! – Hacsak a cselekvő személy életének egy *kivételes pillanatában* nem képes úgy elgondolni és mégis akarni azt, amit most tesz, mint ami végtelenül sokszor megtörtént már, és végtelenül sokszor meg fog történni. Azaz: hacsak nem képes cselekedetének örök ismétlődésére igent mondani, s ezzel egyszer s mindenkorra mércét teremteni a cselekvéshez, függetlenül attól, hogy létezik-e (akkor is, ha nem létezik) végérvényes erkölcsi világrend. Mert abban a pillanatban, amikor igent mond – Istennek nevezi az utána lopózó démont²⁶ –, az *örök visszatérés* lesz a saját cselekvés értékelésének perspektívája.

Az persze további kérdés, hogy az örök visszatérés elve alapján megfogalmazható imperatívusz („*Amit akarsz, azt akard úgy, hogy annak egyszersmind örök visszatérését is akard*”)²⁷ ugyanolyan jól működik-e, mint Kant kategorikus imperatívusza. – Ez a szál messze vezetne, ezért most nem követem. Lehet, hogy az örök visszatérés elve ugyanolyan szigorú és formális parancsot ad az akaratnak, mint a kategorikus imperatívusz, de ahhoz, hogy a *példamutató etika* fogalmilag tiszta típusa előttünk álljon, nem szükséges rekonstruálni az emellett szóló érveket.²⁸ A *fogalmilag tiszta típusban* ugyanis nem számít más, csak az itt és most végrehajtandó cselekedetet vezérlő akarat és a *kivételes* (örökké visszatérő s ennyiben végérvényesen a mindennapok fölébe magasodó) *pillanat*.

Ehhez elég annyit belátnunk, hogy a démonnak mondott „*igen*” legalább két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy „*igen, így akartam*”. Aki ezt kimondja, az nem az istenek játékszere: visszamenőleg is visszaveszi a sorsát az istenektől, *övé* a sorsa. Ebben az értelemben az „*igen, így akartam*” azt is jelenti, hogy „*én akartam így*”.²⁹ De van itt még valami. Abban a *pillanatban*, amikor ezt kimondja (igent mond az örök visszatérésre), megfordul (meg is fordul) a perspektíva: ez a pillanat (is) örökké, minden részletében ugyanígy megmarad. Csakhogy ez nem akármilyen pillanat! Hanem: életének rend-

kívüli, a mindennapok fölébe magasodó pillanata. És minden részletében ugyanígy megmarad: utólag sem illeszkedik be a mindennapokba, a későbbi konzekvenciák nem halványítják el, nem értelmezik át – megmarad mint immáron végérvényesen a mindennapok fölébe magasodó *példaértékű* pillanat.

Ebben a tiszta típusban jól látható, miért nem áll szemben a példamutató etikával (Webernél: a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetben kirajzolódó és egyértelműen a kimagasló, virtuóz teljesítményekhez kapcsolódó sajátos érzületetika-típussal) felelősségetika. Itt föl sem merül az az „*alapkérdés*”, hogy vajon „*az etikus cselekvés önmagában vett értéke – ahogy ezt ki szokták fejteni: a »tiszta akarat« vagy az »érzület« – egyedül elegendő-e a cselekvés igazolásához*”, vagy pedig felelősek vagyunk a következményekért is:³⁰ ebben a típusban a tett *nem* későbbi következményein méretik meg, itt nem számítanak a következmények. A cselekvő személy életének kivételes pillanatában *mindentől* megszabadul,³¹ és azt mondja: ezt teszem, mert én így akarom. *Nem* azért teszi, hogy Isten akaratát beteljesítse, *nem* is azért, mert van valamiféle erkölcsi világrend, vannak feltétlen és megkérdőjelezhetetlen parancsok vagy értékek, de még csak *nem* is azért, mert ő olyan rendkívüli ember, aki ezt teszi:³² egyáltalán nincs – vagy nem számít (esetleg: *már* nem számít) – semmi, amiből „*következne*”, amit tesz, vagy ami „*igazolható*” a tettet. Abban a kivételes és kivételesnek megmaradó, példaértékű pillanatban, amikor a kimagasló tett megszületik, csak a cselekvő személy van (ahogy Nietzsche mondja: „*a legmagányosabb magányban*”) és az őt vezérlő „*tiszta akarat*” vagy „*érzület*”. Persze aki ennyire magára van utalva, az könnyen öncsalás áldozatává válhat, de a következmények mérlegelése ezen nem változtat. Ettől csak az *intellektuális tisztesség* óvja meg: ha senkit nem akar megteveszteni, még önmagát sem, akkor ezzel máris „*a morál földjére*” lépett.³³

Ennél következetesebb érzületetika nemigen gondolható el. Talán éppen az a baj vele, hogy *ennyire* következetes: csak a rendkívüli pillanatokban van jelentősége, a mindennapokban életidegen. Ez tulajdonképpen már a vallási érzületetika esetében is problémát jelent: minél intenzívebben középpontba kerül az érzületetika, minél „*szisztematikusabbá és »érzületetikai« szempontból minél bensőségesebbé válik a megváltást ígérő valóság*”, mondja Weber a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezet tizenegyedik, A VALLÁS ÉS A „VILÁG” című paragrafusának nyitómondatában, „*annál mélyebbé válik a feszültség közte és a világ realitásai között*”. (272.) A nem vallási változatban pedig ez a feszültség szinte elviselhetetlen. A mindennapokban is rendkívüli teljesítményt követelő állandó beigazolódás igénye már a vallásos ember számára is nehezen elviselhető: amikor „*a predesztináció kegyelmének gondolata puritán változatban*” elterjedt, „*behatolt a mindennapokba és a tömegek vallásosságába, egyre kevesebben tudták elviselni komor eltökéltségét*”. Később, az „*újkálvinizmus már nem merte a tant tiszta formában képviselni*”, de a predesztinációba vetett hit megmaradt, és a predesztináció determinizmusa „*mindenképpen eszköz arra, hogy az elképzelhető legintenzívebben és szisztematikusan középpontba kerüljön az »érzületetika«*. Ahogy ma mondanánk, az „*egész személyiség*” – *nem* pedig egy-egy cselekvés – van „*isteni választás*” folytán az örökkévalóság értékhangsúlyával ellátva. Ennek a vallásos hitre alapozott értékelésnek a valláson kívül az az *e világi determinizmusra épülő, sajátos fajta »szegény«* és – mondhatni – istentelen büntudat a megfelelője, amely a modern embernek úgyszintén sajátja [...]. Nem az gyötri őt, hogy ezt vagy azt megtette, hanem hogy ő – anélkül, hogy ebben közreműködött volna, megmásíthatatlan természete folytán – „*olyan*”, hogy ezt megtehette”. (271–272.) – Röviden: ez a végletesen következetes érzületetika-típus a mindennapokban elviselhetetlenül életidegen. Ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy nem vallási változatban (amikor nem a túlvilági üdvözülés a tét) érdemes elviselni.

Természetesen nem csak a vallásnak vannak „*virtuózai*”: vannak közöttünk emberek („*erkölcsi virtuózoknak*” is nevezhetjük őket), akik kimagasló *erkölcsi* teljesítményre képesek, és azok a kivételes pillanatok, amikor az ilyen rendkívüli tettek megszületnek, *valamilyen értelemben* tagadhatatlanul példaértékűek. Csakhogy nem ugyanabban az értelemben, mint amelyben példaértékű vallási teljesítményekről beszélünk. Az isteni vagy emberi üdvözítő, a próféta (vagy más példamutató közvetítő) tettei (amelyek megmutatják másoknak a vallási üdvösséghez vezető utat) nemcsak a kivételes pillanatokban érvényesek: azt mutatják meg, hogyan kell *élnie* (ezen a világon) annak, aki (a túlvilágon) üdvözülni akar. – De vajon az „*erkölcsi virtuóz*” teljesítményéről is elmondható, hogy utat mutat az élethez? Vagy legalább az, hogy megmutatja „*az irányt*” (ahogy Weber a korai levélben fogalmaz), „*amelyet egy elérhetetlen horizont felé haladva*” az életben követni kell? Tulajdonképpen milyen értelemben példaértékű a virtuóz erkölcsi teljesítménye? Mi következik belőle – következik-e egyáltalán bármi is – azokra a helyzetekre nézve, amikor az (e világi) életben van jelentősége az erkölcsi cselekvésnek?

Már ennyiből és látható, hogy ez a végletesen következetes érzületetika-típus nem vallási változatban igen súlyos és nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel. Weber nem foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. De hogy mit gondolt róluk, arra következtetni lehet abból, hogy a nem vallási érzületetikát megkülönböztette a felelősségetikától (olykor egyenest szembeállította vele), és az élet olyan (e világi) területein, mint például a politika, inkább a felelősségetika szerepét hangsúlyozta. Egyáltalán: sokat mond, hogy a későbbiek során ez a Nietzsche nyomait magán viselő típus háttérbe szorult, és fölváltotta az egyértelműen kanti mintát követő (de nem önmagában álló) érzületetika. Ám legfontosabb adalék mégiscsak az, hogy ez a végletesen következetes típus soha nem – még az utolsó tanulmányokban sem – tűnt el teljesen.

Mindez arra vall, hogy Weber etikafelfogása bizonyos pontokon eltért a Kantétól. Vagy ahogy ugyanezt Schluchter megfogalmazta: „*ez – legalábbis indirekt módon – arra enged következtetni, hogy Webernek kritikus volt az álláspontja Kanttal kapcsolatban*”.³⁴ Schluchter elemzésében azonban az utolsóként említett adalék nem szerepel: ő abból jutott erre a következtetésre, hogy Weber a felelősségetikát külön típusnak, az életben jól használható, gyakorlati értékkel bíró etikai álláspontnak tekintette. Ez valóban „*indirekt Kant-kritika*”, hiszen ezzel Weber azt (is) állítja, hogy az életben („*az etikai szempontból irracionális világban*”, leginkább a politikában, ahol „*a jóból rossz is származhat*”) nem elégséges a kanti mintát követő érzületetika („*az etikus cselekvés önmagában vett értéke*” egyedül nem „*elegendő a cselekvés igazolásához*”).³⁵ A példamutató etika fölbukkanása az utolsó írásokban azonban (szerintem) arra is rávilágít, hogy Weber a modern („*istentelen, próféták nélküli*”) világban komoly jelentőséget tulajdonított az erkölcsi „*heroizmusnak*”.³⁶ Ezt a világot (az utolsó írásokban: tudományt és a politikát) ugyanis olyan „*tragikus dilemmák uralta tartománynak látta*”,³⁷ melyek eldöntésénél csak magunkra hagyatkozhatunk: „*a szentség aurájától megfosztott értékek nem kölcsönözhetik normatív erejüket*” rajtunk kívül másból³⁸ (az értékek rangsora a végső ponton *üres*: magunknak választjuk meg végső értékeinket). Ebben a világban nem sokra megyünk a kanti mintát követő érzületetikával, amely csak feltétlen kötelességet ismer, a morális dilemmákra érzéketlen (ebben a tekintetben a kanti etika *vak*). És *ebből* már tényleg következtethetünk arra, hogy mit gondolt Weber az erkölcsi példamutatás jelentőségéről. – Befejezésül erről mondok néhány szót. Abból indulok ki, hogy milyen helyzetekben lehet jelentősége az erkölcsi példamutatásnak, azután megpróbálok következtetni Weber álláspontjára.

(Vissza Kanthoz – és tovább?)

Láttuk, hogy nem vallási változatban a példamutató etika nagyon súlyos és nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel. A legsúlyosabb talán az, hogy noha a hősök vagy a virtuózok a kivételes pillanatokban kimagasló teljesítményre képesek, vajon következik-e ebből bármi is azokra a helyzetekre nézve, amikor az (e világi) életben van jelentősége az erkölcsi cselekvésnek? Szerintem igen: azok a kivételes pillanatok, amikor a kimagasló erkölcsi teljesítmények megszületnek, példaértékűek – csak nem feltétlenül abban az értelemben, hogy megmutatják, mit kell tenni. *Ebben az értelemben az erkölcsi virtuozitás olykor valóban életidegen.* De ettől még azok a *helyzetek*, amelyekben a rendkívüli tettek megszületnek, gyakran nagyon is életszerűek.

Kiindulhatunk abból, hogy az életben (sajnos) *vannak* olyan szélsőséges helyzetek, amelyekben nincs – vagy nem számít (esetleg: *már* nem számít) – semmi, amiből következne, hogy *mit* kell tenni, mégis van morális kockázat.³⁹ Ám mivel ilyenkor általában egzisztenciális kockázat is van, nehéz beszélni – sokszor úgy érezzük, nem helyénvaló beszélni – a morális kockázatról. Elismerem: a morális *megítélés* tényleg nem helyénvaló (hiszen, ha nincs – vagy már nem számít – semmi, akkor csak a saját nevünkben tudunk ítélni). Én azonban morális *kockázatról* beszélek. Mégpedig nemcsak a felelősség értelmében vett kockázatról,⁴⁰ hanem arról is, hogyan őrizhető meg (megőrizhető-e egyáltalán) az erkölcsi autonómia ilyen helyzetekben. – Szerintem megőrizhető, de nem egészen úgy, ahogy Kant gondolta.⁴¹ Inkább annak analógiájára, amit Weber „*az etikán kívüli*” (a „*kulturális*” – elsősorban politikai – és az esztétikai) értékekről⁴² és az ilyen „*értékeket szolgáló*” cselekvések „*etikai méltóságáról*”, illetve a „*lehetséges eredmény szemszögéből nézve tökéletesen irracionális*”, csak „*a tiszta érzület lángját*” őrző, „*tehát csak példaértékű*” tettekről és arról a „*mérhetetlenül megrendítő*” pillanatról mond, amikor valaki, „*aki teljes lelkével átérzi a következményekért viselt felelősséget, és a felelősség etikáját követve cselekszik, egy ponton így szól: »itt állok, s nem tehetek másként«*”.⁴³ A kanti morálfilozófiára támaszkodva nem mondhatnám ezt. Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA azonban segíthet megvilágítani, mire gondolok.⁴⁴

Mindenekelőtt tudomásul kell vennünk, hogy vannak tettek, amelyek szembeszegülnek azzal a törekvésünkkel, hogy egyértelműen és végérvényesen megítéljük őket. Talán a remekműhöz lehetne hasonlítani őket, amelyet újra és újra értelmeznek, de túléli az értelmezéseket, hiszen „*annyi mindent készlet elgondolnunk*”, hogy az „*sohasem fogható egybe egy meghatározott fogalomban*”.⁴⁵ Tudomásul kell vennünk továbbá azt is, hogy az élet teljessége nem mindig illeszkedik a már tudott dolgokhoz: vannak helyzetek, amelyekben kevésnek, esetlegesnek, olykor egyenest elvetendőnek bizonyul mindaz, amit az ilyen helyzetekről tudunk (vagy tudni vélünk). Mint ahogy vannak tettek is, amelyek megérintenek bennünket, felforgatják megszokott érzéseinket (szubverzív hatást gyakorolnak ránk, akár a remekművek). Az ilyen helyzetek és az ilyen tettek kizökkentik a gondolkodást a megszokott, bejáratott utakról; előfordulhat, hogy a megszokott, bejáratott utak csődöt mondanak. – Mit lehet ilyenkor tenni?

Az egyik lehetőség kézenfekvő: lehet egyezkedni, konszenzust keresni. Ezen az úton mintha megőrizhető volna az erkölcsi autonómia, hiszen ha sikerül megegyezni – sikerül mindenki számára elfogadható új normákat kialakítani –, akkor a résztvevők önmaguknak törvényt adó (mégpedig általános, mindenkire nézve egyformán kötelező törvényt adó) autonóm lények. De azért ez nem ilyen egyszerű. Mert még ha sikerül is megegyezni, mindig tudatában kell lenni, hogy az így kialakított norma „*puszta esz-*

mei norma” lesz: nem az objektív törvény érvényével fog bírni, hanem „egy mindenki számára szükségszerű eszmeként [...] feltételeződik”. Ennyiben persze „joggal tehető szabállyá mindenki számára”, de az ezen alapuló ítéletnek csak „példaszerű érvényességet” tulajdoníthatunk.⁴⁶ Ha ezt az utat választjuk, akkor Kant szerint pusztán az észnek egy magasabb cél érdekében létrehozott regulatív elvét követjük, ami a morálfilozófiában szóba sem jöhet, hiszen ha a cselekedet pusztán eszköz valami másnak a szolgálatában, akkor maximája nem rendelkezhet általános törvényadó formával. Ezen az úton tehát (Kant szerint) nem teljesülhet az a feltétel, hogy az „akarat autonómiája [...] minden morális törvény” és a törvénynek „megfelelő kötelességek kizárólagos elvét” jelentse.⁴⁷ – Weber viszont nem egészen így látta. Az etikát ő is megkülönböztette a többi értékszféritól, de ezt nem az „etikai” és az „etikán kívüli” értékek inherens különbségére, hanem éppen ellenkezőleg, arra alapozta, ami közös bennük. Nevezetesen, hogy az értékek nem valamiféle metafizikai adottságuknál fogva érvényesek, hanem mi tekintjük érvényesnek őket. Az etikai értékeket általában feltétlennek és egyetemes érvényűnek, a többit meg történeti, kulturális vagy egyéb feltételektől függőnek. De ettől még az utóbbiak is érvényesek: ez nem azt jelenti, hogy „az etika az egyetlen az egész világon, ami »érvényes«”; azt viszont jelenti, hogy az etikai imperatívusz sem fog az objektív törvény érvényével bírni.⁴⁸ És mivel az értékszférák ütközhetnek egymással (létezhetnek olyan „értékszférák is, melyeknek az értékeit adott esetben csak az tudja valóra váltani, aki etikai értelemben »büntet vesz magára”),⁴⁹ érdemes egyezkedni, konszenzust keresni: a „nyilvános gondolkodás” (az „ész nyilvános használata”) segíthet rangsorolni az értékeket.

De nem csak egyezkedni, konszenzust keresni lehet. Van egy másik lehetőség is. Lehet senkire és semmire nem hagyatkozva, az egyén legsajátabb hatáskörében (Nietzsche-nél: a legmagányosabb magányban), tekintet nélkül a körülményekre (akár az egzisztenciális kiszolgáltatottságra is), azt mondani: *így akarom*. Aki ezt mondja, az megőrzi morális autonómiáját (ráadásul nemcsak Nietzsche, hanem Kant is elégedett lehet vele, hiszen jó és rossz között kizárólag a szabadság tudatán nyugvó belső ítélet alapján tett különbséget). Lehet, hogy nem gondol utána lopózó démonra meg arra, hogy a sorsát az istenektől veszi vissza – egyszerűen *vállalja*, és ezzel az *övé* a sorsa. Az örök visszatérésre sem muszáj gondolnia: az a pillanat, amikor tekintet nélkül a körülményekre (akár az egzisztenciális kockázatra is) a saját legszabadabb akaratánál fogva végrehajtja a kimagasló (adott esetben: önfeláldozó) erkölcsi cselekedetet, utólag sem illeszkedik be a mindennapokba, a későbbi konzekvenciák nem halványítják el, nem értelmezik át – megmarad, mint immáron végérvényesen *példaértékű* pillanat. – Ezzel persze Kant már nem lett volna teljesen elégedett, hiszen az akarat itt nem alapoz meg kötelességet. Weber viszont úgy látta, hogy a „tisztá érzület lángját” őrző tetteknek akkor is van jelentőségük, ha „csak példaértékűek lehetnek”. Azaz: nem kötelezőek, nem kell feltétlenül követni őket, mégis van jelentőségük. Hogy pontosan mi, azt Weber nem mondja meg. Csak annyit mond, hogy az ilyesmi „emberileg valódi és magával ragad. Mert mindegyikünk, aki lélekben nem halott, kerülhet valamikor ilyen helyzetbe”.⁵⁰ A folytatásból azonban (szerintem) kikövetkeztethető, hogy mire gondolt.

Az idézett szöveg így folytatódik: „Az érzületetika és a felelősségetika ennyiben nem egymás abszolút ellentéte, hanem kiegészítője, s csak együtt alkotják azt a valódi embert, aki »politikára hivatott« lehet.” Szerintem ez nem csak a politikára érvényes: az érzületetika és a felelősségetika Weber szerint „együtt alkotják azt a valódi embert”, aki a modern világban autonóm erkölcsi cselekvésre képes. A felelősségetika szerepe nyilvánvaló: „az eti-

kai szempontból irracionális világban”, ahol a „tisza érzületből fakadó cselekedet következményei” lehetnek rosszak, „az etikus cselekvés önmagában vett értéke” egyedül nem „elegendő a cselekvés igazolásához”.⁵¹ Az érzületetika szerepe azonban – ha figyelembe vesszük Weber kordiagnózisát is – az erkölcsi dilemmákra szabdalt modern világban nem lehet ugyanaz, mint Kantnál (a kanti mintát követő érzületetikát Weber éppen hogy szembeállítja a felelősségetikával). Inkább az a szerepe, hogy erkölcsi méltóságot adjon az embernek. És a modern ember méltóságát Weber szerint az adja, hogy „erős akarral megkeresi a maga személyes démonát, és eltökélten véghezviszi, amit ez tőle követel”.⁵² Ez az erkölcsi méltóság kétségkívül valamiféle „érzületi értéket” is kölcsönöz a tetteknek. Ezért hajlamosak vagyunk „érvényesnek” – mondjuk így: a személyes példamutatás értelmében érvényesnek – tekinteni őket. – De azért Kantnak igaza van. Nem kötelező példamutatónak lenni. És a példát nem kötelező követni.

Jegyzetek

1. Wolfgang Schluchter: PARADOXES OF MODERNITY. CULTURE AND CONDUCT IN THE THEORY OF MAX WEBER. (Translated by Neil Solomon.) Stanford University Press, Stanford, California, 1996. 62. (Az idézett megjegyzés a második fejezet – CONVICTION AND RESPONSIBILITY. MAX WEBER ON ETHICS – THE CAREER OF A DISTINCTION: KEY THEMES FROM THE THREE PHASES OF WEBER’S WORK című alfejezetének utolsó bekezdéséből való.)
2. L. a THE TYPOLOGY OF ETHICS alfejezetet (uo. 62–101.) és azon belül is különösen 69–86.
3. Uo. 62.
4. Max Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM 2/1. Ötödik fejezet. (KJK, 1992. 109–323.)
5. Max Weber: A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA. BEVEZETÉS. (Megtalálható: A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK. Gondolat, 1982. 291–339.)
6. L. Schluchter: i. m. 285. lj.
7. Uo. 63.
8. L. a GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetének RENDEK, OSZTÁLYOK ÉS VALLÁS című 7. §-át (id. kiad. 173–219.). – A továbbiakban a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezet oldalszámaira a főszövegben, zárójelben utalok.
9. A teljes szövegben összesen három előfordulást találtam: a 3. § 144. oldalán kettőt, a 11. §-ban pedig egyet (l. uo. 272.).
10. Schluchter: i. m. 70. (A megállapításhoz vezető gondolatmenetet és a fogalomelemzést l. 65–70.)
11. Ettől persze még az ilyen papi tanításnak is lehetett a mágiához hasonló, ti. „a konvencionális és a jogi normákat sztereotipizáló” hatása, ahogyan Schluchter az általa „rituális” és a „jogi” etikának nevezett típusokról mondja (l. Schluchter: i. m. 71.). Erre a sztereotipizáló hatásra később – a prófétai követelmények mindennapivá válása kapcsán – még visszatérek.
12. Schluchter: i. m. 71.
13. Az utolsó megjegyzés nem a VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetre, hanem A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA BEVEZETÉS-ÉNEK 1920-as szövegére támaszkodik. (L. id. kiad. 320–321.)
14. Ezeknek a különféle formáknak az elemzését (a „büszke és virtuóz hittől” kezdve – az „intellektus fölládozásán” vagy az „érzelmi”, esetleg egyenest „erotikus jellegű” hiten át – egészen „az isteni gondviselésbe vetett állandó és megrendíthetetlen bizalomig”) l. uo. 264–272.
15. L. Schluchter: i. m. 62–63.
16. Weber levele megtalálható: Eduard Baumgarten: MAX WEBER. WERK UND PERSON. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1964. 646. (Idézi Schluchter: i. m. 58.)
17. Max Weber: TANULMÁNYOK. (Fordította Wessely Anna.) Osiris, 1998. 208.
18. Jól megvilágítja ezt Weber példája: „Tegyük fel, hogy egy férfi így szól egy nőhöz, kettejük erotikus kapcsolatára utalva: »kezdetben a kettőnk viszonya csupán szenvedély volt, ám most már érték«. A kanti etika hívős, tárgyilagos hangnemében a mondat első fele így hangozna: »kezdetben mi ketten

csak eszközei voltak egymásnak» – vagyis a tárgyilagosság azt a látszatot keltené, mintha az egész mondat csupán egyik alelete volna az ismert [...] alapelvek, holott ez valójában mérhetetlenül sok etikai tényállásra alkalmazható [...] megfogalmazás.” Egyebek közt azt is magában foglalja, „hogy az etikán kívüli más önálló értékszférák is vannak”, és hogy „az etikán kívüli értékeket szolgáló cselekvésnek is lehet [...] különböző mértékű etikai méltósága”. Noha ebből Weber arra következtet, hogy még az elvont maxima is nyújt tartalmi útmutatást a cselekvés értékeléséhez, rögtön hozzáfűzi: „Csak hát a probléma tovább bonyolódik. Elképzelhető olyan álláspont, amelyről maga ez a »csak szenvedély« szavakkal kifejezett negatív predikátum nem más, mint közönséges káromlása mindannak, ami a legigazibb és legvalószínűbb bensőségesség az életben”, és „elgondolható ennek a felfogásnak egy olyan változata” is, amely létrehoz egy önálló és saját méltóságra igényt formáló értékszférát. (L. Max Weber: A SZOCIOLÓGIAI ÉS KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK „ÉRTÉKMENTESSÉGENEK” ÉRTELME. Fordította Erdélyi Ágnes. Megtalálható: TANULMÁNYOK, id. kiad. 88–89.)

19. Pontosan abban az értelemben beszéltek „nyomokról”, amelyben DIE SPUREN NIETZSCHES IM WERK MAX WEBERS című kiváló írásában Wilhelm Hennis azt állítja, hogy noha az egész műben „csak kevés a kifejezett hivatkozás és a vita Nietzschevel”, mégis sokszor lehet tudni, hogy Weber vele „felel”. Az itt elemzett „példamutató etika” fölfogható úgy is, mint további illusztráció Hennis álláspontjára, mely szerint Nietzsche nyomai A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA BEVEZETÉS-ÉBEN ÉS A GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM VALLÁSSZOCIOLÓGIA fejezetében láthatók a legvilágosabban: nemcsak azért, mert ezekben a szövegekben van explicit hivatkozás (olykor vita is), hanem mert itt Weber nem kerüli meg a Nietzsche által (elsősorban A VIDÁM TUDOMÁNYBAN, A TÚL JÓN ÉS ROSSZON-BAN ÉS A MORÁL GENEALÓGIÁJÁ-BAN) fölvetett problémákat. (L. Hennis: MAX WEBERS FRAGESTELLUNG. STUDIEN ZUR BIOGRAPHIE DES WERKS. J. C. B. Mohr [Paul Siebeck]: Tübingen, 1987. 175–176. és 179–180.)

20. Kant: A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA. 7. §. (Fordította Papp Zoltán.) Ictus, 1998. 44.

21. Kant: AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE. Második rész, 15. bekezdés. (Berényi Gábor fordítását átdolgozta Tengelyi László.) Raabe Klett Kiadó, 1998. 38.

22. Kant: A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA. 8. §. Id. kiad. 45–46.

23. Friedrich Nietzsche: A VIDÁM TUDOMÁNY. (Fordította Romhányi Török Gábor.) Szukits, Szeged, 2003. 186.

24. Nietzsche ellenvetését részletesen rekonstruálja Ullmann Tamás: AZ ÖRÖK VISSZATÉRÉS IMPERATÍVUSZA című tanulmánya. (Megtalálható: Holmi, XVI. évf. 10. sz., 2004. október. 1275–1286.)

25. Az idézeteket l. uo. 1278–1279.

26. „Mi volna, ha egy napon vagy éjszakán egy démon lopózna utánad legmagányosabb magányodba, és így szólna hozzád: »Ezt az életet, ahogyan most éled és élted, még egyszer és még számtalanszor élned kell; [...] minden ugyanebben a sorban és rendben [...], és ugyanígy ez a pillanat [...]. A létezés örök homokórája mindújra megfordul – s veled te is, porszem a porból!« – Nem vetnéd-e magad a földre csikorgó fogakkal, s nem tűznád-e meg a démont, amelyik így beszélt? Vagy megéltél-e már egyszer egy roppant pillanatot, amikor így válaszolnál: »isten vagy, és sosem hallottam istenibbet!«” Mivel a továbbiakban Tatár György értelmezésére fogok támaszkodni, A VIDÁM TUDOMÁNY 341-es aforizmáját is az ő fordításában idéztem. (L. Tatár György: AZ ÖRÖKLÉT GYŰRŰJE. Gondolat, 1989. 28–29.) A korábban idézett kiadásban az aforizma a 194. oldalon található.

27. Gilles Deleuze: NIETZSCHE ÉS A FILOZÓFIA. Fordította Moldvay Tamás. Holnap, 1999. 112.

28. Ullmann Tamás írásában megtalálhatók ezek az érvek. (L. Ullmann: i. m. 1282–1284.)

29. „Aki a démon kérdésére igent mond, [...] az a sors – görög értelemben vett – isteni voltát vonta vissza. Amikor sorsának egészére azt mondja: »így akartam«, két dolgot mond egyszerre. Nemcsak a saját sorsát igenelte vele, hanem [...] sorsának sorsát: az örök visszatérést. Másfelől az »így akartam« annyit jelent, hogy »én akartam így.«” (L. Tatár György: i. m. 49.)

30. Weber: i. m. 87.

31. Csak emlékeztetek a korábban idézett weberi megfogalmazásokra: ilyenkor minden, a „cselekvés szociális”, sőt még a szokásos értelemben vett „etikai minősége” is „teljesen visszaszorul a második vonalba, és inkább maga a személy lép előtérbe”. Már nem a „külső teljesítmények”, hanem „a személy egész habitusa – ebben az esetben: a hősi érzületből következő habitus – jelent értéket”. (L. Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM 2/1. Id. kiad. 234–235.)

32. A pillanat a rendkívüli, amikor a démon megszólítja, és ő ebben a rendkívüli pillanatban – a mindennapok és mindennapi önmaga

fölebe magasodva – mond igent. Pontosan úgy, ahogy Weber a Schluchter által idézett korai levélben mondja (csak az ő változatában nem „démon”, hanem „hősi etika” szerepel): a „hősi etikák” olyan magas „követelményt támasztanak, amelyet az emberek csak életük kivételes pillanataiban tudnak teljesíteni, ám amelynek általában nem képesek eleget tenni”. (L. Schluchter: i. m. 58.)

33. Nietzsche: i. m. 199. – Itt jegyzem meg, hogy az „intellektuális tisztesség” Weber felfogásában is kulcsszerepet játszik: ez az egyik olyan fogalom, amelyen mindvégig egyértelműen fölismerhetők a „Nietzschéhez vezető szálak”. (L. Weber: A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS. Fordította Wesely Anna. TANULMÁNYOK. Id. kiad. 145–146. és 155.) Erről l. Hennis: i. m. 189–190.

34. Schluchter: i. m. 87.

35. Az idézetek és a parafrázisok, amelyekre Wolfgang Schluchter gondolatmenete (l. uo. skko.) támaszkodik, A SZOCIOLÓGIAI ÉS KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK „ÉRTÉKMENTESSÉGÉNEK” ÉRTELME ÉS A POLITIKA MINT HIVATÁS című tanulmányokból valók.

36. Ezt részletesen l. Hennis: i. m. 186–191.

37. Kis János: A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA. Budapest, 2004. 305.

38. Uo. 313.

39. Jó példa erre a SOPHIE VÁLASZT című Styron-regény alaphelyzete, melyet Kis János részletesen, több fejezeten át elemez a könyvében. (Az alaphelyzet leírását l. uo. 168.)

40. A morális felelősség értelmében vett kockázatot Kis János kimerítően elemzi a MORÁLIS DILEMMÁK című fejezetben. (L. uo. 168–232.)

41. Kant valószínűleg már a helyzet leírását is megvívta volna: szerinte az autonóm erkölcsi cselekvő jó és rossz között minden helyzetben (ez alól az egzisztenciális kiszolgáltatottság sem kivétel) a szabadság tudatán nyugvó belső ítélet alapján tesz különbséget.

42. Ahogy Schluchter megfogalmazza a különbséget: „az etikai értékek arra támasztanak igényt, hogy feltétlennek és egyetemes érvényűnek tekintsük őket, és a lelkiismeretünkhöz szólnak. Ez nem mondható el sem a kulturális (pl. politikai), sem az esztétikai értékekről”. (L. Schluchter: i. m. 90.)

43. Max Weber: TANULMÁNYOK. Id. kiad. 88., ill. 201. és 208.

44. Noha Weber „indirekt Kant-kritikájának” rekonstrukciójánál Schluchter is hivatkozik Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA-ra, az alábbi gondolatmenet elsősorban Papp Zoltán: AZ AUTONÓMIA FILOZÓFUSA. IMMANUEL KANTRÓL, HALÁLA UTÁN KÉTSZÁZ ÉVVEL című cikkére támaszkodik (l. Beszélő, III. folyam, IX. évfolyam, 12. szám, 2004. december).

45. Kant: AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA. 49. §. Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003. 230.

46. Uo. 22. §. 150.

47. Kant: A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA. 8. §. Id. kiad. 45.

48. Schluchter ezt úgy fogalmazza meg, hogy Weber az etikai értékek egyetemességigényét olyan „általánosító elvre” alapozza, amelyre nála már nem a kanti megfogalmazások „konstitutív univerzalizmusa”, hanem egyfajta „regulatív univerzalizmus” jellemző. (L. Schluchter: i. m. 90–91.) A Schluchter-féle „általánosító elv” nagyon emlékeztet arra, amit Laurent Stern – más összefüggésben, az értelmezéssel kapcsolatban – nevezett „általánosító elvnek”, és szembeállított a „korlátozó elvvel”. (L. Laurent Stern: A TOLERANCIA ÉS A MÉLYÉRTELMEZÉS BOTRÁNYA. Megtalálható: *Holmi*, XVII. évf. 11. szám, 2005. november. 1358–1375.)

49. Az idézeteket l. Weber: i. m. 86.

50. Az idézeteket l. uo. 201. és 208.

51. Az idézeteket és a parafrázisokat l. uo. 87. és 201.

52. A szép Weber-parafrázist Kis János könyvéből kölcsönöztem. (L. i. m. 313.)

ALEXIS DE TOCQUEVILLE EMLÉKIRATAIBÓL

Ádám Péter fordítása

Tocqueville életében – alig fél évvel azután, hogy eljutott a politikai karrier csúcára (néhány hónapig külügyminiszter az Odilon Barrot-kabinetben) – fájdalmas forduló az 1850-es esztendő. Már kora tavasszal kiütöknének a tüdőbaj első jelei. Váratlanul ágynak dől; és amikor vért köp, belátja, vissza kell vonulnia a politikai életből. A hirtelen rászakadó tétlenség azonban (meglehet, még a betegségnél is jobban) egy sor kérdéssel szembesíti. Mindössze negyvenöt éves, de már öregnek mondja magát. Úgy érzi, eljött az ideje a mérlegkészítésnek. Annál is inkább, mivel egyre erősebb benne a felismerés, az utolsó tíz-egynéhány év, amelyben minden idejét és energiáját a közéletnek szentelte, nem volt más, csak illúziók és csalódások sorozata. Lám, még az 1830-as forradalom megítélésében is tévedett, azt gondolva a darab végének, ami csak az egyik felvonásnak volt a befejezése...

A kényszerű pihenő alatt Tocqueville-nak könnyű szellemi elfoglaltságra van szüksége; ezért határoz úgy, hogy feljegyezi a közelmúlttal kapcsolatos emlékeit és gondolatait. A szerző az emlékezés fókuszát mindössze két évre, 1848-ra és 1849-re szűkíti; de a vállalkozásban nem is ez a legkülönösebb, utóvégre csakugyan jelentős események történtek ez alatt az időszak alatt, hanem az, hogy AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA szenttelen és személytelen, ha ugyan nem száraz fejtegetéseinek szerzője – együtt reményeivel és csalódásaival, szorongásaival és kételyeivel – ezúttal önmagát is belerajzolja a képbe. Az EMLÉKEZÉSEK (SOUVENIRS) egyszerre emlékirat és korrajz, eseménynapló és történelemfilozófia, önarckép és a kortársak ironikusan kritikus arcképcsarnoka.¹

Az emlékirat két részből áll; az első 1850 júliusában, a normandiai pihenés alatt készült, a második 1850 decembere és 1851 márciusa közt, az olaszországi Sorrentóban, ahová a szerző orvosainak tanácsára gyógyulni utazott. Tocqueville abban a levélben, amit Sorrentóból 1850. december 15-én intézett barátjához, Louis de Kergorlay-hez, így beszél a készülő műről: „...*akármilyen szép helyen vagyunk is, egykettőre elunnam magam, ha nem gondoskodnék hasznos időtöltésről. Elhatároztam, újra előveszem azt a kis írást, amibe még Tocqueville-ban fogtam bele nagy lendülettel és nem kis élvezettel; ebben azt igyekeztem feljegyezni, aminek az 1848-as forradalomban és utána voltam tanúja...*”² Tocqueville, látni való, nem tartotta „komoly” műnek a visszaemlékezést, amit jellemző módon befejezetlenül is hagyott, mi több, ebben az esetben az írás nem is munka volt a szemében, csak „szórakozás”, legalábbis amíg a tervezett új könyvbe bele nem fog, amelynek szintén ekkortájt keresi a témáját.

Annál is furcsább, hogy ezt a visszaemlékezést így lebecsüli, mivel korántsem összecsapott, igénytelen műről van szó; bár Tocqueville elsősorban emlékezetére támaszkodik, dokumentumokat is használ, újraolvassa a korabeli sajtót, és korántsem éri be az események pusztá felidézésével; az EMLÉKEZÉSEK tulajdonképpen nem is énközpontú memoár, hanem történelmi esszé, értelmezési kísérlet, amelyben a szerző jórészt saját élményeivel támasztja alá állításait; meglehet, annak a gondosan átgondolt szerkezetnek is ez a magyarázata, amely az 1848-as forradalom teljes ívének megrajzolása helyett kizárólag néhány – a szerző által kulcsfontosságúnak gondolt – eseményre összpön-

tosít. Tocqueville a véletlenszerű és esetleges felszín mögött lenyűgöző élelátással fedezi fel a lényegest, leplezi le az üres szólamokat, lát át a romantikus pózokon. Semmi kétség, az 1848-as februári forradalomnak nincs nála mélyebben gondolkodó, józanabb, higgadtabb és hitelesebb megfigyelője.

Az EMLÉKEZÉSEK-nek a sohasem sekélyes elemzés mellett a stílus a másik nagy értéke. Tocqueville, tudjuk, rengeteget dolgozott tudományos munkáin, újra meg újra átírva, javítva, csiszolva a szöveget. Ezúttal azonban minden írói görctől megszabadulva, önfeledten adja át magát az írás örömeinek, és engedi szabadjára más-kor elfojtott írói vénáját. Bár az aforizmák teljesen itt sem idegenek tőle, az események leírásában és a portrékban (amelyek közül alighanem a Lajos Fülöpről, Lamartine-ról és Louis Napoléon Bonapartéről készült a leghíresebb) nem kerüli sem a metaforákat, sem a jelzők halmozását; az EMLÉKEZÉSEK lapjain Tocqueville nem tartja magát a két másik könyvében magára erőszakolt személytelenséghez; itt nem rejti véka alá az érzelmeit, a kiábrándult-

ságot és keserűséget, azt, hogy mennyire hidegen hagyja 1848 eufóriája; de angol humora és finom ironiája jól ellensúlyozza borúlátását és a nemritkán karikatúraszerű portrék hűvös kegyetlenségét.

„Aki nem töltött elég időt a politikai pártok közt, abban az állandó kavardásban, amelyben tevékenységüket végzik, az sohasem fogja megérteni, hogy az emberek milyen mértékben semlegesítik kölcsönösen egymás szándékait...” – írja az EMLÉKEZÉSEK első részében, majd hozzáteszi: „és bár igaz, hogy a világ mindig a vágyak nyomására gördül tovább, gyakran épp ellenkező irányba, mint amerre az emberek kormányozni szeretnék...” Tocqueville-t egész életében izgatta a hirtelen megbokrosodó társadalom menetirányának kiszámíthatatlansága. Kereste ennek az enigmának a kulcsát a térben, mégpedig az óceán túloldalán, és kereste az időben, a francia forradalmat helyezve nagyító alá. Az EMLÉKEZÉSEK lapjain viszont Tocqueville belülről ábrázol, és saját félelmeit meg a kortársakéit rögzítve azt mutatja be, milyen is, amikor egyszer csak megmozdul alattunk a föld...

A. P.

[Lajos Fülöp]

Az utókor csak az égbekiáltó bűnöket látja, a kisebb jellemhibákat nem, ezért aligha fog valaha is tudomására jutni, hogy az akkori hatalom, uralkodásának vége felé, már egészen úgy viselkedett, mintha közönséges részvénytársaság lett volna; és hogy kizárólag azt nézte minden intézkedésében, mennyi hasznot húzhatnak belőle a részvényesek. Ezek a jellemhibák egyenes ágú következményei voltak az uralkodó osztály természetes önzésének, a korlátlan hatalomgyakorlásnak meg a kor általános légkörének. De könnyen lehet, a maga módján Lajos Fülöp is tetézte őket. Ő volt a véletlen tényező, amitől a betegség halálosra fordult.

Hiába volt a sarja Európa legelső uralkodói dinasztiájának, hiába őrizte örökségként a lelkében emennek minden gögjét, és gondolta úgy, hogy felette áll minden halandónak, mégis ugyanolyan erényei voltak és ugyanolyan hibái is, mint a közembereknek általában. Szabályos életet élt, és ezt közvetlen környezetétől is megkövetelte. Magatartásában is kerülte a végleteket, szokásaiban egyszerű volt, kedvteléseiben viszszafozott. Magától értetődően volt barátja a törvénynek és ellensége minden szélsőségeknek, tudott mindenben mértéket tartani, még talán a vágyakban is, emberséges volt, de nem érzelgős, pénzsóvár volt, de nyájas is, semmi látványos szenvedély, semmi költ-

séges gyöngesség, szembeötlő bűnös hajlam; csak egy erénye volt, de az királyi: a bátorság. Rendkívül előzékeny volt, de ez az előzékenység, amivel válogatás nélkül mindenkit megtisztelt, hűjával volt a nagyságnak, a kereskedő előzékenysége volt ez, nem pedig az uralkodóé. Nem szerette különösebben sem az irodalmat, sem a művészetet, szenvedélyesen vonzódott viszont a kétkezi mesterségekhez. Bámulatos volt az emlékezete, a legjelentéktelenebb részletet is pontosan megjegyezte. A társalgásban bőbeszédű volt, dagályos, eredeti, emellett közönséges és anekdotázó; amit mondott, sok apró ténnyel tűzdelve, annak mindig meg tudta adni a sava-borsát, az nem volt sohasem velőtlen, lehetett élvezni is, már amennyi élvezetet találhat az ember az olyan intelligenciában, amely egyformán nélkülözi a szárnyalást meg a kifinomultságot. Gondolkodása úrias volt, de beszűkül, sokszor mintha őt magát is zavarta volna lelkének szűkössége, amely eleve lehetetlenné tett minden emelkedettséget. Felvilágosult volt, érzékeny, rugalmas és makacs: de mivel kizárólag azt nézte, mi hasznos, azt pedig, hogy mi igaz, mélyen megvetette, és mivel sehogyan sem tudott hinni az erényben, nemegyszer elhomályosult a látása, ilyenkor nemcsak hogy nem vette észre, mennyi szépség van a tisztességben meg az igazságban, de azt sem nagyon értette, hogy tulajdonképpen mire valók; ha volt is emberismerete, az embereket csak bűnös hajlamaikról ismerte. A vallás terén ugyanolyan hitehagyott volt, mint a XVIII. század, a politika terén pedig ugyanolyan kételkedő, mint a XIX.; és mivel hinni nem tudott, mások hitében sem volt semmi bizodalma; olyan magától értetődően szerette a hatalmat és a gerinctelen udvaroncokat, mintha csak egyenesen trónra született volna; kielégíthetetlen becsvágyát, amely nem forrósodott soha mindent elsöprő szenvedéllyé, csak óvatossága és földhözragadtsága korlátozta.

Jó néhány uralkodóra illene még ez a portré, de egyvalami kizárólag Lajos Fülöp-re volt jellemző, és senki másra; nevezetesen az, hogy az ő jellemhibái meg a kor hibái sok mindenben hasonlítottak egymásra, mi több, ezek a hibák távoli rokonok voltak, ha ugyan nem édestestvérek; ettől lett a kortársak és főleg a hatalomra kerülő osztály szemében olyan különösen vonzó, de nagyon veszélyes és mindenki mást korrupttá alacsonyító uralkodó. Ha az arisztokrácia élére lép, biztosan kedvező hatással lett volna erre az osztályra. De mint a burzsoázia feje, ezt az osztályt még mélyebbre taszította azon a lejtőn, amelyen már a hajlamai is mindig lefelé sodorják. Mintha családon belül összeadták volna jellemhibáikat, és ez a házasság, amelyből egyik erőt merített, végleg megrontotta a másikat, végül mindkettőt elveszejtette.

Bár nem voltam soha tagja a Tanácsadó Testületének, végül is elég gyakran találkozhattam vele. Legutoljára alig néhány nappal a februári katasztrófa előtt fogadott. Akkoriban a Francia Akadémiának voltam igazgatója, és valamiért fel kellett keresnem, már nem emlékszem, milyen ügyben.³ Gyorsan meg is beszéltek a dolgot, már épp indulni akartam, de a király visszatartott, leült egy székre, engem is helyel kínált, és barátságosan ezt mondta:

– Ha már itt van, kedves Tocqueville, beszéljünk. Meséljen egy kicsit Amerikáról.

Ismertem annyira, hogy tudjam, mit akar: most ő fog Amerikáról mesélni. És mesélt is, mégpedig elég érdekfeszítően, de elég hosszadalmasan is, ráadásul úgy, hogy sem kedvem, sem lehetőségem nem volt közbeszólni, annál is kevésbé, mivel őszintén érdekelt, amit mondott. A különböző helyszíneket úgy írta le, mintha még most is látná őket; világosan emlékezett minden jelentős személyiségre, akivel idestova negyven éve találkozott, mintha csak tegnap vett volna búcsút tőlük; tudta a nevüket és keresztnévüket, hogy hány évesek voltak abban az időben, hogy mi minden történt velük az-

előtt, mi volt a családfájuk, és kik voltak a leszármazottjaik – méghozzá olyan bámulatra méltó pontossággal és sok-sok apró részlettel, hogy ámulva hallgattam. Majd Amerikáról minden átmenet nélkül áttért Európára, érintette a francia kül- és belpolitikát, mégpedig elképesztő óvatlansággal, utóvégre sohase voltam bizalmi embere, szóba hozta, nem valami nagy tisztelettel, az orosz cárt, akit csak *Miklós úrként* emlegetett, lecsirkefogózta lord Palmerstont,⁴ majd belebonyolódott a nemrég nyélbe ütött spanyol házasságkötések magyarázatába,⁵ azt sem hallgatva el, hogy Anglia bosszúból mennyi borsot tört az orra alá: „A királynő nagyon megorrolt rám – folytatta –, de hiába tombol, hiába méltatlankodik, úgy fordulok a fiákeremmel, ahogyan én akarok.” Bár a kifejezés a Régi Rend alatt volt közkedvelt szólás, kötve hiszem, hogy XIV. Lajos valaha is használta volna, teszem azt, a spanyolországi örökösödés kapcsán. Meggyőződésem, hogy Lajos Fülöp itt alaposan melléfogott, és a spanyol házasságkötések – hogy én is az ő kifejezésével éljek – nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ez az ő *fiákere* végül oldalára borult.

Háromnegyed óra múltán a király felállt, és miután megköszönte az élvezetes eszmecserét (ki sem nyitottam a számat), utamra engedett; szemlátomást nagyon elégedett volt velem, mint ahogyan mi magunk is elégedettek vagyunk minden olyan emberrel, akinek társaságában úgy érezzük, színporkázóan szellemesek voltunk. Ekkor találkoztunk utoljára.

Lajos Fülöp állandóan rögtönzött, még a legkritikusabb pillanatokban, az állam legmagasabb testületeiben is; itt ugyanolyan szószátyár volt, mint a köznapi társalgásban, de amit mondott, sem szerencsés nem volt, sem átütően szellemes. Ilyenkor csak úgy dőltek belőle a közhelyek, hiteltelenül eltűzöttak voltak a mozdulatai, és ökölrel verte mellkasát – ennyire igyekezett kimutatni az érzelmeit. Sokszor nem is nagyon lehetett érteni, hogy tulajdonképpen mit akar, mivel vakmerően vágott bele, mélyen leszegett fejjel, egy sor mondatba, pedig ami ezeket a hosszú mondatokat illeti, sem azt nem látta előre, hogy később merre fognak indázni, sem azt nem, hol érnek véget; ezekből a mondatokból nem is tudta magát máshogy, mint huszárosan kivágni, de mindig úgy, hogy eltorzította a jelentést, és félbehagyta a gondolatot. Ünnepeles alkalmakkor stílusa a XVIII. század végének érzélgős zsargonjára emlékeztetett, terjenegős beszédei tele voltak klisével és nyelvtani hibával: Rousseau gondolatai, de egy XIX. századi szakácsnő szavaival. Emlékszem, egy nap, amikor a Képviselőház tagjai tisztelüket tették a Tuilériákban, és ott álltam valahol az első sorokban, jól láthatóan, csak nagy nehezen tudtam elfojtani magamban a nevetést, és elkerülni a botrányt, amikor Rémusat,⁶ kollégám a Francia Akadémián és képviselőtársam a törvényhozásban, miközben a király beszélt, egyszer csak kajánul ezt súgta a fülembe komoly és mélabús hangon: „Bizony, barátom, ilyenkor a jó honpolgár elérzékenyül, az akadémikus viszont felszisszen.”

[1848. február 24.]

...a hálósobából kijövet a szakácsnőbe botlom, most érkezett vissza a városból; szegény asszony egészen elvesztette a fejét, elcsukló hangon hadar valamit, de a zagyválásból csak annyi világos, hogy a kormány a katonasággal mind egy szálíg le akarja kaszaboltni a népet. Gyorsan az utcára; jóformán ki sem lépek a házból, máris megcsap a forradalmak jellegzetes hangulata. Az utca kihalt: a boltok zárva, sem bérkocsit nem látni, sem sétálókat; még az utcai árusok sem kiáltoztak. A kapuk előtt kisebb csoportosulások: szomszédok beszélgetnek, izgatottan suttozva. A feldúlt ábrázatokon düh

és nyugtalanság. Egy nemzeti gárdista jön szembe velem, sietős léptekkel; kezében puská, arca tragikusán komoly. Megszólítom, de tőle sem tudok meg semmit, ha csak azt nem, hogy a kormány le akarja kaszaboltatni a népet (de rögtön hozzáteszi, a nemzeti gárda ezt nem fogja tétlenül nézni). Hát ez is ugyanazt szajkózza. Aligha szorul különösebb magyarázatra, miért is tartottam ezt már akkor bődületes badarságnak. Ismertem én jól a Júliusi Monarchiát, és tudtam, bűnösnek bűnös, de vérszomjas kegyetlenség nincs benne. Ennél korruptabb rendszert, igaz, nem ismertem, de jámborabbat sem; mindezt csak azért mondom, hogy érzékeltessem, milyen mendemondák viszik előre a forradalmakat...

Mindig is feltűnt, hogy a politikában milyen sokan köszönhetik vesztüket annak, hogy túlságosan is jó az emlékezetük. 1848 februárjában pontosan ugyanazoknak kellett volna kifogni a szelet a forradalom vitorlájából, akik megvívták az 1830-as forradalmat. Márpedig ezek az emberek még jól emlékeztek rá, hogy ha azokban az időkben a hadseregtől nem volt félnivalójuk, a nemzeti gárda viszont nagyon is meg tudta volna szorongatni őket, sőt, könnyen útjukat is állhatta volna, ha X. Károly könnyelműen fel nem oszlatja. Ezért pontosan az ellenkezőjét csinálták annak, amivel a Bourbonok idősebb ága próbált védekezni, de hiába, ők is ugyanarra a sorsra jutottak. Mert ha igaz is, hogy maga az ember mindig ugyanaz, a nép rátermettsége meg a történelem megannyi véletlene mindig különböző. Egyetlen kort sem lehet milliméteres pontossággal ráhúzni egy másikra; ahogyan egyik-másik régi festményen is látszik, hogy csak ügyvel-bajjal sikerült új keretébe beleerőszakolni...

...a nagykorút is különös látványt mutatott. Egy lelket sem lehetett látni, pedig már reggel kilenc felé járt az idő. Emberi hang nem hallatszott; egyszer csak a kis őrbódék, amelyek ezt a széles sugárutat kétfelől szegélyezték, mintha hirtelen megmozdultak volna, inogni kezdtek, majd nagy puffanással dőltek oldalukra, miközben a járdák faóriásai, úgyszólván önmaguktól, egymás után dőltek ki, és feküdtek keresztbe a kocsiúton. Mindössze néhány ember műve volt ez az esztelen rombolás; szóltalanul, nagy igyekezettel, szinte sietve dolgoztak, hogy legyen nyersanyag a barikádoknak, amiket majd mások fognak építeni. És olyan szakszerűen, mintha ez volna a mesterségük; és csakugyan, már ami a férfiak java részét illeti, mi más is volna ez, ha nem szakma, aminek szeretetét a felfordulás kedvelése, elméletét pedig a korábbi felkelések tapasztalata plántálta beléjük. Mindabból, aminek aznap szemtanúja lehettem, semmi sem volt rám ilyen nagy hatással, mint ez a kihalt körút, ahol magukban lehetett látni, és az őket ellensúlyozó jóság nélkül, ráadásul munka közben, a legalantasabb emberi ösztönöket. Ennél már az őzjüngő tömeg látványa is megnyugtatóbb lett volna. Emlékszem, mutattam is Lanjuinais-nek⁷ a feldöntött őrbódékat meg az úttestre zuhanó fákat, és csak ekkor csúszott ki a számon a szó, ami már régóta ott volt a nyelvemen:

– Higgye el – mondtam –, ez nem lázadás, ez forradalom...

Az az idő, amit Dufaure-nál töltöttünk, elég volt a felkelőknek, hogy az általunk bejárat úton egy sor barikádot építsenek. Amikor visszafelé mentünk, akkor végezték az utolsó simításokat. Ez a sok barikád egy maroknyi ember munkájának volt az eredménye; nagy hozzáértéssel dolgoztak, és villámgyorsan, nem kapkodó bűnözők módjára, akik félnek, hogy a hatóság tetten éri őket, hanem mint a jó szakmunkások, akik lendületesen és lelkiismeretesen végzik kötelességüket. A járókelők jámboran bámulták őket, nem csóválták a fejüket, de segíteni sem segítettek. Azt az általános eufóriát, aminek 1830-ban voltam a tanúja, amikor az egész város forrásban levő katlanra hasonlított, sehol sem tapasztaltam. Ezúttal a nép nem megdöntötte a kormányt, csak veszni hagyta.

[A februári forradalomról]

A februári forradalom alatt legfeljebb ha két-három olyan eseménynek lehettem tanúja, amelyben volt némi nagyság [...]. Mi, franciák, főleg itt Párizsban, szeretjük legkomolyabb cselekedeteinket is színpadi-irodalmi reminiscenciákkal teletűzdelni; ettől sokan azt hiszik, hogy az általunk mutatott érzelmek nem hitelesek, pedig csak arról van szó, hogy ügyetlenül vannak előadva. Ezúttal is olyannyira nyilvánvaló volt az utánzás, hogy rejtve maradt az események kétségbevonhatatlan eredetisége. Abban az időben ugyanazok a nyers színek gyújtottak lángra minden képzeletet, amelyekkel Lamartine a *GIRONDISTÁK TÖRTÉNETÉ*-t megfestette.⁸ Az első forradalom hősei ott éltek a fejekben, mindenki ismerte tetteiket, mindenki ismerte nagy mondásaikat. És csakugyan: mindenem, amit aznap láttam, ott volt ezeknek az emlékképeknek a lenyomata; állandóan olyan érzésem volt, mintha újrájátszani fontosabb lett volna a francia forradalmat, mint folytatni.

Hiába volt ott a kivont kardok, puskák és szuronyok látványa, egyetlen pillanatra sem éreztem, nemcsak hogy én magam, de hogy bárki más is veszélyben volna, és őszintén hiszem, nem is volt senki. A vérszomjas ösztönök csak később törtek felszínre; az indulatoknak ekkor még idejük sem volt, hogy világra jöjjenek. Az a sajátos hangulat, amely a februári forradalmat jellemezni fogja, egyelőre nem volt sehol. Addig is próbáltunk, bár kevés sikerrel, az apáinkat éltető lángoknál melegegdeni; próbáltuk utánozni pózaikat és mozdulataikat, ha egyszer lelkesedésüket nem tudtuk, ahogyan őrzöngő dühüket sem tudtuk átérezni. Az erőszakos cselekedetek hagyománya volt ez, de ennek a hagyománynak olyan nemzedék akart az útjára lépni, amely érteni nem értette, és amelyben már kihunyott a tűz. Bár jó előre láttam, a darabnak nem lesz jó vége, soha egyetlen percre sem tudtam komolyan venni szereplőit; és az egész olyannak tűnt fel a szememben, mint egy csapnivaló színjáték, amit vidéki ripacsok adnak elő.

Ezen a bizonyos napon,⁹ bevallom, csak egyszer hatódtam meg, de akkor nagyon, amikor ott láttam [*a Képviselőházban*] ezt az asszonyt a fia mellett,¹⁰ vállalán a mások által elkövetett hibák minden terhével. Mindig is nagy együttérzéssel figyeltem ezt a külföldi hercegnőt, aki egyszer csak idepottyant ebbe a mi szakadatlanul civakodó világunkba; és amikor nem maradt más kiút, csak a menekülés,¹¹ egyszerre eszembe jutott, milyen szomorúan beletörődő és mégis kemény tekintettel nézett végig a parlamenti gyülekezeten, és amikor arra gondoltam, menekültében milyen veszélyeknek teheti ki magát, annyira megesett rajta a szívem, hogy hirtelen felugrottam a helyemről, és rohanni kezdtem abba az irányba, ahol helyismeretem sejteni engedte, hogy ő is meg a fia is menedéket talál; egy szempillantás alatt keresztülvágtam magam a tömegben, átrohantam az üléstermen, végig a ruhatáron, és már ott is voltam a hátsó lépcsőházban, amely a *rue de Bourgogne*-ra nyíló portától kanyarodik fel a padlásig. Egyik teremőrtől, akit rohanás közben kikérdeztem, megtudtam, jó felé megyek, és csakugyan, már hallottam is a gyors lépteiket, ott dobogtak épp a fejem fölött. Rohanok tovább, lépcsőforduló, de a lépteiket, amelyeket az imént világosan hallottam, egy ideje már nem hallani. Bezárt ajtóhoz érek, kopogok, de hiába, nem nyitja ki senki. Csak ekkor állított meg, nem, nem a szégyen, sokkal inkább a rácsodálkozás, hogy mit keresek én itt, hiszen nem volt rá semmi okom, hogy így szívemre vegyem ennek a családnak a sorsát. Kapni nem kaptam tőlük semmit, és még a bizalmukkal sem ajándékoztak meg soha...

Mire visszamentem a terembe, és leültem a helyemre, csaknem az összes képviselő elment. Csupa egyszerű ember ült a padokban. Lamartine fenn az emelvényen, két

zászló közt még mindig szónokolt a tömegnek, vagy legalábbis beszélgetett velem, mert ha jól láttam, majdnem ugyanannyi volt a szónokok száma, mint amennyi a hallgatóságé. A zűrzavar elérte tetőpontját; amikor egy pillanatra alábbhagyott a láрма, Lamartine belekezdett egy lista felolvasásába; ezen a listán azok szerepeltek, akik nem tudni, kinek a javaslatára tagjai voltak a nem tudni, hogyan alakított Ideiglenes Kormány. A legtöbb nevet megéljenztek, egyet-kettőt lehurrogtak, voltak olyan nevek is, amelyeket viccelődve fogadtak, mert az ilyen tömeggyűléseken, ugyanúgy, mint a Shakespeare-drámákban, a mulatságos egyáltalán nem érzi rosszul magát a tragikusan szomorú társaságában, és az évődő csúfolódás mindig jól megfér a forradalmi lelkesedéssel. [...] De Lamartine-t, semmi kétség, kezdte nagyon feszélyezni a helyzet, ami érthető is, hiszen a lázadás ebből a szempontból olyan, mint a regény, erre is, arra is nehéz jó befejezést találni; így amikor felhangzott a kiáltás, hogy „a Városházára!”, Lamartine rögtön rávágta: „igen, a Városházára!”, és már indult is, a tömeg fele meg utána. A tömeg másik fele ott maradt Ledru-Rollinnal;¹² ő, csak hogy el ne vesszítse a főszerepet, úgy látta jónak, ha az egész választási kutyakomédiát újrakezdi. A Városházán azután megismétlődött az iménti cirkusz, és itt nem állhatom meg, hogy ne idézzem azt az anekdotát, amelyet pár hónappal később Marrast-tól hallottam.¹³ Ha megszakítja is az események folyamatosságát, jól jellemzi azt a két férfit, akire akkor nagy szerepet osztott a történelem, és azt is megmutatja, mi volt a különbség, ha nem is érzékenységük, de neveltetésük és erkölcsi felfogásuk között. Hipp-hopp összeállítottak egy listát, mesélte Marrast, hogy kik a tagjai az Ideiglenes Kormány. Ezt a listát kellett volna a népnek felolvasni a Városháza bejárati lépcsőjéről. Odaadom hát Lamartine-nak, hogy olvassa fel. „Nem tehetem – így Lamartine, miután belenéz a névsorba –, az én nevem is rajta van.” Odaadom hát a listát Crémieux-nek,¹⁴ mire ő, miután elolvassa: „Ezt nem mondja komolyan! Hogyan olvassam fel a listát, amikor az én nevem nincs is rajta!”

Amikor láttam, Ledru-Rollin is elmegy, és hogy az ülésteremben nem marad más, csak a csöcselék, és hogy semmi értelme a maradásnak, én is elindultam kifelé, de mivel el akartam kerülni a Városházára igyekvő tömeget, a vele ellentétes utat választottam, és azon a lépcsőn indultam lefelé, amely olyan meredek, mintha nem is a palota belső udvarára, hanem borospincébe vinné az embert; akkor vettem csak észre, hogy a lépcsőn felfelé, felcsatolt szuronnal és két civillel az élen, egy szakasz nemzeti gárdista jön futólépésben velem szembe; a két férfi, aki nyilván vezetőjük lehetett, közben ezt kiabálta: „Éljen Orléans hercegnő! Éljen a régensség!” Egyikben Oudinet tábornokot¹⁵ ismertem fel, másikban Andryane-t¹⁶ (az utóbbi Spielbergben raboskodott, és emlékiratként közre is adott egy Silvio Pellico-utánzatot). [...] Amikor Andryane látta, hogy dermedten és némán bámulom őket, karon ragadott, így kiabálva:

– Uraságotnak okvetlenül velünk kell jönnie, ki akarjuk szabadítani Orléans hercegnőt, meg akarjuk menteni a monarchiát!

– A szándék dicséretes – válaszoltam –, de sajnos, elkéstek, a hercegnő már elment, a képviselők pedig szétszéledtek.

És hol volt, még aznap este, a monarchiának ez a mindenre elszánt bajnoka? Meglehet, nem árt ezt az esetet is megörökíteni a sok mohó köpönyegforgatóé között, akiknek száma temérdek a forradalmak történetében. Nos, Andryane aznap este már ott volt Ledru-Rollin kabinetjében, és a belügyminiszter első titkáráként a Köztársaság nevében intézte a közügyeket.

[Az első választás]¹⁷

A választás előtti utolsó napokat az én kedves falumban töltöttem.¹⁸ Most jöttem először haza, amióta kitört a forradalom. Ki tudja, lehet, hogy csakhamar örökre búcsút kell mondanom ennek a helynek! Alighogy megérkeztem, hirtelen elfogott a szomorúság, mégpedig olyan mélyen és keserűen, hogy kitörölhetetlen nyomot hagyott bennem; nem csoda, hogy ez az emlék mind a mai napig változatlanul éles és eleven az akkor történtek emlékképei közt. Várni nem várt senki. Csak öreg kutyám szaladt elélem, a kastélyban minden szoba kongott az ürességtől; függönytelen ablakok, egymásra tornyozott, porlepte bútorok, kihűlt kandallók, álló ingaórák – mintha külön-külön mindenik tárgy egyszerre lett volna jelképe mostani gazdátlanságának és intő előjele a közeli pusztulásnak. Ezt az eldugott kis zugot, amely mintha beleveszett volna az élő sövényvel és körülkerített rétekekkel szabdalt normandiai tájba, máskor a legvarázslatosabb menedéknek éreztem, de ebben a mostani lelkiállapotomban nem tudtam másnak látni, csak kietlen pusztaságnak. És mintha a sír mélyéből néztem volna a vigasztalan jelenen át, úgy derengett fel előttem minden, ami édes és kellemes volt az életben. Régóta csodálom azt az emberi tulajdonságot, hogy a képzelet mindig sokkal színesebb, mindig sokkal felzaklatóbb a valóságnál. A közelmúltban saját szememmel láttam, hogyan bukott meg a királyság; és azóta véresebbnél véresebb jeleneteknek voltam tanúja. Nos, bízvást mondhatom, ezek közül a nagy események közül egyik sem kavart fel és rázott meg annyira, sem korábban, sem a közelmúltban, mint amennyire ezen a bizonyos napon megrázott és felkavart, hogy viszontláthattam a család ősi fészket, és egyszerre felidéződött bennem, hogy mennyi, de mennyi békés és nyugodt napot töltöttem itt, miközben fogalmam sem volt, hogy ennek a békének és nyugalomnak tulajdonképpen mi is az ára. Ezen a napon értettem csak meg, mekkora fájdalmat és keserőséget zúdít az emberekre minden forradalom. A lakosság mindig is segítőkész volt, és most is nyájasan fogadott; de egy biztos, sohasem mutatott annyi tiszteletet, mint amióta a jogegyenlőség ott harsog ridegen minden házfalon.¹⁹ Úgy volt, hogy mindannyian együtt megyünk szavazni Saint-Pierre-be, ez a kisváros jó egymérföldnyire van a falutól.²⁰ A szavazás reggelén a választópolgárok (vagyis a húsz év feletti férfiak) már mindannyian ott gyülekeztek a templom előtt. Majd kettesével szépen sorba álltak ábécérendben. Én oda akartam állni, ahová a nevem kezdőbetűje szerint tartozom, mert tudom, demokratikus időkben és demokratikus országban az ember nem állhat csak úgy oda a sokaság élére, hanem úgy kell intéznie a dolgot, hogy másoktól kapja ezt a helyet. A nyomorékok és betegek a menet végén jöttek, ki szekéren, ki igavonó lovon; a faluban csak gyerekek és asszonyok maradtak, más senki. Lehattunk vagy hetvenen. Amikor felértünk a falu melletti domb tetejére, rövid pihenőt tartottunk. Megkértek, mondjak néhány szót. Felmásztam egy árok túloldalára, félkörben mindenki odagyúlt körém, és rövid beszédet tartottam, illőt az alkalomhoz. Emlékeztettem ezeket a derék embereket, hogy milyen fontos és jelentős aktus előtt állnak; figyelmeztettem őket, vigyázzanak, amikor beérünk a városba, egyesek nyilván szeretnék megtéveszteni, félrevezetni őket. Ezért ne álljanak szóba senkivel, hanem maradjanak együtt, kettes sorokban, míg mindenki le nem adja szavazatát. „Ne térjen be senki egyetlen házba se, sem enni, sem szárítkozni (ugyanis esett azon a napon), csak miután teljesítette kötelességét.” Így lesz, így lesz, kiabálták, és így is lett. Mindenki egyszerre szavazott, és csaknem biztos vagyok benne, hogy ugyanarra a jelöltre.²¹

[Lamartine]

Lamartine népszerűsége ekkor volt tetőpontján: mindazok, akiknek a forradalom keresztezte az érdekeit, és mindazok, akik csak rettegtek tőle, vagyis a nemzet túlnyomó része a haza megmentőjét látta benne. Párizs mellett tizenegy megye²² választotta követének, és küldte a Nemzetgyűlésbe. Biztos vagyok benne, hogy soha senki nem váltott ki ilyen nagy lelkesedést; aki nem látta ezt az imádatot, amelyben nyilván a félelemnek is része lehetett, el sem tudja képzelni, micsoda bálványozásba csaphat az emberek szeretete. Ezt a rajongást, amely körülvette, nem lehet semmivel sem összehasonlítani, ha csak azzal a méltánytalansággal nem, amelynek valamivel később lett az áldozata. Azok a képviselők, akik azzal a feltett szándékkal érkeztek Párizsba, hogy gátat fognak vetni a forradalom túlkapásainak, eleve őt tekintették egyetlen vezérüknek; azt várva tőle, hogy habozás nélkül álljon az élükre, és vigye őket csatába a szocialisták és demagógok ellen. De egykettőre be kellett látniuk, hogy rossz lóra tettek, és hogy Lamartine sokkal bonyolultabban fogja fel ezt a rá osztott vezérszerepet. El kell ismeri: nem volt egyszerű a helyzete, és nem volt könnyű sem. Bármennyire kezdett is feledésbe merülni, ő maga semmiképpen sem feledhette, hogy mindenki másnál nagyobb része volt a februári forradalom győzelmében. Ezt az emléket a terror épp ekkortájt törölte ki a nép emlékezetéből, a közbiztonság érdeke azonban nem sokkal később akarva-akaratlan ismét felidézte. Nem kellett hozzá nagy ész, hogy előre lássa az ember, még ha sikerülne is feltartóztatnia azt az áramlatot, amelyik a politikai helyzetet ide juttatta, akkor egy másik áramlat a nemzetet épp az ellenkező irányba sodorná magával, ráadásul még gyorsabban és még messzebb, mint amilyen messze Lamartine egyáltalán elmehet vagy el akar menni. A hegypártiak győzelme egyet jelentene Lamartine azonnali bukásával, ha viszont a hegypárt szenved vereséget, Lamartine fölöslegessé válik, és a vezetés előbb vagy utóbb akkor is kicsúszik a kezéből. Világosan látta, ha győz, ha nem, a kockázat meg a veszteség egy és ugyanaz.

Biztos vagyok benne, ha Lamartine, már legelső nap, határozottan élére áll annak a hatalmas tömegnek, amely le akarta fékezni, meg akarta regulálni a forradalmat, és ha ezt a tömeget elvezeti a győzelemig, akkor is maga alá temette volna a diadal; aligha tudott volna idejekorán megálljt parancsolni a seregének, amely egykettőre maga mögött hagyta volna, és más vezért választott volna magának.

De akárhogy határozott volna, sokkal tovább akkor sem tudta volna megtartani a hatalmat; szerintem egy dologban reménykedhetett: abban, hogy nem dicstelenül fogja elveszíteni, és hogy bukásával is az ország javát szolgálja. De Lamartine-t nem ilyen fából faragták, ő képtelen volt erre az áldozatra. Nem is tudom, hogy az önző becsvágyak világában, amelyben éltem, találkoztam-e valaha is olyasvalakivel, akitől nála idegenebb lett volna a közjó fogalma. Temérdek olyan embert ismertem, aki habozás nélkül felforgatta volna az országot tulajdon felemelkedésének érdekében: a mai időkben mindennapos az ilyen perverzció. De, ha nem tévedek, Lamartine volt az egyetlen, aki pusztá unalomból is képes lett volna vérbe és lángba borítani a világot. Elmondhatom, ő volt a legőszintétlenebb ember, akivel valaha is találkoztam, senkit sem ismertem, aki ilyen mértékben vette volna semmibe a valóságot. De talán ez sem pontos kifejezés. Nem semmibe vette ő a valóságot, hanem figyelemre sem méltatta. Ha beszédet tartott, ha írt, szinte észre sem vette, hogy eltávolodott a valóságtól, amiként azt sem, hogy visszakanyarodott hozzá; csak az érdekelt, és más semmi, hogy amit ír vagy mond, hatásos-e vagy sem.

[Téboly és politika]

...a nagy kavarodásban egyszer csak megszólít valaki; Trélat²³ volt, az érzelgős forradalmár és nagy republikánus álmodozó, aki már a monarchia alatt is folyton konspirált; máskülönben köztiszteletben álló derék orvos, aki abban az időben, bár neki sem volt ki a négy kereke, Párizs egyik legnagyobb tébolydájának volt az igazgatója. Trélat elérzékenyülten megragadta mind a két kezem, majd szinte sírva: „Micsoda istencsapás, uram, és milyen hihetetlen, hogy ezt a katasztrófát csupa kötözni való bolond zúdította a nyakunkba. Ezek, kérem, mind a betegeim voltak, mind megfordultak a rendelőmben! Blanqui²⁴ örült, Barbès²⁵ örült, Sobrier²⁶ örült, erről az Hubert-ről²⁷ nem is beszélve; ezek egytől egyig bolondok, nem itt volna a helyük, hanem a Salpêtrièrben!”²⁸ És ha Trélat történetesen önmagát is ugyanolyan alaposan ismeri, mint amennyire volt betegeit, nyilván magát sem felejtí ki a névsorból. Szó, ami szó, mindig is az volt a véleményem, hogy a bolondok (mármint az igaziak, nem pedig azok, akiket csak némi túlzással neveznek bolondnak) mindig jelentős politikai szerepet játszottak a különböző – de legfőképpen a demokratikus – forradalmakban. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy egy kis téboly mindig kapóra jön az ilyen zaklatott időkben, és hogy nemritkán nélkülözhetetlen előfeltétele a sikernek.

[Louis Napoléon Bonaparte]

Louis Napoléon Bonaparte olyan jelentős szerepet vitt e történet hátralevő részében, hogy külön arcképet érdemel azoknak a kortársaknak a sorában, akiknek portróját felvázolom. Annál is inkább, mivel a miniszterei közt, de könnyen lehet, azok közt is, akik nem voltak hajlandók részt venni a Köztársaság elleni összeesküvésben, nekem volt alkalmam legtúzetesebben szemügyre venni, mivel engem tüntetett ki legjobban rokonszenvével, és én jutottam hozzá legközelebb.

Sokkal, de sokkal értelmesebb volt, mint ahogy a korábbi évek és örült vállalkozásai alapján sejteni lehetett. Ez volt a legelső benyomásom, amikor személyesen megismertem. Ebből a szempontból azt is lehetne mondani, hogy ellenfeleit, de még barátait is megtévesztette, már amennyire barátainak lehet nevezni azokat a politikusokat, akik az elnöki posztra való jelölését támogatták. És csakugyan: akik felsorakoztak mögé, korántsem érdemei, hanem feltételezett közepszerúsége miatt pártfogolták. Abban a hitben voltak, hogy könnyen tudják majd irányítani az érdekeik szerint, ha pedig nem lesz szükségük rá, gyerekjáték lesz megszabadulni tőle. Ami nem kis melléfogás volt részükről.

Louis Napoléon Bonaparte a magánéletben legkevésbé sem volt ellenszenves: ha finomság nem is, de sok közvetlenség, jóindulat, emberség, érzékenység és gyengédség lakozott benne; emberi kapcsolataiban magabiztos volt, egyszerű és valamennyire szerény is ahhoz a mérhetetlen göghöz képest, amellyel származása eltöltötte. Tudott szeretni is, és értett hozzá, hogyan kell magát mindazokkal megkedveltetni, akiket közel engedett magához. A társalgásban csak elvétve szólalt meg, és akkor sem mondott semmi különöset; nemigen értett hozzá, hogyan kell másokat szóra bírni, hogyan kell másokkal meghitt viszonyba kerülni; bár ügyetlenül fejezte ki a gondolatait, megvolt benne az amatőr firkászok túlfajlett önérzete. Alakoskodó volt, ami érthető is, hiszen élete jó részét összeesküvések szövögetésével töltötte, és ezt az alakoskodást kiválóan szolgálta a rezenéstelen faarc és a kifejezéstelen tekintet; mert a szeme fénytelen volt és olyan savósínű, mint a hajókajütők ablakába illesztett vastag tejüveg, ami a fényt átterszti, de amin át nem látni semmit. A veszéllyel nem törődött, válság

idején bátor volt, ha nem vakmerő, de ezzel párhuzamosan – gyakoribb az ilyen, mint sokan hiszik – tévovázó volt és bizonytalan elképzeléseinek kivitelezésében. Számtalanszor előfordult, hogy utat váltott, előrerohant, majd amikor elfogta a kétely, visszahátrált, ami nem vált előnyére: utóvégre arra választotta a nemzet, hogy mindent merjen, más szóval vakmerőséget várt tőle, nem pedig megfontoltságot. Azt beszélik, nem vetette meg az élvezeteket, meg hogy nem volt különösen finnyás a partnerek megválasztásában. És a közönséges gyönyörökre való mohó vágyakozást, ahogyan a jólét és kényelem kedvelését is, csak erősítették benne a hatalom lehetőségei. Erre tékozolta, úgyszólván naponta, az energiáit, és ebben élte ki, ráadásul igénytelenül, minden becsvágyát. Gondolkodása zavaros volt és híján minden összefogottságnak; a feje tele volt szedett-vedett nagy eszmékkel, amelyeket Napóleontól vagy a szocialista teóriákból kölcsönzött, esetleg angliai emlékeiből merített (tudniillik hosszabb időt töltött a szigetországban), de ezek a források igen különbözőek és nemritkán összeegyeztethetetlenek voltak. Ezeket a nagy eszméket nem kis fáradtsággal gyűjtötte egybe magányos meditációi közben, egyformán távol a tényektől és minden emberi kapcsolattól, mivel álmodozó természet volt, és vak rajongásra hajlamos. Amikor mégis megpróbálták lecsalogatni e fennen szárnyaló, ködös régióból, és elméjét valamilyen konkrét ügy korlátai közé zárni, képesnek mutatkozott a helyes gondolkodásra, nemritkán a kifinomultságra és széles látókörűségre, mi több, mélységre is, de híjával minden magabiztosságnak, és mindig számítani lehetett rá, hogy a helyes gondolatok után egyszer csak mond valami furcsát, valami oda nem illőt.

Nehéz volt sokáig úgy a közelében lenni, hogy az ember észre ne vegye személyiségében a józan ész mélyén lappangó tébolyt, amely egyszerre emlékeztetett és szolgált magyarázatul fiatalkori ballépéseire.

Sőt, meglehet, nem túlzás azt állítani, hogy a sikert is meg a lelkierejét is – a körülményeknek hála – nem annyira a józan észnek, mint inkább a benne lakozó tébolynek köszönhetette. Bizony, különös színház a világ: gyakran előfordul, hogy épp a legpocsecább darab kapja a legnagyobb tapsot. Ha Napoleon Lajos történetesen bölcs embernek, netalán zseninek születik, aligha lett volna valaha is köztársasági elnök.

Vakon bízott a szerencsecsillagában; rendíthetetlenül hitt abban, hogy lévén a sorsnak eszköze, nélkülözhetetlen férfiú. Soha egyetlen pillanatig sem rendült meg a hitte dinasztikus jogaiban, és nem hiszem, hogy maga X. Károly makacsabban ragaszkodott volna legitimitásához, mint ő az övéhez; és ugyanúgy képtelennek bizonyult rá, mint amaz, hogy e hitre szabatos magyarázatot adjon: mert ha élt is benne valamiféle elvont rajongás a nép iránt, nem mondhatni, hogy lelkesedett volna a szabadságért. Jellemző jegye (ha ugyan nem alapzata) volt, legalábbis a politikában, a gondolkodásának, hogy szívből gyűlölt és mélyen megvetett minden választott testületet. De az alkotmányos monarchiát, ha lehet, még a köztársaságnál is elviselhetetlenebbnek érezte. A gőg, amellyel neve eltöltötte, és amely végtelen volt, készségesen fejet és térdet hajtott a Nemzet előtt, de arra sohasem lett volna képes, hogy egy Parlamentnek behódoljon.

Volt ideje rá bőven, még mielőtt hatalomra került, hogy erősödjön benne a természetes rokonszenv, amit a középszerű uralkodók szolgálalkú udvaroncok iránt éreznek; aligha múlt el nyomtalanul a két évtized, amit semmirekellő kalandorok, tönkrement és züllött figurák, kicsapongó ifjak körében összeesküvések szövögetésével töltött; mert ez alatt a hosszú idő alatt, más társasága nem lévén, ezekkel a talpnyalókkal és cinkostársakkal kellett beérnie. Nem csoda, hogy még az ő kifogástalan jó modo-

rán is ki-kiütöközt a kalandor, a véletlen szeszélyéből lett uralkodó felkapaszkodottsága. Még mindig jól érezte magát az alacsonyrangúak között, pedig a sors már rég kiemelte ebből a társaságból. A gondolatait nem nagyon tudta másképp, csak írásban kifejezni, és azt hiszem, ez is belejárt, hogy csak azoknak körében érezte jól magát, akik ismerték gondolatait, és akik már régóta megbarátkoztak álmaival, mert nyílt vitában nyilván alulmaradt volna; nem csoda, hogy olyan érdes volt az okos emberekkel való kapcsolata. Csak egy dologra vágyott: a személyének és ügyének szóló hódolatra, mintha bizony ezt a hódolatot az ügye meg a személye csakugyan kiérdemelte volna. Az erény zavarta, főleg, ha függetlenséggel párosult. Mindig is olyan hívő és hízelgő emberekre volt szüksége, akik vakon bíztak szerencsecsillagában, és hasra estek jó sorsa előtt.

Ilyen volt az ember, akit a káosztól való félelem és a fejekben még eleven emlék egyszerűen a hatalom csúcsára emelt, és akivel a jövőben meg kellett tanulnunk kormányozni.

Jegyzetek

1. Az EMLÉKEZÉSEK első ízben Alexis de Tocqueville halála után negyedszázaddal, 1893-ban jelent meg a szerző unokájának, Christian de Tocqueville-nak a szerkesztésében. A szöveg kritikai kiadása – Luc Monnier munkája – Tocqueville összes műveinek XII. kötetében található (OEUVRES COMPLÈTES D'ALEXIS DE TOCQUEVILLE, Paris, Gallimard, 1964). Míg a könnyen hozzáférhető zsebkönyvkiadások közül a Robert Laffont-féle az 1893-as szöveget közli (Alexis de Tocqueville: DE LA DÉMOCRATIE EN AMÉRIQUE, SOUVENIRS, L'ANCIEN RÉGIME ET LA RÉVOLUTION, introductions et notes de Jean-Claude Lamberti et de Françoise Mélonio, Paris, Robert Laffont, coll. „Bouquins”, 1986), a „Folio” a kritikai kiadást veszi át (Alexis de Tocqueville: SOUVENIRS, préface de Claude Lefort, texte établi par Luc Monnier et annoté par J. P. Mayer et B. M. Wicks-Boisson, Paris, Gallimard, 1999), ahogyan a Gallimard másik népszerű sorozata, a „Quarto” is (LÉTTRES CHOISIES, SOUVENIRS, 1814–1859, par Alexis de Tocqueville, édition par Françoise Mélonio et Laurence Guellec, Paris, 2003). A fordítás a kritikai kiadás alapján készült.
2. Nouvelle correspondance entièrement inédite de Alexis de Tocqueville, in OEUVRES COMPLÈTES D'ALEXIS DE TOCQUEVILLE, tome VII, Paris, Michel Lévy frères, 1866, 257–258. pp.
3. A Francia Akadémiának ugyanis az uralkodó volt a védnöke (ezt a funkciót jelenleg a köztársasági elnök gyakorolja).
4. Lord Palmerston (1784–1865) angol államférfi, 1830 és 1841, valamint 1846 és 1851 között külügyminiszter. Mindig keményen harcolt, hogy győzelemre vigye, nemritkán épp Franciaország rovására, az erőegyensúly brit koncepcióját.
5. Ezekkel a házasságkötésekkel szakadt meg, mégpedig 1846 októberében, a Franciaország és Anglia közti baráti viszony, az úgynevezett *entente cordiale*. Guizot, csak hogy továbbra is biztosítsa Spanyolországban a francia befolyást, kijárta, hogy míg a királynő Spanyol Izabella unokafivérével, Cadix gróffal kötött házasságot, a húga Lajos Fülöp legkisebb fiához, Montpensier herceghez menjen feleségül. A spanyol örökösödési háború, amire Tocqueville céloz, 1700-ban tört ki, amikor XIV. Lajos elfogadta a spanyol trónt kisunokájának, Anjou grófnak a javára.
6. Charles de Rémusat (1797–1875) francia politikus, publicista és memoáriró; 1840-ben belügy-, 1871-ben pedig külügyminiszter.
7. Victor-Ambroise de Lanjuinais (1802–1869) francia politikus, Tocqueville barátja; a Júliusi Monarchia idején képviselő, tagja az 1848-as Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, majd az

1850-ben választott Törvényhozásnak; Tocqueville-lal együtt tagja a második Barrot-kabinetnek.

8. Lamartine egy évvel korábban, 1847-ben adta közre HISTOIRE DES GIRONDINS [A GIRONDISTÁK TÖRTÉNETE] c. művét.

9. Tocqueville a február 24-i eseményekről beszélt, amikor Lajos Fülöp legidősebb fiának özvegye, Helene Louise von Mecklemburg-Schwerin megpróbálta elismertetni a még kiskorú fia trónigényét a Képviselőházzal.

10. Helene Louise von Mecklemburg-Schwerin (1814–1858) 1837-ben kötött házasságot Lajos Fülöp legidősebb fiával, Ferdinand Philippe Louis Charles d'Orléans-nal, de 1847-ben megözvegyült (férje lovas balesetnek lett áldozata).

11. Amikor a tüntetők betörnek a tárgyalóterembe, párthívei Orléans hercegnőt a trónörökösrel meg Joinville herceggel egy rejtékajtón át kimenekítik a Képviselőház épületéből.

12. Alexandre-Auguste Ledru, más néven Ledru-Rollin (1807–1874) ügyvéd, 1841-től a Képviselőház tagja. Republikánus politikus, tagja előbb az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, majd a II. Köztársaság első Parlamentjének.

13. Marie-François-Pascal-Armand Marrast (1801–1852) republikánus újságíró, az Ideiglenes Kormány tagja, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöke.

14. André Crémieux (1796–1880) ügyvéd, a restauráció idején a liberális párt tagja, 1842-től képviselő. Az Ideiglenes Kormány igazságügy-minisztere, tagja az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, majd a II. Köztársaság első Parlamentjének.

15. Nicolas-Charles-Victor Oudinot, Reggio hercege (1791–1863) címét és rangját még a napóleoni időkben kapta; a Júliusi Monarchia alatt tagja a mérsékelt ellenzéknek, tagja az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek és a Törvényhozó Gyűlésnek.

16. Alexandre-Philippe Andryane (1797–1863) volt karbonárok; az osztrákok Olaszországban 1822-ben letartóztatják, és csak 1832-ben szabadul. Börtönelmékeit MÉMOIRES D'UN PRISON-

NIER D'ÉTAT (Párizs, 1837–1838) címen adta közre.

17. Arról a választásról van szó, amelynek során – először élve az egyetemes választójog új keletű vívmányával – arról döntött az ország, hogy kik legyenek a tagjai az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek.

18. A normandiai Tocqueville-ban.

19. Tocqueville arra céloz, hogy a „Liberté, Égalité, Fraternité” jelszót a nagy eufóriában mindenfelé még a házfalakra is felfestették.

20. Saint-Pierre-Église 17 kilométerre van Cherbourg-tól, a tocqueville-i kastély pedig (és maga a falu is) keleti irányban 5 km-re Saint-Pierre-től.

21. Vagyis Alexis de Tocqueville-ra.

22. Tocqueville téved, Lamartine Szajna megyén kívül csak kilenc megyében lett képviselő.

23. Ulysse Trélat (1795–1879) elmeorvos, a Restauráció és a Júliusi Monarchia idején liberális politikus, 1848-ban közmunkaügyi miniszter. Tocqueville itt 1848. május 15-ének eseményeit idézi fel, azt az incidenst, amikor a tüntetők betörték a Nemzetgyűlés tárgyalótermébe.

24. Louis-Auguste Blanqui (1805–1865) karbonárok, szocialista, nem is egy összeesküvést szőtt a Júliusi Monarchia ellen; 1839-től 1848-ig börtönben ül, a forradalom szabadítja ki, de a május 15-i felkelés után újra lecsukják.

25. Armand Barbès (1809–1870) a republikánus párt tagja, ő is összeesküvést szőtt Lajos Fülöp ellen, Blanquival együtt tartóztatják le; a forradalom kiszabadítja. Bár tagja az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, május 15-e után ismét börtönbe zárják.

26. Marie-Joseph Sobrier (1825–1854) hivatásos összeesküvő, tevékeny szerepet játszik az 1848-as forradalomban; május 15-e után őt is letartóztatják.

27. Louis-Aloysius Hubert (1815–1865) hivatásos összeesküvő, 1837-től 1848-ig börtönben ül, a forradalom kiszabadítja. A május 15-i felkelés után, amelynek fő szervezője, Londonba menekül.

28. Párizs leghíresebb elmeklinikája a XIX. században; ma is kórház.

FIGYELŐ

ÖSSZEÉRT IDŐK

Gergely Ágnes: *Útérítő*
Argumentum, 2006. 512 oldal, 3700 Ft

Gergely Ágnes újabb kötettel tágitotta saját – már ismert – költészetének horizontját, és gazdagította olvasói emlékezetünket is: az *ÚTÉRÍTŐ* „összegyűjtött versek”-et tartalmaz, de új elosztásban, más címezéssel, váratlan súlyponteltolással – a költő mintegy megújított látomásban ajánlja figyelmünkbe eddigi teljesítményének megőrzésre szánt darabjait. Mondhatni: újraülteti a verseket.

Ez a szokatlan, az életműnek helyenként meghökkentő fénytörést kölcsönző átültetői gyakorlat – hátrányos jegyek mellett – bizonyosan jár egy nagy előnnyel: a költemények legjobb ismerője, maga a szerző, számtalan olyan erővonalat, nyomatékot és mellékjelentést képes kidomborítani, amely eleddig árnyékban maradt. Meg kell tanulnunk a költői életmű állandó tatarozása mellett érvelni. Gergely Ágnes ritka, a magyar kiadási gyakorlatban gyanakvással szemlélt eljárása minden állapotában forró „nyersanyagnak” tekinti a szöveget, és éppen azzal növeli a költői kijelentések hitelét, hogy az örökkévalóság jegyében megváltoztatja a versek sorrendjét, korábbi jegyeit, helyi értékét és ideiglenes minőségeit. Ez az enigmatikus, sokszorosán értelmezésre szoruló művészet túri, sőt igényli a fényforrások folyamatos csereberéjét: az *ÚTÉRÍTŐ* is súlyosabb, egyneműbb, mint az egyes kötetek összessége. Többsúlyát pedig éppen az átrendezésnek, a szerzői kéz friss munkájának köszönheti. Gergely Ágnes életműve szüntelen ráeszmélés – nemcsak a múltra, hanem a múltról tett tanúságtételre is.

Ez a költészet az *Újhold* klasszikus nyomdokain sarjad, szökken szárba – majd teljesedik ki olyan mértékben, amely minden iskola megjelölését kétségessé teszi. Ami – személyes kötődéseken túl – ehhez a nem egységes iskolához kapcsolja, azt így foglalnám össze dióhéjban:

Gergely Ágnes költészete lelkiismereti költészet; ezen azt értem, hogy tárgykezelése erősen etikai színezetű, sokszor közvetlenül erkölcsi dilemmát érint. Továbbá: tónusában emlékeztet főleg Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky költészetére; hangsúlyozza a mesterség ismeretének (tágabb értelemben: a kultúrának és a tudásnak) etikai funkcióját; csaknem kizárólag nyugat-európai versformákat használ, és folyton érzékelteti, hogy vérebe itatta a „tízezer bórú” zsidó-keresztény kultúra ősi hagyományait. Nem tagadható, hogy amúgy mellékesen meg-megpillantja szemhatárán a „népi” kultúra jeladásait is (gondoljunk egyik-másik Nagy László-s versére, ajánlásainak címzettjeire vagy társadalmi-forradalmi mozgalmakra tett utalásaira), sőt egyetemes szemléletében ezeknek is helyet igyekszik szorítani. Mégis azt mondanám: éppen személyes sorsa, műveltsége és lelkiismerete ösztönzi arra, hogy művészi gyakorlatában a Babits–Nemes Nagy-opcióra szavazzon.

Zárkózott, rejtőzködő, felfejtésre váró művészet ez. Ahhoz, hogy adottságait számba vegyük, több úton indulhatunk el. Semmi kétség, hosszabb ismerkedés után Gergely Ágnes költészete is először *témái* mentén, kézzelfogható vagy csak sejthető tartalmi elemeinek csapásain térképezhető fel, növelhető személyes élménnyé. Első ajánlatom: próbáljuk meg *tíz* nagy témakörben felrajzolni ennek a költészetnek ihlető gócpontjait, eszmei forrásvidékeit, formai ismérveit.

1. Említettem: lelkiismereti költészet ez. Állításomat most kiterjesztem: Gergely Ágnes költészet a holokauszt emlékezetét szakadatlan erővel, változatlan hitellel és egyre mélyülő érvénnyel őrzi. Az, hogy a költő édesapját és rokonait a második világháborúban meggyilkolták, több szempontból is meghatározza a szövegeket. Meghatározza úgy, hogy minden előző és utóbbi gyilkosság (tágabban: jogsértés) a személyes méltánytalanság rangján jelenik meg a költő tapasztalatában, s ő ezért fokozott erővel szólhat a világrend ismétlődő botrányairól. Meghatározza továbbá úgy, hogy

egyéb élményeit is kiegészíti, súlyosbítja ez az „óstapasztalat”, mert személyes szenvedéseinek, sorsának is forrása – tehát minden élet-esemény eleve valamiféle „mínusz”-terherrel bukkanhat fel a költői beszédben. És végül meghatározza úgy, hogy minden egyes jogsértés egyszersmind *közösségi* jogsértést is jelent, azaz – művészi értelemben – szinte kínálja az egyetemes fogalmazásmód meggyőző formanyelvét. A KOBALTORSZÁG III CREDO című verse ezt így fejezi ki: „*Külön-külön reménytelen. / A megjelöltek együtt utaznak.*” A KOZMOPOLITÁ-ban ugyanez a személyesből örökössé növelt tapasztalat így ölt poétikai alakot: „*Mert a halál rád törhet mindenütt. / Az alattomos szereti az idegenség / burkát... Talán / még anyanyelved sem bizonyul / kapaszkodónak. Hades több lesz, / mint a hazád volt egykoron... Tekints a sebre. / A valódi sebre. Örökké a sebre. / Templomod bárhol felállíthatod.*” Ez a Hades–haza párhuzam lenyűgöző erővel villantja fel a költemény tanulságait: bárhol megtörténhet a legrosszabb és a legjobb („*templomod*”), ha az ember személyes életében már megtörtént; mindenkiel megtörténhet; és ha mással történik meg, az mindannyiunk számára fenyegetés, jövőben lappangó katasztrófa.

Az apa alakja e versvilág más – látszólag távoli – tulajdonságaival is összefüggésben áll, sőt azt mondhatnám: a szülő tragikus, de csak közvetve átélt elpusztítása e költészet alapjegyét, a Léttől, a kimondástól való általános vonakodást is befolyásolja. „*A halottak sehol*” – mondja az ERKÖLCSI LEVELEK-ben A KÖR. A LÁTHATATLAN CSALÁD-ban ezt olvassuk: „*Már csak ők maradtak. A Láthatatlanok. / A sötétben verdesők, sötétben egymást / kergetők: »Papa! mama hol van?« »Lili! / papa hol van?« Mama! Lulu hol van, / Lulu, Lili, papa, mama, Lala, Pepe / hol van, hol van, senki se tudja...*” A 2005 augusztusában keletkezett TORONYALJA című versben: „*végigrohan a szél a parton / a szél a láthatatlan.*” Látjuk: nemcsak a személyes, nagy horderejű tragikum konkrét eredői láthatatlanok, hanem maga a világ vált láthatatlanná, megfoghatatlanná az emlék ápolása közben, mintegy a felfoghatatlan traumák utóhatásaként. A külvilág efféle „megfogyatkozása”, pusztán halványan kitapintható körvonalakban megbizonyosodó léte számomra mélyen összefügg e költészet érzékeltes részleteket kínáló, a személyes hátteret mégis makacsul eltakaró gesztusaival.

2. Gergely Ágnes versvilágának másik – az

előbbit is tükröző – központi témája: a továbbélés, a megmaradás. A SINFONIETTA ezt fejtegeti: „*Pedig ez lett volna a fű, a pára, a kalendáriom. / A lenni. Esetlegesből a párlat. // Tagadásból tudás. A megmaradni. / Hírhedtet zenésze a világnak!*”

Nem csoda, hogy ilyen személyes és egyéb történelmi tapasztalatok után a költő újra meg újra felveti az értelmes létezés, a mindennap kiküzdendő életesély, a nemzeti és az egyetemes megmaradás kérdéseit. Az ugyancsak holokausztemlékhez kapcsolódó A RÉSZEG KUBIKOS EMLÉKE című darab megrendítő szívóssággal ismétli a költő meggyőződését: élni, élni, hiszen „*a mértéktelen mélyfjékvésben él*”. Az első szakasz utolsó sorában: „*Pogromba fordult élniakarás.*” A költemény mintha azt sugallná, hogy mindig adódik az életben jó, még a legpokolibb pillanatokban is, mégpedig éppen azért, mert „*Mértéke nincsen a mezei szélnek, / mértéke nincsen a zsenge vetésnek, / a szentségben-megjelenésnek, / a négy rác fölött égő Tannak, / s a kéznek, mellyel csöndben adnak.*”

Gergely költészetének egyik sugárzó eleme ez a csöndes, de makacs hit-remény, bizalmi elv, a léttel való lehetséges kiegyezésnek ez a nyomatékos hangsúlyozása. E rendületlen hit egyik eleme lehet, úgy sejtem (s ezt erősíti az említett versben felbukkanó „Tan” kifejezés is), hogy Gergely Ágnes meggyőződése: a költészet, s különösen a holokausz után egyetemes moralitást érvényesítő lelkiismeret feladata éppen az, hogy valamiféle erkölcsi-művészi mérlegelés alá vonjon minden galádságot. A zsidóságnak ezt a hivatását megrendítő, látnoki erővel fogalmazta meg egyik levelében Walther Rathenau, a tiszavirág-életű weimari köztársaság 1922-ben meggyilkolt külügyminisztere: „*Őn szereti az Ószövetséget, és gyűlöl – nem, korhol minket, zsidókat. Igaza van, csakugyan nem teljesítettük még a küldetésünket. Tudja, miért jöttünk a világba? Azért, hogy minden emberi tekintetet a Sínai hegye felé fordítsunk. Ön nem akar odamenni? Ha én nem hívom Önt, hívja majd Marx. Ha Marx nem hívja, hívja majd Spinoza. Ha Spinoza nem hívja, hívja majd Krisztus.*” Továbbá: „*Nem a nemes lelkek felelnek a nemtelenekért, hanem Kol Jisroel, egész Izrael felelős minden egyes emberért. Egész Izrael pedig nem más, mint mindenki, akit Isten saját képére és hasonlatosságára teremtet. Tehát Ön, és a főnöke, és a beosztottja és én és mi mindannyian.*” A POUND XX. CANTÓJÁ-ban fordul elő ez a kifejezés (rokon értelmű fordul

latokat számtalan más helyen olvashatunk): „*de az / örökös tudás, hogy akasztani sosem volt / kötelező*”. Erre az örökös tudásra célok itt: ez nem valamiféle ködös elképzelés, hanem az a nagyon is konkrét meggyőződés, hogy az ősi mérceek alkalmazása, az erkölcsi relativizmus elvetése a művészet esztétikai értékrendjét is lényegesen meghatározza. A remény elve, egyfajta kozmikus – a tételes elvektől függetlennek látszó – vallásosság kétségtelenül csak mélyíti Gergely Ágnes amúgy inkább érzékletes világi elemeket sorjázató művészetét.

3. E költészet harmadik szembeszökő tulajdonsága, hogy kezdettől fogva mély kapcsolatban áll a gyászbeszéd, a halotti emlékezés hagyományával – s általában az élők–halottak kapcsolatából adódó, nyilvánvaló titkokat tárgyaló műfajokkal (remek elemzést nyújt erről Krupp József cikke, in: *Vigília*, 2006/10.). A halotti világ sugalmi egész rajban röppennek fel ebben a költészetben, s különböző vonatkozásaikkal mély, kényszerítő, megrázó zöngékkel övezik az amúgy könnyedebb etűdöket is. Az ANYAGTALAN zárószoraiban hangzik el ez a fontos mondat: „*amit nem láttál, azt látod igazán, / és nincsen más dolgod itt, / mint növelni a láthatatlan / égiség korlátait*”. A halálba induló, az éppen meggyilkolt, a halottra emlékező szorongó, az „*ötezer éve várt*” alak, a rokonok és mások emlékezetét őrző túlélő tanú számtalan költeményben hallatja hangját (EGY MAGÁNYOS MESTERHEZ, ŐRIZETLENÜL, AJTÓFÉLFÁMON JEL VAGY, ORPHEUS, A LÁTHATATLAN CSALÁD). Ennek a tanúnőiségnek nehezen viselhető, de identitástudatot megalapozó jegyeit árnyaltan elemezte már Ferenc Győző (in: *Műhely*, 2006/4.), elemzését én csak két megjegyzéssel egészíteném ki.

Az egyik, egyébként már korán felbukkanó elem egy 1958-ra datált költeményből (EGY FÁRAÓFEJ): „*úgy zokogtál, ahogy csak / megvert kutyák és csavargók zokognak / riadtan, bosszúállón s hangtalan / mint kinek titka van / de nem mondhatja, mert a titok ára / hogy a tükörben ráismer magára*”. Vagyis: a titok, a szemérmesen rejtegetett tapasztalat nem csupán foglalkoztatja, eltölti az ember emlékezetét, hanem egyenesen meg is határozza, sőt mintegy megteremti későbbi életének eszméletrendjét. Fontos, Gergely Ágnes egész líráját átítató belátáshoz érünk: a személyes sors újra meg újra az egész létezés alapvonásait jelöli ki a költő számára, és folyamatosan a múlt, a jelen és a jövő egészére esz-

mélteti az emlékező lírai alanyt. Még ha hallgatásra kényszerül is, benső életét kisajátítja, uralja makacs hallgatásának elmondhatatlan tartalma. E költészet jelek mögül beszélő valóságait, egyes darabjaiban is óvatos araszolását, elharapott hangsúlyait, úgy tűnik, mélyen indokolja a lírai alany alaptapasztalata. Úgy is mondhatnám: emléképolásból származó olyan önkéntes azonosulásról van itt szó, amely belakta azt a helyet, az élet peremét, ahonnan hozzászólhat a túlélés alapkérdéseihez, az egyetemes moralitás kérdéseihez. Mintha azt mondaná: csak azt szabad felmutatni a túlélés korában, ami a holtak örök idejéből igazolást nyerhet.

A másik kiegészítés Ferenc Győző tanulmányához: Gergely Ágnes költészetének fájdalometikája. Az ISTEN ÁRENDÁSÁ-nak második szakaszában ezt olvassuk: „*Azt hittem, értem álomoptikádat, / gyötrelmem végén bölcsesség – s kívártad, / míg a tudás is, mint a prés, olyan*.” Ez a költői állítás változatos formákban számtalan ponton vissza-visszatér a versekben. „*jól vigyázzon SEBHELYÉRE*” (KOBALTORSZÁG I, CSONTSIRATÓ); „*Tekints a sebre. / A valódi sebre. Örökké a sebre*.” (KOMPOLITA); „*most még lüktető rangja van a sebnak, / a sebes ágak még egyenesednek, / a fatörzs roppan, roppanni való...*” (ALTATÁS UTÁN). Ősi tudás ez. A KOHELET (I, 18) ezt mondja: „*Aki a tudást gyarapítja, a fájdalmat gyarapítja*.” A ZSOLTÁROK sírámainak mélyén is ugyanez a kérdés, mélyesen bibliai kétely: Isten, a Kimondhatatlan, Ő, aki az lesz, ami most, aki az, ami majd lesz, Ő, Minden Lehetőségnek (Jónak és Rossznak) ez a roppant vehikuluma vajon nem hordja-e magában magát az Ördögöt? Jób könyvéből még ma is érzékeljük, hogy az áldás és az átok mennyire tőszomszédok. „*Aki a tudást gyarapítja, a fájdalmat gyarapítja*.” Minden jelentős zsidó tudás mottójául szolgálhatna ez a mondat Mózes-től Sigmund Freudig, Hannah Arendtig és Paul Celanig. A bölcsesség többet ér az erőnél, a fegyvereknél. Isteni igazságság? Ezt a kérdést az ÓSZÖVETSÉG nyitva hagyja. Gergely Ágnes költészete nem tesz látványos és kötelező gesztust a kereszténységnek, de rendíthetetlen humanizmusával segít méltányosabban szervezni életünket.

4. Negyedik téma: haza, haza helyett világ, indulás, várakozás, begyökerezés. Látjuk, az identitástudat egyik mélyrétegéhez érünk. Gergely Ágnes – mint más pontokon is – üdí-

tő hajlékonysággal, sokszoros hitvallással, tágas lélegzettel formálja verseit, ha a végső elkötelezettség tárgyában nyilatkozik. Egyrészt, úgy tűnik, tíz körömmel ragaszkodik minden kis helyi porszemhez, ha az csillagrendjébe képes felemelkedni. A VÍZ ALATTI RÉGÉSZET 4. darabja így szól: „*Hát ne mutass a csillagokra. / Mutass a porba. Le a porba. / Soha többé a csillagokra. / Mindig a porba.*” Több helyen is nyomatékosan hitet tesz a hely mellett, ahol született, ahol reményeit a reménytelenségig őriznie kell. A SIVATAG-ban: „*Ha valaha is / tudtad, mit jelent kihullani. / Kapaszkodj önmagadba, maradj / a helyeden, azon a hokkedlím, amit / születéskor kijelöltek, s ami bárhol, / bármikor felállítható, akár / a képletek.*” (A vers amúgy az azonos szóval zárul.) Szemlátomást többes értelmű felszólítás ez: ön-maga bárhol lehet az ember; és ha kihullott, akkor csupán csonka meggyőződéssel kapaszkodhat újra a „hokkedliba”.

Továbbá: ez a maradási ajánlat mintha csak a megbántottaknak és megszorítottaknak szólna. Úgy érzem: örökös, napról napra kimondandó megerősítést igényel ez a nehezen kivívott hűség. Nem természetes adomány, hanem éberséget parancsoló erőfeszítés. A költő ismételten, a megcsúfoltatás tudatában, de a vak lelkendezés provincializmusa nélkül ad hangot ennek a sebzett hazaszeretnek (tágabban: szülőhelyen maradásnak). Életművének egyik nyugtalanító, örök számvetést igénylő motívuma ez. Magyar ragaszkodása főleg a nyelv szeretetét jelenti, bizonyos földrajzi (és lélekföldrajzi) pontokat, bizonyos rokon szemléletű embereket fog át, mindenféle messianizmus, elvakultság vagy nemzeti hübrisz nélkül. 1956-ban el akarta hagyni az országot, de kihullott a hátizsákjából egy Vörösmarty-kötet, beleolvasott, maradt. A 137. ZSOLTÁR-ban (1992) egyszerre áhítja Jeruzsálemet és Arany Jánost (jellemző platonikus hely; hogy Heinével szóljak, nekünk is hordozható hazánk Arany János): „*Hát kihült jobbam legyen rá az ámen, / ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.*” Majd: „*És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer, Arany János.*” Öt évvel későbbre, 1997-re datált versében azonban (ZRÍNYI MIKLÓSHOZ) így ír: „*Mit csináljak Sziget várával én, / mit mond nekem Drégely vagy Eger?*” Mindannyiunknak felkínált ajánlat: mérlegeljük folytonosan, mit jelent nekünk – hazaszeretetünknek – egy-egy történeti személy, tárgy, más emlék vagy esz-

mefosztlány. Gergely Ágnes sajátosan ragaszkodó-elvágyódó indulata számomra a nyitott, derűs térségességet jelenti. A Radnóti Miklósról is utaló A CAFÉ DE LUTÈCE-ben áll ez a Leonidaszt idéző, mintaértékű mondat: „*Megcselkedtük, amit / megkövetelt a világ.*” A HUALING KERTJE IOWÁBAN ezt mondja: „*Nem, a világcsavargás póza nem segít.*” De ugyanakkor, ugyanazzal a lélegzetvétellel idézi Szép Ernőt is, egy megrendítő mondatot, a hazaszeretet egyik legmélyebb vallomását, amelyet csak ismerek: „*Ilendő lenne most elpusztulnom, / túl nem élni a hazám halálát.*” Igen, ezt kell jól megértenünk, és egyetlen szívben elraktározunk: menni is kell, maradni is kell. A készséget kell örökké ébren tartanunk magunkban, hogy menni is tudjunk és maradni is tudjunk. Én ezt kapom Gergely Ágnes költészetéből, ha magyar ragaszkodásaimra keresem verseiben a választ. És ezt a tengervégtelenség-tudatot (KÉSEI FÜRDŐZÉS): „*Kit víz érintett, nem lehet gyökértelen.*” S íme, máris itt vagyunk a következő sarkpontnál.

5. Ötödik fősodor: tenger, víz, végtelenség, hajózás, az imbolygás látomásai. A tengermetafora kimeríthetetlen, szerteágazó képzetértékes lehetőséget; s bizonyos jegyeinél fogva különösen gyümölcsözőnek bizonyul Gergely Ágnes költészetében. Meglehet, itt valami eleve lappangó vágy vagy ihletgóc végzi a maga élet-hosszúlan tartó munkáját; mindenesetre szembeeszik, hogy a tengerképzet egyre sűrűbben, egyre gazdagabb sugallatokkal formálja a költeményeket. A KOBALTORSZÁG II-ben (A SZÖKÖTT KAPITÁNY) a költő elmondja, hogy a tenger korán vonzotta, s annyit gondolt róla, mint más halandó. „*Határtalanság. Idő. Nyugalom. Pusztaság. Vihar... Ki a világból.*” S aztán kiderült, hogy a tenger valóságos látványa épp az ellenkező dolgokat sugallja: „*A tenger kijózanított. Mint egy kijelentő mondatokból álló ótestamentumi szöveg, helyére tette az eget, a földet és a csillagokat, és megmutatta a világ arányait, mint az ölelés. Hogy csak néhány másodperc a végtelenség. Hogy még a biztos hajókorlással sem törődik az árapály; elmozdul a hold, és a hullámok ugyanúgy készülődnek, mint a fájó véredek.*” Ha hitelt adunk e vallomásnak, akkor sem tagadható, hogy a tenger ennek a költészetnek egyik anyametaforája, törzsképzete. A HAVASOKRÓL című, 1999-re datált vers, lehet, egyenesen személyes emléket idéz: „*Kifutni a nyílt tengerre egyszer...! / Gyermek keze az apjában reszket. / Üstföldözők, ha erre jártok, / mi-*

nek is vetnétek keresztet.” Hasonló, csak éppen ellentétes kapcsolás, mint az ÉS MI A JEL? utolsó sorában. Ott így zárul a vers: „Az jó, aki tudja, az útján más sincs, mint akadály – de / bármelyik ép mondattól kettéválhat a tenger.” A két utóbbi idézet megerősíti azt a sejtésünket, hogy e költészet közvetlen-érzéki külalakja és ragyogó arabeskjei mögött többnyire valamilyen metafizikai (vallási) képzet húzódik meg. Úgy is mondhatnám: a kijelentések zömének van metafizikus-vallási-erkölcsi dimenziója (ragyogó megfigyeléseket tett erről Halmi Tamás, in: *Kritika*, 2006/12.). Egyetlen példát idézek. A híres IZABELLA ÉS FERDINÁND 1492 című vers (keletkezési dátum: 1992, tehát Kolumbusz tengerrekelésének ötszázadik évfordulója), noha egy szóval sem említi, valójában a zsidók Spanyolországból történt kiűzölését és Amerika felfedezését énekl meg – Gergely Ágnes közvetett, feltűnéstől mentes tónusában. A tenger ebben a versben is döntő szerepet játszik: a feltehetőleg zsidó származású Kolumbusz Indiát veszi célba, hogy ott János királlyal szövetkezzék, és közösen fogják harapófogóba a legfőbb ellenséget, a vérszesen fenyegető iszlám hadakat. A spanyol-zsidó hajós úgy tervezi, hogy a győzelem után Jeruzsálemben megalapítja a Messiás békés birodalmát. A nagy hajóst tehát Ezsdrás és Ézsaiás próféta (azaz a zsidó utópia szelleme) vezeti ki az Ígéret földjére. Kolumbusz Dávid királlyal és Mózással hasonlítja össze magát, első amerikai útja pedig az egyiptomi kivonulás történetét idézi fel tudatában (ferences barátai gúnyosan Fáraó Királynak nevezik Kolumbuszt). 1502-ben ezt írja a katolikus királynak: „Mint már mondtam, az indiai vállalkozásban sem az értelem, sem a matematika, sem a világtérkép nem segített; egyszerűen az ment teljesebbé, amit Ézsaiás próféta megjövendölt.” Kolumbusz jóslatokat gyűjt, hogy bizonyítsa: Spanyolországra vár a feladat, hogy Jeruzsálemet felszabadítsa. Kolumbusz Joachim da Fioréra hivatkozik (akiről ugyancsak feltételezik, hogy zsidó származású volt): „Joachim apát megmondta, hogy Spanyolországból jön majd a Megszabadító.” E néhány utalásból is világos tehát: a zsidók spanyolországi sorsa és Amerika felfedezése szorosan összefügg, s az utóbbi elképzelhetetlen a zsidók és zsidó-keresztények előzetes gazdasági, szellemi, tudományos és politikai erőfeszítései nélkül.

Most pedig térjünk vissza a Gergely-vers-

hez. Láthattuk: a mű maga minderről alig ejt szót. Miért? Azért, mert nem Kolumbuszról, hanem a „katolikus két király”-ról szól; azaz a szűk látókörű hazaszeretetről, az idegengyűlöletről, a szegregáció egyik korábbi állomásáról. A költemény fojtott drámaisággal, hűvös hanghordozással beszél a „menet”-ek születéséről, a „turbán, kaftán” jeleiről, a szétszóratásról, a haza elszalasztásáról, a bosszút mellőző siralomról, a sokféle gyökérből táplálkozó, szabad haza eszményéről („nem kutatjuk, honnan a tej”). Mint az imént utaltam rá, itt is a „kettéválhat a tenger” képzetről van szó, egyfajta sorsválasztásról, az örök várakozás megszakadásáról, a szorongás igazolódásáról, az azonosság próbatételéről. Tehát arról a pillanatról, amelyben lehullnak a maszkok az emberekről és a tárgyakról. Nincs helyem itt a kései északi mondakörök hatását és Gergely-féle változatait elemezni, csak megemlítem: a költő gondolatvilágát – mint láttuk, alkalmasint tudatosan vagy öntudatlanul – átítja a víz, a süppedékenység, a hajózás, az elsüllyedés, a vízben történő átkelés sokrétű és kibogozhatatlan képzetscsoportja.

6. Gergely Ágnes költészete, ez a hatodik feltűnő minőségi ismérv, roppant erősen, viszsztatérő nyomatékkal hangsúlyozza a kézművességi elkötelezettség fontosságát. Az ÚTÉRINTŐ a HÁLAADÁS-PARAFRÁZIS-t tűzte homlokára, s már ezzel jelzi a hagyomány jelentőségét, a forma döntő szerepét, s hallgatólagosan magasztalja a poeta doctusféle tudás eszményét. Az emblematikus költemény három szokatlan, rokonszenves momentumot is tartalmaz: egyrészt ellentétes eszmeiségű, olykor egymással ellenségeskedő szerzőket mer mesterként megnevezni (Illyés és Pilinszky, Vas István és Nemes Nagy), másrészt nem retten vissza a nyílt önkritika szavaitól („Negyventől tettem magasra a léceket”), harmadrészt bevesz a sorba egy külföldi szerzőt, Yeatsot, ezzel is a világ s nem csupán a haza imént idézett leonidaszi mércéjét emlegetve. A Weöres-vers tónusából, Nemes Nagy Ágnes ideájából és bizonyos rituális utalásegyüttesből kikevert költeményben („A deszkák: vers”) ismét felbukkannak a víz, a tenger stb. kellékei („fárások”, a deszkába kapaszkodó hajótörött képe, ez nyilván a MESTERSÉGEMHEZ című Nemes Nagy-versre utal), felragyog a klaszszikus szonettforma, s felsorakoznak a költő nagy eligazító elődei. A vers érdekessége nemcsak abban áll, hogy Gergely Ágnes olyan mes-

terembereket nevez meg, akik hangsúlyozták a forma transzcendáló funkcióját, hanem abban is, hogy derűsen vállalja a költő igen tágas eklekticizmusát, ellentéteket összebékítő igyekezetét, összetett identitásképző szempontjait. Nemzedékek, lényegesen eltérő eszmerendszerek, versengő ízlésformák találkoznak ebben a szonettben, s az olvasó észre sem veszi, hogy voltaképpen máris a kötet „*míves mámorába*” csöppent („*A míves jószág kelyhet épít, / a meg nem művelt lenn marad*”, BARTÓK-KONCERT A PESTI BROADWAYN). Meghökkenítő, hogy ez a költő, aki a világkultúra roppant horderejű anyagait szívta magába, meglehetősen szerénységgel tud beszélni önmagáról (ami egyébként ritka a magyar költészetben, s épp ezért igen rokon-szenves), annak ellenére, hogy erősen vonzódik a zárt, szentenciózusan felhangzó, olykor didaktikus fordulatokhoz. Kézművességi ismerete, tetemes műveltséganyagot görgető művei, világtájtassága ellenére azt mondja: „*Uram, óvj meg a tökéletességtől... Hagyd meg rajtam / hibáimat, kezéd nyomát*” (FOHÁSZ LÁMPAOLTÁS ELŐTT). Bírálja ugyan a világot, „*mely már nem tudja, mi az aszszonánc*” (A GARE DE L'ESTEN), mégis tudja: a tág s ugyanakkor szűkös tárgyi ismeret soha nem pótolja a lélek, a Szentség munkáját, mély garanciáit. Gergelynél tehát a szakmai tudás is csupán szűk kapu, bemenetel abba a világba, amely nemegyszer azonos formában kínálja a Jót s a Rosszat. A KÉZIRAT című vers ezt a kérdést egészen kendőzetlenül fogalmazza meg: „*A mesterségen túl, majd, az azúrban, / ... megtudjuk-e a hűrt, amin az Úr van? / S hogy lehet élni, ha már nincs mit írni, / az ismeretlen, végső szeretnek?*” A vers mintha azt sugallná: igen, lehet élni írás nélkül is, mert beköszönthet az idő, amikor már „nincs mit írni”. A formákat dicsőítő, a mű erkölcsi vonatkozásait hangsúlyozó költői alkat igazodik a mondanivalóhoz, a harmónia és a csend igényeihez.

Mert ebben a lírában is ott lappang az elhallgatás esélye, ezt is utolérheti a pillanat, amely hitelesebbnek fogja ítélni a némaságot, mint a beszédet mindenáron. Az eddigiekről csak azt mondhatjuk el: hiteles arányban ötvöződnek benne a honi vonzalom, az egyetemes ismeretanyag, krízis és katarzis, ismételt megrendülés és újjá-újjászülető bizalom elemei.

7. Szinte hősiés, ahogyan itt az egyetemes tudáskincs apró részleteivel a hűség, az illúziótlan helytállás, a veszélytudat-viselés, a hét-

kőznapi szabadsággyakorlatok, a mindinkább láthatatlanná váló világ hatékony segédanyagává keményedik. A varázslatos, pontosságot kereső stílus mögül hamar kiütközik az etikai, emberi magatartásjegyeket hallató igénykatalógus, s ez a szemlélet Gergely legszerényebb gesztusainak is magasságot sejtető, mélységet nyitó távlatot ad. Nem feltűnő, inkább suttogással érvényesülő adottság, hogy a költemények zömében előfordul *felszólító mód*, talán nem is valakihez címezve, hanem a világ adott állapotához. Találomra idézek néhányat. „*Dícsértessék, ki terhet ad, / és ki könnyít a terhen, / s ki tudja, nincsen más kudarc, / csak a befejezeten*” (HAJNALI ÁHITAT). „*Még ha a szakadék egyik oldaláról is / még ha a szakadék egyik oldaláról / még ha visszhang odaátrol semmi sem / még ha az egyik oldaláról akkor is / ha odaátrol semmi semmi akkor is / akkor is kiálts akkor is odaátrol / kiálts mit kiáltsak*”, indul Eliot tónusában egy másik vers (ELIOT ÁLLAMFÉRFIA). „*Csak hamis hangokat soha*”, mondja az ERKÖLCSI LEVELEK első darabja. Az IZABELLA ÉS FERDINÁND egyetlen nagy intés, fogak közt elsziszegett sirám, közvetett ítélet.

A „veszélyben vagyok biztonságban” gondolatát az európai szellemtörténet a késő középkor óta ismeri – az idea legutóbbi egyik nagy híve Rainer Maria Rilke volt, aki leveleiben mintegy életelvé avatja a mondás francia változatát. Gergely Ágnes költészete az ímént tetszőlegesen kiragadott gondolatot sokszorosán variálja, egyre összetettebb formában ismétli és mélyíti el, s ezzel költészetének jelserű, könnyebben megjegyezhető, apodiktikus vonásait erősíti. Az ihlet mozgását így képzelem: az élmények egyre inkább a láthatatlan szférába, az emlékezet kusza hajszálygökeztébe szorulnak, s a költő szinte erőszakkal vonja vissza őket a költemény erősebben megvilágított terébe; ebből fakad, hogy ez a költészet a folyamatos ritkuló, de állandóan jelentést gerjesztő élettapasztalat tartalékaiból építkezik, és azokat is igyekszik a szakrális beszéd részévé tenni. A költő maga használja az „*összszéért idők*”, a „*csillagösszetartozás*” kifejezéseket (AUDEN ALIATÓJA). És művészetének csakugyan egyik legmeggrázóbb vonása, hogy úgy tud megragadni egy-egy világi-történelmi történet (vagy inkább: vonatkozást), hogy az a csillagképek szilárdságával tükrözőn vissza valamely tudáselemet. Említettem, Krupp József recenziójában bámulatos éleslátással elemzi az Egy

MAGÁNYOS MESTERHEZ című verset, majd végül ezt írja: „*Hogy pontosan »mit jelent« az utolsó sor, nem tudnám megmondani. Talán úgy értelmezhetjük, hogy a meghaló a földre zuhanván testének pecsétjével jelet ír a földre, beleírja világról való tapasztalatainak összességét.*” A vers utolsó négy sora így hangzik: „*zúgnak a fémek domborulatok, / teli jázminnal, teli ólmos éggel. / »A hold ma oly kerek!« – valaki így dadog. / És minden toronyt a földre pecsétel.*”. A vers a végén tehát felidéri Radnóti menetszlopát, Radnóti hiú reménykedését, dadogásba fulladó utolsó megállapítását. Úgy tűnik, itt nem csupán a szenvedés jelöli meg véglegesen és képletesen a földet, hanem a föld és az ég hajol össze (a hold és a templomtorony képében), hogy tanúsítsa a gyilkosság döntő mozzanatait. A szenvedés nemcsak azzal válik hitelesen személyessé és egyúttal kozmikussá, hogy ég és föld hajol össze itt, s hogy egy *rég* lezajlott botrány elevenedik meg az új költői látomásban, hanem azzal is, hogy az utolsó sorban elhangzik a *minden* szó. Úgy értem, ez a hallatlanul sűrű vers mintegy bolygónk bőrére égeti a régi és az új botrány jelét, emberi eszméletünkbe rögzíti a bármely csendéletben megisméltélhető történelmi eseményt. És még valamit sugall: mintha *minden* torony ledőlt volna az erőltetett menetnek azon az éjszakáján. A templomtorony szimbóluma meglehetősen beszédes: a torony előbb „a holdra menekül”, majd a földre pecsételtetik. Számomra nem kétséges, hogy a megidézett szenvedéstörténet – a vers erőterében – önkéntelenül vallásos háttérrel nyer. A jelentés csakugyan sokágú: nincs többé torony, minden ledőlt torony ezt a tapasztalatot üzeni „a földnek”, a föld pedig véglegesen csak ezt a hírt kapja az égből. Ez, mindez így együtt alkotja a negyedik strófa tartalmi sokszögeit.

8. A HÁLAADÁS-PARAFRÁZIS mesterhatóságában, említettem, először Yeats neve kelt érdeklődést; lám, van, aki tudatosan vállal egy idegen költőt elődként, tanítóként. Aztán Illyés néven gondolkodunk el – miért Illyés? Úgy sejtem, valamiféle magyar apafigura megnevezéséről lehet szó, egy olyan közvetítő alak elfogadásáról, aki az egyetemesség jelenlétét látszott biztosítani az elmúlt század második felének inéséges magyar glóbuszán.

9. Ez az „ízes” hang – mert Gergely Ágnes lírája még oda tartozik, a nagy, testes zamatú, távoli időköt összeérlelő és összeértető költői

életművek közé –, ez a hang két fontos vonásról hamar felismerhető: mindig van belső vonatkozása, és sokszor egy magasabb instanciával folytatott párbeszéd része. A belső vonatkozást különböző verstechnikai fogások gerjesztik, tartják ébren, teszik emlékezetessé: a gyakori megszólító forma, a rendületlen meggyőződést tolmácsoló, apodiktikus fogalmazás mód, a gyakorta alkalmazott, személyes elemet takaró mottók, a változatos módon ismét fel-fellazított lírai objektivitás.

Gergely az egyes szám első személyt az egyes szám második vagy harmadik személlyel helyettesíti, vagy más módon távolítja el a verset a közvetlen beszéd feszélyező látszatától. Mégis, mindig érzékeljük a személyes érintettség jeleit, az elmélyült lelkiismereti közlésmód komolyságát, a maszkok levetésének igényét – a költői állítások megszenvedett aranyalapját. Az analógiák, történelmi fordulatok, a művészet nagy előzményei, egy-egy híres régi mondat, egy kőszobor – mind-mind új érvényességet nyerhet Gergely költészetében; olykor úgy érezzük, mintha csupán egy történelmi forgószínpad nézői volnánk, amelyen bármikor megtörténhet ugyanaz vagy majdnem ugyanaz vagy a más-ugyanaz. A költői szemlélet kontinuitása, a látás élessége ugyanakkor többnyire érvényesít a szövegben valamely fensőbb instanciát. Krupp József ezt úgy nevezte: „*Istenhez forduló beszéd*”; én úgy mondanám: fáradhatatlan szakralitás. (Gergely Ágnes költészete ugyanis nem erősít meg semmiféle felismerhető hitbizonyosságot, nem állal közösséget nyíltan semmiféle tétellel, és semmiképpen nem nevezhető „vallásos” költészetnek.) Mert annyi igaz: vagy a szóválasztás vagy a versforma vagy a téma vagy egy idézet – a költemény valamelyik jegye efféle magasba mutató ujjként működik, s a versnek a világiságon túlmutató transzcendens jelleget ad. Felüthetnem bárhol átabotában a könyvet, és nem csalódom. SZEKÉRNÝOMOK: „*Worms! A sátán tüze, az Ég Ura*”. EXOTIC, AVAGY ZILÁLT IDŐ: „*Innentől egy a testek útja*.” (Ez a „*testek útja*” máris a menetre, valamely „tűli” világra emlékeztet.) VÁLTOZAT BALLADÁRA: „*Domínus vobiscum*.” A SÚLY ALATT: „*Templomod bárhol felállíthatod. / De a vétkeket bárhol elkövetheted*.” A sort tetszés szerint folytathatnánk. A „magasabb rend” állandó jelenléte, az etikai koordináták rovátkái, a figyelmeztető tónus, a „örökös tudás” jelenléte (POUND XX. CANTÓJA): mind ga-

rancia arra, hogy az olvasó a tragikus tapasztalatok ellenére a remény elvének erejét érzékeli Gergely Ágnes költészetében.

10. Végül szót ejtenék még az ÚTÉRINTŐ formavilágáról. A kritika nem győzi hangsúlyozni: roppant gazdag és változatos formái együttes ez. Különdleges szempontból: Gergely csaknem minden versformát alkalmaz, a szonettól kezdve a dalszerű alakzatokig, a drámai monológtól az antik változatokig; és mindig bírja lélegzettel, ihlettel, szóval. Belső szempontból: minden formát át tud alakítani a maga képére és hasonlatosságára; minden forma függőnye mögül kiszüremlik saját hangja, átsejlik egyedi kezvonása. Mégis felteszem a kérdést: mi teszi olyan delejessé, jellemzően csiszoltá és keménnyé a Gergely-verset? Négy formai jegyet említék röviden; ez a négy együttesen hamar felismerhetővé teszi a költő műveit.

Az egyik: szigorú, sortörő központozása. Ebben a művészetben csak elvéve fordul elő, hogy a gondolat tagolás nélkül átszalad a másik sorba; rendszerint nyomatékos jel (pont, vessző, kérdőjel) lassítja a szövegfolyamatot. S ha a vers szabadon árad, akkor sem veszíti el jelzőpőznáit, tájékoztató bójáit, eligazító pontjait; legfőbb elve: a világosság, a képanyag arányos, lassú olvasást ajánló méltósága. A költő hisz – ez a költészet újra hisz – a jelek fontosságában (talán legkedvesebb szava is ez: *jel*), s mintegy a stílus tisztaságát kínálja a tárgyalt költői anyag esetleges szaggatottsága, a metaforák talányossága vagy a műveltségtartalékok halmozása fejében. A jelek között akadnak a költészetben ritkán alkalmazott, súlyos fajták is: pontosvessző, kurziválás, idegen nyelvű betétek. Ezek sajátos ellensúlyt alkotnak az amúgy bársonyos, kellemes, megjegyzésre alkalmas fordulatokkal szemben.

A másik: az idézetek. Ezek alkalmasint kurták, az idézet csak egy szó; másutt azonban egész mondatra rúgnak. Az idézetek funkciója néha a megerősítés (ELIOT ÁLLAMFÉRFIA: „*ha kiszakad ajkad, / akkor is*”), néha a költői meggyőzés fokozó ereje (LÁTOMÁS: „*Én Istenem, adjál szállást*”), néha az egyetemességre történő utalás (EGY MAGÁNYOS MESTERHEZ: „*A hold ma oly kerek!*”), néha egy konkrét drámai helyzet felvillantása (A RÉSZEG KUBIKOS EMLÉKE: „*Én magyar ember vagyok! / Szálljon le, aki nem magyar!*”). Ez a vonás ismét jelez valami szokatlan ideát: a vers igenis elbírja az idegen anyagokat, sőt azoktól válik fokossá, sűrűvé.

A harmadik jegy: az ismétlődő beszéd. Gergely verse általában is lassú, több nekifutásból építkező, téglát téglára illesztő. Minthogy hajlamos a kijelentésszerű formálásra, miközben el-el-takarja szemünk elől az állítások háttérét, segítségünkre siet a fordulatok ismétlésével. Ennek a takargató, vonakodó közlésmódnak klaszszikus példája az IZABELLA ÉS FERDINÁND. De említhetünk mást is. Az EXOTIC, AVAGY A ZILÁLT IDŐBEN a „tiszt” kifejezés tér vissza több ízben, kijelölve az esemény főszereplőjét. Megemlítek néhány szép ismétlős verset: FÖNÍCIAI ÍRÁSTUDÓ, SZEREPCSERE, SZENTÉLY FALÁRA, KIS RONDÓ SALVADOR DALÍ MODORÁBAN, ÉNEK EGY AMSZTERDAMI UTCÁN, CHARADE, A 137. ZSOLTÁR, PÁPUIA ÚJ-GUINEA, TEMETŐ PANNÓNIABAN, SZEKÉRYNOMOK.

A negyedik: a mottók. A mottó általában: papírkulcs. Kulcs a vershez, mégsem nyitja. A mottó általában nem megkönnyíti a szöveg megértését, hanem maga is újabb kérdéseket vet fel. Önmagában érdekes, de együtt a költeménnyel: újabb bog. Gergely Ágnesnél, úgy tűnik, kedvezőbb a helyzet. A mottó itt mintha derűsebb arcát mutatná: több fényt sugároz, mint sötétet. A REKVIEM EGY ÉVSZÁZADÉRT cím alatt Edgar Lee Masters sora (a költő egyik kedvence): „*Mind, mind aluszna a dombon*” – meghatározza a vers egész szerkezetét, hangnemét, elárulja a mű indulattörténetét. A KERESZTÚT szellemes, fanyar mottója (a vers az ismétlésre is példa) a remény elvének villanása: a „*megettörtént*”-nek lehet következménye az is, hogy életben maradunk (a „*megettörtént*” ige önmagában negatívumot sejtet, a „*keresztút*” szó ugyancsak – a vers mintha ellensúlyt kívánt volna a hitelességhez). Meghökkenítő a mottók gyakorisága; Gergely Ágnes, a közfélelemmel ellentétben, nem fázik attól, hogy a mottó elújságírósítja a verset; és attól sem, hogy csökkenti eredetiségét. Udvarias gesztusnak tartom, hogy apró magyarok jeleket tűz némelyik vers fölé. Ez a nagylelkűség továbbá annak is jele, hogy versét bekapcsolja a világgondolkodás széles áramába; mintha versötletének volna európai, sőt még távolibb őse; mintha verse nem tegnap született volna, hanem évtizedekkel előbb, esetleg a középkorban vagy egyenesen a bibliai időkben. Mert a mottónak ez a tér- és időtágító hatása csak a mottó alján pillantható meg: az objektívítás hangsúlyozása a mottóban ismét e költészet egyetemes gesztusrendjéhez tartozik. „*Ide estem*” (Kosztolányi), ennyi a mottó. És a vers (az egyik varázslatos *lied*) ismét a föld, a

haza, a halál, a léptek nagy témakörét érinti meg. És miután Kosztolányi feltűnt a mottóban: az esés utáni maradását. Az itt maradását. A megmaradását.

Nem is fejezhetném be másképp, mint a kudarcnak e furcsa, csaknem a véletlennel egy rangba állított képeivel. Gergely Ágnes hűsége és maradása a magyar költészetben azt jelenti: amilyen mértékben elmélyült, olyan mértékben vált világirodalomká; ahogyan múltja részleteit kidolgozta, egyre inkább a jövőt is magyar költői látomással tudta érlelni. Tragikus és reménytelen ez a költészet. Azt mondja: ez volt, ezt tudom mondani, ezt éltem át, ennyit kaptam, ennyit vettem el tőlem – és mégis: ez lettem, itt maradtam, innen megyek el, ide térek vissza. A teljes emlékezés, a remény és a derű jegyében. Wordsworth erre a költői-emberi alapállásra azt mondaná: *too deep for tears*. Túl mély a könnyekhez. Olvasás közben azt gondolja az ember: idővel egyre kevesebb győzelem adódik az életben. A költészet azonban, sőt – úgy tűnik – minden egyes vers felér egy győzelemmel. A túlélés a legszerényebb győzelem. Mi több, a költészet abban is segít, hogy az életet ne képzeljük csupán túlélésnek.

Báthori Csaba

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

Török Sándor: A hazug katona

Az erdélyi Homolóddarócról, az egykor zömében szászok lakta kis faluból indult Török Sándorra emlékezünk; nemrég hagytuk el születésének századik évfordulóját. Egy viszontagságos emberi életút és egy értékeket, ártatlanságokat is pusztító világháború után írta meg a vigaszt nyújtó ember, a hazug katona történetét. Előjáróban közölte: „*Különösképpen ajánlom azoknak, akik majdani háborúból egykor hazafelé mennek.*” Bölcs emberként számításba vette az utókor várható békétlenségét. Ötven éve megjelent munkáját az IRODALMI LEXIKON csupán a műfelsorolásnál említi.

Elöttem a Magvető Kiadó szerény formátumú kiadványa, sárguló lapjainak elején az aján-

lással: „*Féja Gézának szeretettel adja Török Sándor; Budapest, '957.*” – Vannak könyvek, melyeket az olvasó ember élete során többször is kézbe vesz, újraolvas; a belső kötődés olykor megmagyarázhatatlan, mélyebb indíttatású éppúgy, mint a barátságoknál. A HAZUG KATONA és KÓS KÁROLY VARJU NEMZETSÉG-e az ilyen könyvek közé tartozik.

Török Sándor, aki maga is majdnem a fasizmus áldozata lett, a kegyetlen háború befejezése után írta meg az emberbe vetett hit, a bizalom, a humánus, az otthonhoz és a hazához kötődés könyvét. Már a mottója jelzésértékű, az ÓSZÖVETSÉG-ből vett idézet: „*Dávid tanítása. Boldog az, a kinek hamissága megbocsátott, vétke elfeledtetett.*” (ZSOLTÁROK KÖNYVE 32/1.) Az író abból a világból indult, ahonnet sok erdélyi kortársa, de Isten megóvta attól a végzettől, ami szegény Karácsony Benőnek is jutott. Számára más pálya rendelkezett: megmaradni és megalkotni a szeretet, a jóság és a megbékélés könyvét, a hazug katona huszonnyolc fejezetből összefűzött történetét.

A katona a háború után, télvíz idején, idegen földről indul haza, a vándorútját kíséző bottal a kezében, miközben lelkében viszi magával mindazokat, „*akiket eltemetett, vitte őket magával tovább, egyet sem hagyott el.*” Abba a kisvárosba tart, ahonnet bevonult, és gyakorta eléje vetődnek a múlt, az otthon képei: a tér a kúttal, az édesanyja háza és a porcelángyár, amelynek egykor a raktárában dolgozott. – Az otthonuk felé tartó emberek hol kisebb csoportba verődve vonulnak, hol a katona egymaga rója az utat, elkerülve a rossznak, veszélyesnek ígérkező településeket, és csöndesen átballagva a békéseken. Mennek az országúton, a háború által meggyötört tájakon és az egymást követő évszakokon át. Közben mindennek jelentése, rejtett értelme van, az évszakok váltásának éppúgy, mint a madarak repülésének fölöttük. Nem erőltetett menet ez, hiszen fáradt, legyengült emberek ballagnak az úton. Útközben a katona meg-megáll napokra, hetekre, olykor hónapokra. Időzik a patakban mosó asszonyok mellett, segít a házat újraépítő embernek; színes kaleidoszkóp ez, melyet átszó a nappalok és az éjszakák sejtelmes világa. Hol önként, hol szánalomból vagy szeretetből adnak neki, hol ő kér egy falatot, s közben megalkotja a koldulás filozófiáját.

A sok elénk tűnő ember között a főhős mégis csak a katona. Ő az, aki *ember* tudott marad-

ni a háború zaklatott kavargásában. Óriz még valamit magában a békéből, a széthullott értékekből a következő generáció számára. Nem nagy titkokról, kinyilatkoztatásokról van itt szó, csupán az újra meglett békéről, a nyugalom érzéséről, a szülőföldről kötődésről, amelyből vétetett, és ahol egykor élt. Felmutatja: ilyené váltunk, ezt tették velünk, és megérinti tekintetével a roncsolt, sebzett lelkeket, könnyít belső kínjaikon, valami olyan nyugalmat áraszt, mint Sánta Ferenc különös öregembere az ISTEN A SZEKÉREN című elbeszélésében.

A katona képes a halottakkal is beszélni, képes elköszönni tőlük: „*kedvelik, ha közlöm velük, hogy szeretem őket, és megmondom nekik őszintén, hogy ők már nincsenek itt. Mert nyugtalanok, és jó volna, ha megnyugodnának*”. Nyugtalanok az elhagyott otthon és a távolba tűnt szeretteik miatt; ezen akar enyhíteni a katona, megbékélést nyújtva. – A vándorlást megszakító pihenések perceiben tűnnek elő az egykori béke képei, melyekre a halottak is gondoltak utolsó percekben, a katona az édesanyjára emlékezik. Álombéli bizonytalanság szövi át a képeket, mint amilyen távolra került az otthon, az egykori élet, s szinte hihetetlen, hogy a megmaradt rongyosok, az érzelmeiktől is megfosztottak újra kezdek valahol valamit még. A különböző emberekkel történt találkozások során, a különböző sorsok megismerésekor bontakozik ki lassan a katona háború alatti éveinek története.

Bandukol tovább, immár a tavaszban, és segít mindenkinek a tovatűnt múlt felidézésében, a fájdalom enyhítésében, az önbecsülés visszaszerzésében. A múlt élteti a vonulókat, remény és hitet ad a katona a vaknak, akit egy koncentrációs táborban – orvosi kísérletek során – fosztottak meg a látásától: apró mozaikokból, illatokból állít össze mindent számára a környező világból. – A múlt foglalkoztatja éppúgy az itthon maradtakat is; néki segít az eltűnt szeretteik felidézésében. Megérzi, milyenek szeretnék látni, hogyan formálták át bévül rég eltávozottjaikat, és segít a fájdalmuk, a hiányérzetük enyhítésében, mint a fonalüzletes aszsony esetében.

Lassan nyárba fordul az idő, amikor „*közeledtek az ég alá, mely alól egykor elindultak*”. Ekkor érkezik egy szétdőlt templom és kolostor romjaihoz, ahol csupán egy szerzetes maradt. Felledhetetlen az itt töltött idő, a pappal történt beszélgetéseik, a földi gyarlóságok mellett a

hit és a remény ereje, ahogy tudni kell ragaszkodni, de „*tudni kell elmenni*” is. – Apró, ártatlan hazugságok a katona történetei, amelyek jó szándékból, megnyugtatóként fakadnak. Így válik a mű a jóság könyvévé. – A volt világ emlékeibe merülve felidézi a halottakat, és feloldja a hosszú bizonytalanságot, az évek várakozását, a ki nem mondott sejtéseket: „*Ismertem őt, a karomban halt meg*.” Jó ember volt, magára gondolt közben – mondja mindenkinek, akiről érzi, hogy várják e szavakat, akiknek megbékítő, megnyugtató kiengesztelődés ez, még ha fájó is, az évek reménytelensége után. Jót tesz mindenkivel találkozásai során.

Azután hazaérkezik végre, egy dombról ereszkedik le a kisvárosba, ahonnan bevonult. Sem az otthonát, sem a munkahelyét nem találja, még az épületeket is elsöpörte a háború. De mindenki szívesen fogadja be, a köszörmester, az özvegy pékné, akinek az asszonyok tisztességéről szól, és az anya szeméből varázsolja elő rég elhunyt fiának utolsó óráit, mert a fiú is „*velem volt, a karomban halt meg*”. Megismerjük az emberi szem mélységét, varázsát és a lélek megérzéseit. Az őszbe térő időben a kórházban gyógyítják, ahol felépülése után szinte pótolhatatlan lesz a jelenléte, majd a súlyosan sérült, végtagok nélküli festőhöz szegődik, aki a szájába vett ecsettel festi képeit, a templom számára is. Kíséri a rokkant művészt egészen a halálig, akit majd – kérésére – a végső útjára bocsát. A katona életcélja lesz a jöttet, aminek megformálja a filozófiáját. Közben egyre többet mond el az író az ember lényegéről, s az idősíkok összefonódnak, mint ahogy bennünk is egyszerre vannak jelen a múltunk emlékei, jelenünk képei és a jövőnk vágyai. A jót varázsolja elő mindenkiből, érzi ezt a festő is: „*Mekkora festő volnék – panaszkolt –, ha a szemedet úgy festhetném ide, hogy benne legyen mindaz, amit valaha láttál... és még hozzá mindaz, amit megértettél.*”

Az író ismeri a hangulatokat, színeket és a jelképeket, tudja, amint Krúdy: kivetíteni a belső folyamatokat, az érzéseket, megragadni a múlt pillanatokat, az életet az álommal, a múltat a jellel ötvözni; emellett befogadta, Erdélyből érkező, a krónikaírók hagyományait is: így a XX. század mélyen megsérült embereinek és megmaradásuknak a krónikása lett.

A katona – földi élete végét érezvén – elindul ismét a múltja felé: „*odahagyva az élőket, kiknek hírt hozott, elindult azok felé, hogy hírt vigyen*

ezekről”. Valahogyan így vagyunk mindannyian az életünk végén: számvetést készítünk, és lélekben készülünk a találkozásra azokkal, akik egykor a legtöbbet jelentették nekünk. A katoná is, amikor „a teste már elbocsátotta”, „útjainak utolsó őszen egy nagy hegyre érkezett”. Ismét felülről nézett a völgybe, egykori világára; belül, lelkében újra átélte vándorlásait, ismét köréje gyűltek mind, akikről valaha mondotta: „a karomban tartottam őt”. Az emlékek azt súgták neki: „nem hazudtál!”, igazat mondott mindvégig, ahogy nemrég a bíróság előtt is ezt vallotta minden tanú róla. A botját, az örökségét pedig egy fiú viszi tovább az időben, a földi téreken.

Tisztán léphet át a másik világba, ahogyan Török Sándor írta munkája elején: az Úr nem rója fel bűneit, mert nem volt a lelkében álnokság. Ilyen emberré tisztult a „hazug” katoná, aki maga is jelkép, és egy mélyebb gondolatot hordoz, amint a földi vándorútja szintén. Beteljesíti küldetését, mert tudja, amint az író is, az ÓSZÖVETSÉG-BŐL A PRÉDIKÁTOR KÖNYVÉ-NEK örök igazságát:

„Mindennek megszabott ideje van,
megvan az ideje minden dolognak az ég alatt.
Megvan az ideje a születésnek,
és megvan az ideje a meghalásnak.

[...]

Megvan az ideje a háborúnak,
és megvan az ideje a békének.”

Féja Endre

SZABADSÁG A JELENSÉGBEN

Friedrich Schiller: Művészetfilozófiai és történelemfilozófiai írások

Fordította Mesterházi Miklós és Papp Zoltán
Atlantisz, 2005. 540 oldal, 3595 Ft

SCHILLER VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI-nak 1960-as elegáns, sötétkék kötetét nemzedékem rongyosra olvasta – Vajda György Mihály válogatásában és bevezetésével, a kisebb tanulmányokat Székely Andorné, a két nagyot Szemere Samu fordításában. Az ilyen mondatok – „Mert hogy végül egyszerre kimondjam: az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes értelmében ember, és

csak akkor egészen ember, amikor játszik”, „Válójuk az, ami mi voltunk, akként vannak, amivé nekünk újra válnunk kell. Természet voltunk, akár csak ők, s az ész és a szabadság útján kultúránk kell hogy visszavezessen bennünket a természethez” – ezen a magyar nyelven ivódott be emlékezetünkbe. S ha e híres helyeket keressük, nem is nagy a változás. A LEVELEK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL mondatában csak egy szó és egy mondatrend változott: „Mert, hogy egyszerre kimondjam végre...” A NAIV ÉS A SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL nagy megkülönböztetésében már nagyobb a különbség: „Akként vannak, ami mi voltunk; akként vannak, amivé nekünk újra válnunk kell. Természet voltunk, mint ők, s kultúránknak kell az ész és a szabadság útján visszavezetnie bennünket a természethez.” Ha az egészet olvassuk, akkor tesszük ki, hogy egy menthetetlenül elavult s a maga idejében is kissé csikorgó, bár nagyjából pontosnak mondható fordítást váltott most föl az új vállalkozás. Elsősorban Papp Zoltán munkájáról kell beszélnünk, mert a kötet több mint háromnegyedét kitevő művészetfilozófiai nevezett írások újrafordítása és egy mű első fordítása az ő munkája. (Különvéleményem, hogy a régi kiadás címe pontosabb; Schiller műveit továbbra is esztétikai – régi magyar kifejezéssel széptani – írásoknak kellene nevezni.)

Papp Zoltánnak köszönhetjük A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJÁ-nak és AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-nak újrafordítását is. Kant műveinek tanulmányozása olyan erős hatással volt Schillerre, hogy a nagy hírű drámaíró és költő több mint három évet az intenzív filozofálásnak szentelt. De Schiller persze rendkívüli elméleti képességeit mozgósítva is költő, nyelvének költői ereje van, s ezért is olyan népszerű. Továbbá a nagy spekulatív rendszeralkotókkal szemben az ő lángeszű gondolatainak ellentmondásai, megoldatlanságai nincsenek elrejtve, a szálak elvarrva; ez esendőségében rokonszenvesse teszi. Még továbbá elméleti célja az, hogy a szépségben megtalálja az eszme és a valóság, a szabadság és a természet, a szellem és az érzékiség ellentétének feloldását. Méghozzá azzal a szándékkal, hogy visszazereze a természet jogait, mivel az embernek, „midőn kiterjeszti az erkölcsök láthatatlan birodalmát, nem szabad elnéptelenítenie a jelenségeket”. A szabadság a jelenségben: ez volna a szép.

Ehhez kellett megtalálni a magyar nyelvet, s Papp érdeme, hogy olyan gördülékeny és ahol

kell, szép szöveget kínál nekünk, mely noha mondatról mondatra követi az eredetét, hogy úgy mondjam az egész felől van végiggondolva. Szemere Samu tisztas munkájával ellentétben nem zökken egyet minden mondat végén, ahol aztán kezdődik az újabb erőfeszítés, hanem lendülete van, mely kitart az írások végéig. (Szemere dolgoz, s majd' egy évszázadnyi hosszúságú életében mindig mondatról mondatra fordított; ezért jelenhettek meg aztán – kis túlzással – A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJA lefordított mondatai a kötet több mint száz oldalra rúgó fogalom- és tárgymutatójában ábécérendben is.)

Papp nagyvonalúan érti Schillert, és érti azt is, hogy mit nem ért. Nem mismásolja el következetlenségeit, amelyekről éles elméjű tanulmányt írt még fordítói munkája megkezdése előtt (ANDALOGOSZ. SCHILLER NYOMÁBAN. *Ex-Symposion*, 23–24. [1998]). Nem akarja, hogy a szöveg őseredeti magyarnak tűnjék, megőrzi a fordítottság érzését, s mégis ép textus kerül ki a keze alól. Tudja például, hogy ha az *Anlage* szót *diszpozíciónak* fordítja, nem vét a magyarság ellen.

A válogatás követi a régi kiadást, egy jelentős ráadással. A jelen kötetben megtalálható a végül is töredékben maradt KALLIAS AVAGY A SZÉPSÉGRŐL, a jó barát Christian Gottfried Körnernek írott 1792/3-as levélsorozat, amely Schiller elméletének kiindulópontja. Itt határozza meg jelenségbeli szabadságnak a szépséget, s általában is az egész elgondolás filozófiai háttérének megértéséhez rendkívül fontos ez az írás.

A többiek régi ismerőseink, egyik-másik – mint A SZÍNHÁZ MINT MORÁLIS INTÉZMÉNY – már majd' két évszázada jelen van a magyar fordításirodalomban. Együtt és újraolvasva az a roppant hatás tűnik fel, amely belőle indult ki, s nem csak a következők nemzedékek olyan nagyjait befolyásolta alapvetően, mint amilyen Schelling, Hegel, Hölderlin, Novalis vagy később Kierkegaard, Marx vagy még később a korai Nietzsche volt (hogy valóban csak a legeslegnagyobbakat említsem), hanem messze elhatolt a XX. századig, Heideggerig és Gadamerig. Vagy Lukácsig. Hiszen nem véletlenül olvastuk rongyosra a régi Schillert: A REGÉNY ELMÉLETE. „zárt kultúrák” fogalma vagy azok a terminusok, amelyek Lukács korai könyvcímeiben is megjelennek – A LÉLEK ÉS A FORMÁK, ESZTÉTIKAI KULTÚRA – tőle erednek, s Lukács egész

munkásságának egyik legmeghatározóbb előzménye Schiller esztétikája volt. S a történetnek nincs vége: az „esztétikai kultúra” megjelenik a modern kultúratudományban is, például Ian Hunternél.

Papp Zoltán utószavában említi, hogy a válogatást ki lehetett volna bővíteni, s valóban – noha a legfontosabb írások együtt vannak – jó lett volna még például A SZÉP FORMÁK HASZNÁLATÁNAK SZÜKSÉGSZERŰ HATÁRAI-T, AZ ESZTÉTIKAI SZOKÁSOK MORÁLIS HASZNÁRÓL című írást fölvenni, vagy például a BÜRGER KÖLTEMÉNYEIRŐL szóló híres, kíméletlen és a népszerűség problémájáról alapvető dolgokat mondó bírálatot.

Elhelyett kis válogatást találunk a történelemfilozófiai írásokból Mesterházi Miklós szintén kitűnő, a fordítottság érzését a Pappnál talán inkább elhárítani igyekvő s ezért néha-néha túl eredetinek tűnő fordításában. Schiller Jenában némileg zavaros körülmények között a történelemtudomány professzora volt és történelmi műveket is írt, történelmi drámáinak melléktermékeként. A DON CARLOS-szal függött össze a spanyol uralom alatt álló Németalföld, a WALLENSTEIN-nel A HARMINCÉVES HÁBORÚ TÖRTÉNETE. Jenai előadásai közül olvashatunk itt négyet, köztük a leghíresebbet, a MI AZ EGYETEMES TÖRTÉNELEM, S MI VÉGRE TANULMÁNYOZZUK? címűt, benne azzal a gondolattal, mely majd Goethénél is, Hegelnél is olyan fontossá válik: „...meglehet, az ember önzésében alacsony célokat követ, ám nagyszerű célokat mozdít elő öntudatlanul”.

Jobb lett volna ezeket az írásokat külön kiadni, s meghagyni az egész kötetet az esztétikának. De az Atlantisz Kiadó MESTERISKOLA sorozatának ez a darabja így is remek. Az egyetlen magas színvonalú, koncepciózus, engedményekre nem hajlandó egyetemi kiadóként működő magyar könyvkiadó e kötete is igényesen van megszerkesztve. A fehér borító (melyet jócskán elszűrített a szemeszter, melyet tartottam belőle) megszokott téglány alakú képecskéjén Schiller egy ismert képmása látható. „Magas és szelíd vonalú homlokáról hátrafésült vörös haja szabadon hagyta halántékának sápadt, erezett íveit, és ritkás fürtökkel takarta be a füleit. Nagy, horgas, fehéren hegyesedő orrának tövében összesűrűsödött a hajánál sötétebb szemöldöke, amittől beesett, könnymarta szeméinek pillantása valami tragikus kifejezést nyert.” Írta Thomas Mann.

Radnóti Sándor

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Forgács Éva: *A Duna Los Angelesben. Művészeti írások*
Kijárat Kiadó, 2006. 287 oldal, 2600 Ft

I

KELET–NYUGAT

1

Forgács Éva tanulmányai öt fejezetbe rendezve jelentek meg új könyvében; huszonnégy kiváló írásról van szó; terjedelmi okokból nem fogom egyenként kommentálni őket. A DUNA LOS ANGELESBEN című első fejezet három rövidebb szöveget tartalmaz; az első – LÁGY, FÉNYES ÉS MEGFOGHATATLAN. LOS ANGELES ÉS A JÖVŐ KÍSÉRTETE – a magyar művészettörténész Los Angeles-élményét beszéli el vagy inkább rögzíti. A második írás személyes jegyzet a Los Angeles-i galériák világáról és a távoli Budapestről, melynek ürügye részben Sebők Péter fotója: A DUNA LOS ANGELESBEN – innen származik tehát a kissé enigmatikus kötetcím is. A harmadik szöveg – EGY AMERIKAI PÁRIZSBAN – Jean Baudrillard Amerika-élményét vizsgálja, ismét Los Angeleszel a középpontban. A három „Los Angeles-szöveg” erős és koncepciózus kezdés, annak ellenére, hogy nem sorolhatók a kötet legnagyobb ívű írásai közé. A hosszabb tanulmányok természetesen nem mérhetőek össze egy esszé, útjegyzet vagy könyvkritika (ezek voltak eredetileg a Los Angeleszel foglalkozó írások) átdolgozásából létrejött esszészövevényével. A fejezet azonban megelőlegezi a kötet legfontosabb szempontjait és kérdésfeltevéseit: ilyen a kép és az elbeszélés viszonya, az időbeliség és az emlékezés kapcsolata és végül a kelet-európai és nyugati avantgárd művészeti mozgások tipológiai-történeti összehasonlítása. A kötet egészen végighúzódik a kérdés, hogy milyen fogalmak, szemléletek, érdekek, víziók határozzák meg azt a bonyolult diskurzust, melyben a Szovjetunió és a szovjet befolyás alatt álló európai országok művészete, illetve a nyugati művészet kapcsolatát értelmezzük. Mindezeket a szempontokat ugyanakkor keresztbe metszi a történetfilozófiai implikációk kérdése, hiszen a kelet-európai és a szovjet-országi művészet világa olyan régióban jött létre, ahol – a

nyugati világhoz képest – megállt vagy legalábbis másképpen folyik az idő.

2

A LÁTVÁNY ÉS NARRATÍVA című fejezet szövegei látszólag kivételt képeznek a fenti szempontokhoz képest, de ezekben is jelen vannak a Kelet–Nyugat reláción keresztül megragadható problémák. A VISSZATÉRNI A KÖLDÖKZSINORHOZ. JÁTÉKTÁRGYAK ÉS GYEREKKOR A KÖZELMÚLT MŰVÉSZETÉBEN című írásban bemutatott írók és képzőművészek is részben Kelet-Európához kötődnek, a Günther Grass regényei által irodalmi mítoszba szőtt Danzig város történelmétől kezdve Singer A GETTÓ LÁNYA című művén keresztül a lengyel Zbigniew Libera LEGO koncentrációtábor-szettjéig; sőt mintha erőteljesen a lengyel, a német és a zsidó kultúra különös amalgámjára koncentrálna a szerző figyelme. Az esszé megközelítése kettős: egyrészt a képzőművészet (a „látvány”) és a regény (a „narráció”) témáit és motívumait állítja párhuzamba, másrészt a képzőművészeti alkotásokat is – afféle tárgyi szintaxonon keresztül – elbeszél történetekként vagy történetlenyomatokként közelíti meg. A gyerekkor és gyerekjáték motívuma bonyolult, és nem feltétlenül idilli jelentéseket implikál, Forgács Éva elemzése azokra a szövegekre és műalkotásokra koncentrál, melyek az erőszak, a szenvedés, a morbiditás képzetköreinek felhasználásával komor és baljós értelmezési horizontot rajzolnak a gyerekkor tárgyai köré. Christian Boltanski, Mike Kelly, Zbigniew Libera alkotásaiban „a játékok és a gyermekkor megjelenése [...] a veszteség kifejezése. A személyes és a történelmi múltba visz, az agresszió, erőszak, szexualitás és szorongás eredetének felfejtésére irányul”. (47.)

Michal Rovner – Gerhard Richter jellegzetes fotó/festmény technikájával is párhuzamba állítható – fotómunkái a leképezés, a reprezentáció „történetét” beszélik el. Az eredetileg videóon rögzített, majd újra és újra felvett, így kontúr nélkülívő lágyított csoportjelenetek a technikai-mediális rögzítés fázisai és a kész kép (mint végpont) közötti folyamat fázisait örökíti meg, a történeti, a vizuális, a mediális és a személyes reflexió sajátos terét hozva létre a művek körül. „Rovner azon a keskeny vonalon tartja meg a képet, ami tárgyi és elvont, valóságos és képzeletbeli, percepció és emlékkép, idő és időtlenség kö-

zött húzódik. *A homályos képek fotografikus eredete, ami szilárdan a valóságba cövekeli őket, magának a valóságosságnak a tényét teszik kérdéssé*”. (61.) A fejezetzáró Erdély-értelmezés a látvány és az elbeszélés kapcsolatának más dimenzióit tekintti át. Míg a gyerekjáték-tanulmányban a látvány és az elbeszélés elsődlegesen *egymás mellett* helyezkedik el, a Rovner-írás pedig a képi narráció szekvenciális egységeit egyazon kép mediális emlékezetébe szöve, *egymásra rétegzett* egységekként értelmezi, addig az Erdély-tanulmány a fotószekvenciák *egymásra következősén* keresztül rekonstruál valamiféle ismeretelméleti tanmesét, filozófiai és életrajzi elemekkel egyaránt átszőtt történetet. *„Az Időutazásban az amatőr képek és a hozzájuk készített önarchépek egybemontírozása nemcsak két idősk, hanem két lét-dimenzió egymás mellé helyezése is. A fényképezést egyszerűen elszenvedő régi Erdély Miklós és a családtagok, és a montázsorozatot alkotó jelenbeli Erdély Miklós mint a művelet tárgya, illetve alanya kerülnek egy képbe*”. (69–70.)

3

A KELET-EURÓPA MINT UTÓPIA fejezet írásai a nyugati világ művészete és a szovjet világ avantgárd kultúrája közötti kapcsolatokat, esetleges dialógushelyzeteket értelmezik. A jelenleg Amerikában élő orosz képzőművész, Ilja Kabakov szuggesztív installációit az a miliói modellezik, melynek díszletei, helyzetei, anyagai emberöltőkön keresztül a szovjet életmód magától értetődő részei voltak, a bolshevik hatalomátvételtől kezdve egészen a SZU széthullásáig. Ez a világ életminőségét, stílusát, mentalitását tekintve ugyanaz, mint amilyenben a fejezet többi írásában vizsgált Malevics, El Liszickij, Tatlin korszakának szovjet embere élt és alkotott. Forgács Éva Kabakov művéről készített elemzése maguk is montázsok: a művész aktuális lakóhelye: *Amerika*, a műfaj: az intézményellenes avantgardista törekvésekből kifejlődő *installáció*, és végül a téma vagy a tartalom: *a szovjet világ* úgy montírozódik egymásra, mint az előző fejezetben bemutatott Rovner egymásra felvett videószekvenciái. De a szubverzívó hatóereje itt nem a kontúrok puhaságán, hanem – ellenkezőleg – a részletek mellbevágó keménységén alapszik. Forgács is utal rá, hogy egy amerikai kiállításlátogatónak, aki Kabakov installációjával szembesül, értelmezhetetlenek azok

a lakáskörülmények, melyekben a szovjet polgár az életét leélni kényszerült. Nem a lepusztultságról beszélünk, illet mindenki tapasztalhat az Egyesült Államokban is, fontosabbak ennél a központi kényszerelosztáson alapuló embertelen, abszurd és így elviselhetetlennek látszó életviszonyok.

Ennyit az etnográfiai szempontról. Más képet rajzolnak – noha valamiképpen a Kabakov-elemzéssel (is) konvergálnak – azok a tanulmányok, melyek Malevics és El Liszickij pályájáról, recepciójáról, utóéletéről szólnak, illetve a kelet-európai művészetnek a nyugati „új baloldal” által végrehajtott felfedezését vizsgálják. Forgács sajátos *félreértésként* jellemzi azt a recepció folyamatot, melyben a nyugati értelmiség a szovjet-orosz és általában a kelet-európai avantgárd művészet alkotásait értelmezte. A geometriai absztrakciót, mely különféle változataiban a szuprematizmus, a proun, a konstruktivizmus stb. kifejezőeszköze volt, a recepció kezdeti szakaszában egyértelműen esztétikai újításként üdvözölték Nyugaton. A forradalmi praxis, a propaganda, az iparművészet és a design mindennapjait szolgáló művek a nyugati galériákban és múzeumokban hermetikus formanyelvi kísérletezések hordozóivá finomodtak, noha az orosz-szovjet avantgárd a társadalom átalakítására törekvő, az esztétikai autonómiát elutasító, a művészetet a mindennapi élet szférájába erőteljes gesztusokkal integráló gyakorlat része volt. Ugyanakkor a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a szovjet-orosz avantgárd művészet iránti nyugati érdeklődés nem volt független a Szovjetunióval szemben kritikus új baloldal ama törekvésétől sem, hogy a szovjet politika és kultúra kiábrándító fejleményeivel valamiféle autentikus forradalmi-művészeti gyakorlatot állítson szembe. *„Az első orosz kiállítások katalógusainak tanúsága szerint e művészet feltámasztása egyaránt irányult a nyugati konzumkultúra és a totális szovjet elnyomás ellen, így értelemszerűen a Moszkvához hű nyugati kommunista pártok ellen is. Az alapgonddal egyfajta »romlatlan baloldaliság« felmutatása volt a szovjet rendszerrel szemben, s ennek a szándéknak eleinte minden 1917 utáni orosz műalkotás megfelelt*”. (77.)

A kelet-európai avantgárd iránt ébredt intenzív érdeklődésnek ellentmondásos, részben érthető, részben joggal bírálható következményei is voltak. A felfedezés izgalmasában általános volt, hogy az orosz-szovjet avantgárd pro-

dukciói afféle differenciálatlan egységként kerültek bemutatásra, az egyes művészek és az egyes művek eszmei, illetve formanyelvi különbségei nem számítottak. A szerző felhívja a figyelmet az esetlegesség szerepére is: Malevics viszonylag korai felfedezése és felértékelődése részben annak volt köszönhető, hogy az ő művei voltak hozzáférhetőek nyugati gyűjteményekben; vásárlásokról és kölcsönzésről ekkor még, a szovjet kultúrpolitika elzárkózása miatt, szó sem lehetett. De nem voltak ritkák a vitatható, a művek és a művészek eredetiségét és hitelességét megkérdőjelező fejlemények sem. Egyes gyűjtők és galériások arra ösztönözték a korszak még életben lévő képviselőit, hogy fiatalkori vázlataik, befejezetlenül maradt vagy félretett régi munkáik felhasználásával, esetleg azokat újraszignálva-visszadatálva alkossanak a felélénkülő keresletnek megfelelő műveket. Az absztrakt képek viszonylag kevésbé komplikált technikája meghozta a hamisítók kedvét is, nemcsak ismert művészeket, hanem egész életműveket is hamisítottak. (87.) Forgács Éva könyvének ez a tanulmánya – piac és elismerés bonyolult viszonyának bemutatásával, illetve a társadalmi funkció és az esztétikai autonómia kettősségének elemzésével – már a következő fejezet felé mutat.

4

A MAGYAR MŰVÉSZET VAGY MAGYAR MŰVÉSZEK? fejezet írásai az előzőkhez képest mintha kissé szét tartanának, és a cím se pontosan illeszkedik a fejezet összképéhez, de az összefüggések azért érzékelhetők. A magyar alkotókat, illetve hazai művészeti mozgásokat értelmező írások mindegyike érinti azt a kérdést, hogy van-e mód kilépni abból a kényszerű vagy önként vállalt elzárkózásból, melyet az avantgárd normáin és habitusán létrejövő művészet két – első pillantásra egymással ellentétes karakterű – tényezővel szemben mutat? E két tényező az esztétikai autonómia, illetve a műpiac. A KONSTRUKTIVIZMUS MINT MEGVÁLTIÁSTAN – AZ IRÁNYZAT MAGYAR VÁLTOZATAI című tanulmány minden bekezdése izgalmas művészettörténeti-eszmetörténeti összefüggésekre hívja fel a figyelmet, a gondolatmenet kitapintható főirányának mégis azt tekinthetjük, hogy a magyar konstruktivizmus törekvéseit miképpen határozták meg, illetve széljegyezték olyan koncepciók és előfeltevé-

sek, melyek a művészet autonómiájától távol eső politikai, vallásos, morális, utópikus megfontolások felé mutatnak. Ez a kérdés ugyanakkor Forgács könyvének egyik kulcsproblémája is. Amit avantgárdnak hívunk és ismerünk el, az a művészet és az élet egybeolvasztására törekszik, ennek ellenére teoretikus, kritikai, piaci elismerése (és „félreértése”) az esztétikai-formanyelvi *autonómia* perspektívájából történik. De paradox módon azok az impulzusok és megfontolások, melyek ezt a hűvösen elegáns, kissé doktriner művészetet izgalommal, jelentőséggel, érzéki vonzerővel ruházzák fel, azok ismét csak élet és művészet, praxis és ideológia, politika és kultúra összefonódásából származnak.

A MŰ, PIAC, SIKER című írás – mely több, korábban recenzióként fungáló szöveg egybeszerkesztett változata – arra a folyamatra reflektál, melyet a „*műkereskedelmi szempontú művészettörténet*” felbukkanása, illetve térhódítása Magyarországon jelent. A szerző e folyamatot meglehetősen ellentmondásosnak látatja. A Kádár Béla, Scheiber Hugó, Schönberger Armand és társaik népszerűségét hozó, az ő „kválitásaik” felfedezését célzó műkritikai értékelések, illetve a Kieslbach Tamás által képviselt kánonbővítő törekvések leginkább abból a perspektívából vitathatók, amely a modern magyar művészet legfontosabb normaképző elemének az „izmusok” karakteres és előremutató modernségét tekinti. Műkritikai és piaci elismerés találkozásának metszéspontjában végül (úgy tűnik) minden mindennel összekeveredik. Egyrészt senki sem állíthatja – és véleményét számtalan jelentős *oeuvre* sorával is megerősítheti –, hogy nincs és nem is lehet élet az „izmusok” formavilágán kívül: gondoljunk az olyan behatárolhatatlan karakterű művészekre, mint például Csontváry, Derkovits, Egyry vagy később Kondor Béla vagy Csernus Tibor életműve. Másrészt az a vélemény is védhető, hogy Kádár Béla, Scheiber Hugó, Schönberger Armand nem voltak olyan rossz festők, csupán az alapjukul szolgáló úgymond „polgári” ízlésvilágot a szocializmus kultúrpolitikája egyfelől elnyomta, másfelől pedig a neoavantgárd műveken alapuló műkritikai normaképzés értelmezhetlenné, ha ugyan nem nevétségessé tette. E kérdésben Forgács Éva és Kieslbach Tamás tanulságos és mindegyik felet a legjobb formájában mutató vitát folytatott éppen a *Holmi* lapján (2006. február; 257–267.; 267–268.). Eh-

hez nem szeretnék hozzászólni: olyan diskurzusról van szó, ahol elvileg is lehetetlen az igazság valamiféle „forrását” fellelni, így az utolsó pontot kitenni, és az érdekek itt egyszerűen összemérhetetlenek.

A kötet kiemelkedő írása a „GYÖNYÖRŰ EZ A MAI NAP” című tanulmány, mely szintetizálja az avantgárd, az autonómia és a piaci siker szempontjait, a „piacképtelen” neoavantgárd, illetve a piac felé nyitó „transzavantgárd” vagy „új érzékenység” törekvéseinek ellentmondásos viszonyát vizsgáló elemzésein keresztül. Forgács a magyar neoavantgárd „piac előtti” korszaka, illetve a műpiac korában tevékenykedő kortárs művészeti mozgások közötti sajátos átmeneti korszaknak látta a nyolcvanas évek jellegzetes, általában az „új szenzibilitás”, az „új festőség” kategóriáival leírt művészetét. Művészeti és kultúrtörténeti szempontból tanulságosan és érdekfeszítően írja le azt a fordulatot, ahol a magyar művészet akkori főárama, az új avantgárd egyrészt leszámol saját korábbi előfeltevéseivel (radikalizmus, intellektualitás, eszköztelenség, esztétikai-politikai felforgatás), másrészt a kortárs európai művészet fő irányvaival és a nemzetközi műpiac igényeivel összhangban álló új képi világot hoz létre. E fordulat művészettörténeti háttéréről, illetve a műkritikai normaképzésben megtestesülő esztétikai és kulturális motívumairól elsősorban Hegyi Loránd könyvei és írásai tájékoztatják az olvasót, aki – mint Forgács Éva is hangsúlyozza – az „új szenzibilitás” diskurzusanak hazai meg alapítója, az irányzat meghatározó művészet-történésze és tótumfaktuma volt.

A „GYÖNYÖRŰ EZ A MAI NAP” azért is fontos írás, mert magas intellektuális színvonalon és empátiával jelenik meg benne az a szólam, amit majdnem minden, az „új érzékenység” művészetével foglalkozó szövegben kitapinthatónak vélek. Ez a szólam valamiféle búcsúztatása – ha úgy tetszik, „sírbeszéde” – a neoavantgárdnak, illetve a piac korszakának a kissé talán túllelkésült üdvözlése. Ezek kényes pontok, egyszerűen azért, mert az „új szenzibilitás” térhódítása-
kor is *azok voltak*. Nem vagyok piacellenes, nem vagyok elvakult avantgárdhívó, és jelentős fordulatnak tartom az „új szenzibilitás” korszakát. Ugyanakkor nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy akkoriban nemcsak valami felhőtlenül vidám és – Birkás Ákos szavával – „gyönyörű” dolog ment végbe, hanem ott kez-

dődött az ártatlanság elvesztése is. A kulturális, a kritikai és a piaci *érintetlenség* megszűnéséről van szó. Olyan művészeti diskurzus jött létre az „új szenzibilitás” közegében, melyre nem lehetett úgy tekinteni, mint a megalkuvó „kívülállók” (a karrieristák, a hivatalos művészek) és az „igazi” művészek ellentétére. Hiszen az „új szenzibilitás” művészei maguk is a fiatalabbak) valóban kiemelkedő és szuverén tehetségek voltak. Ebből több dolog is következik. Erősebbnek látom a kontinuitást a neoavantgárd és az „új szenzibilitás” között, mintsem az új szenzibilitást a felhőtlen jókedv művészeteként értékelők, illetve a neoavantgárd morális és esztétikai terrorja alól történő felszabadulás pillanataként ünneplők feltételezik. A műpiacra való érintkezés ráadásul ellentmondásos fejleményeket eredményezett, különösen ott és akkor, abban a közegben. Ekkor alakult ki az a helyzet, hogy ha valaki, pláne Nyugatra, eladott néhány képet, akkor ő vagy a környezete azt is gondolta, hogy az illető ettől jó művész is (hiszen sikeres), vagy fordítva: ha a piacnak is kellett, akkor bizonyára gyenge. György Péter egyik írásában (A KÉSŐ SZOCIALIZMUS UTÁN, A KAPITALIZMUS ELŐTT, in: uő: LEVÉL A MESTERHEZ, Pesti Szalon, 1994. 82–99.) megfogalmazta, hogy a magyar neoavantgárd egyik sokkja a rendszerváltáskor az volt, hogy szembe kellett néznie a piac kihívásaival. Az „új szenzibilitás” kapcsán Forgács által megfogalmazottak szerint ez korábban megtörtént, ha csak kicsiben is, de hasonlóan nehezen feldolgozható következményekkel. A „GYÖNYÖRŰ EZ A MAI NAP” egyrészt kiemeli a gazdasági-műpiaci dimenziót, másrészt árnyaltabb kontextusba helyezi azt a meglehetősen szívós nézetet, hogy Hegyi Loránd az „új szenzibilitás” koncepciója segítségével csupán a siker felé menedzselte a szóban forgó festőket.

5

A VÉGÉL NEM A PIKTÚRA című fejezet – a Nádlerkiállításról szóló írás és a kötetet záró két Jovánovics-kritika kivételével – az egyes művészek esetében is a „Kelet–Nyugat” politikai, kulturális, regionális törésvonalai mentén vizsgálja az életműveket. Rejtőzködés (Mednyánszky), érdektelenség (Máttyás Teutsch), csírajelleg (Vajda Júlia), lappangás (Donáth Péter) a kulcs-

szavai ennek a fejezetnek, továbbá valamiféle, részben a kelet-európai régió által determinált, részben pedig személyes meggyőződésből fakadó megátalkodott „különutasság” – az egyes művészek akár nemzetközileg is elismert, kiemelkedő értékei ellenére is.

A Mednyánszky-tanulmány afféle kakukktojás a könyvben, hiszen egyértelműen különbözik a kötetet meghatározó avantgárd paradigmától, de e helyen való közlése indokolt, hiszen a felvidéki festő maga is a fent említett „különutasság” megtestesítője. Forgács Éva azokat a kultúrtörténeti és mentalitástörténeti fejleményeket mutatja be, melyek alapján egy ismert festői életművet újszerűnek, már-már valamiféle „újrafelfedezés” tárgyának tekinthetünk. A művész a „civilizáció burka alatti ösztönvilág” festőjeként jelenik meg, aki a konvencionális képi világon keresztül azt a különös antropológiai tapasztalatot ábrázolja, melyet a századvég-századforduló világában mondjuk Nietzsche, Freud írásai, de akár Jacob Bachofen vallástörténeti munkái vagy az orosz szimbolisták – Belij, Rozanov, Ivanov – mitológiai látomásai fogalmaztak meg. Forgács Éva egyrészt formai anakronizmus és korszerű élményvilág ellentétéként jellemzi az életművet, másrészt a test, a szexualitás és a hatalom festői ábrázolásaiban találja meg azokat a motívumokat, melyek a mai néző számára is izgalmassá teszik Mednyánszky képeit.

A kötet egészét tekintve: mintha Nádler és (még inkább?) Jovánovics lenne az a művész, akinek munkáiban a magyar képzőművészet mintegy „utoléri önmagát”, beteljesíti saját lehetőségeit; a Kelet immár érdemben válik azonosná a Nyugattal. Olyan életművek, melyek a kelet-európai avantgárdból nőttek ki, de nincs bennük semmi töredékesség, félbemaradottság, „nem egyidejűség” vagy regionális „elhajlás”. Itt természetesen csak a kötetből és a jól tagolt könyvkompozíció arányaiból levonható következtetésekről beszélünk. Hiszen tudható, hogy más magyar művészek, így például El Kazovszkij, Keserü Ilona, Fehér László ugyanilyen fontos és integráns részei a szerző által képviselt alakított, biztos ízlésen, széles körű nemzetközi tájékozottságon alapuló, de mindig személyes hitellel képviselt kortárs képzőművészeti kánonnak.

Kortárs kánon? Fából vaskarika talán. De mondható másképpen: a szerző, noha művé-

sztettörténeti érdeklődése az avantgárd mozgalmak felé tájékozódik, biztos érzékkel talál rá a jelen művészeti mozgásaiban is a *klasszikusra*, melyet Gadamer a következőképpen jellemzett: „nem pusztán tanúskodás valamiről, amit még magát is értelmezni kell, hanem úgy mond valamit a mindenkori jelennek, mintha egyenesen neki mondaná”. (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Ford. Bonyhai Gábor. 1984. 206.)

Havasréti József

II

FEHÉR FOLTOK ÉS FEKETE LYUKAK

Egyszerűnek tűnik a dolog: az ember akkor adja ki az évek folyamán írt esszéit, kritikáit, ha „összegyűlik egy kötetre való”. Valahogy így szoktuk mondani, és többnyire be is érjük ezzel a válasszal, már ha egyáltalán felvetődik ekörül bármiféle kérdés. Hiszen manapság természetesen tekintjük az efféle gyűjtemények folyamatos felhozatalát, nem lepődünk meg, ha egy kritikus – s ebben az irodalomkritikusok járnak elől – kötetbe rendezi felgyülemlett írásait: elég fedezetet nyújt ehhez egyfajta szerény naprakészség. Miért törődnénk azzal, hogy nem volt ez mindig így, s hogy a háború előtt még olyan nagy formátumú értekezők, mint Szerb Antal vagy Kállai Ernő sem gondoltak vagy gondolhattak folyóiratokban elszórt elegyes írásaik kiadására?

Forgács Évát aligha vádolhatjuk túlzott sietéssel, hiszen hasonló jellegű tanulmánygyűjteménye 1994-ben jelent meg, vagyis A DUNA LOS ANGELESBEN írásai több mint egy évtizedet fognak át. Azon viszont elgondolkodhatunk, hogy mi adja az egymás mellé sorolt szövegek egységét, mi köti őket össze, mi teszi összességüket könyvvé, és persze azon is, hogy nevezhetjük-e kötetét egyáltalán könyvnek ebben az emeltebb értelemben, vagy megmarad íráskopuszta gyűjteményének?

Mikor az ember kötetbe rendezi írásait, egyfajta próba elé állítja őket, vagy inkább azt demonstrálja, hogy írásai kiállták a próbát. A jó cím mondhatja ennek a próbának a mértéke, mely keretet ad az íráskopuszta zettartó anyagának. Ez az összefoglaló jelleg vezette annak idején Kenneth Burke-öt arra, hogy egész kis extravagáns nyelvelméletet fabrikáljon a címadás

szimbolikus aktusának mintájára MI MINEK A JELE? című írásában. S ha kanyargós érvelését nem is követem itt, annyi bizonyos, hogy a jó cím minduntalan ráolvasódik, ráíródik, sőt beleíródik az egyes írásokba. Egy tanulmánygyűjtemény szövegeinek összetartását és összetartozását, könyvvé való átváltozását tehát a cím is indukálhatja, mely mindössze néhány szó hozzáadásával képes arra, hogy átrendezze az írások közti kötéseket, és új minőséget hozzon létre.

A DUNA LOS ANGELESBEN jó cím. Hogy mennyire az, a könyv borítójára került vizuális lenyomata mutatja, a pálmafákkal övezett Lánchíd egyszerre bizarr és sugallatos képe, mely nem csupán két egymástól távoli várost és világot ránt egybe, hanem ehhez a képhez a két kultúra közötti híd képzetét is hozzákapcsolja. Az is látható persze, hogy ez a kép inkább negatíva a cím által sugalltnak: amennyiben nem a Dunát úsztatja át Los Angelesbe, hanem éppen fordítva, onnan plántál át a budapesti tájba néhány örökzöld növényi rekvizitumot. Mindenesetre a cím nyelvi alakzata (melynek teherbírását és tágasságát e képi megfordítás természetessége is jelzi) a szellemi éghajlatok egymásra vetítésével olyan utópikus, ambivalens és telített jelentésmezőt hoz létre, amelyben már csak az egyes írásoknak kell megtalálniuk a maguk helyét. Ha pedig azt is tudjuk, hogy Forgács Éva több mint tíz éve a címben szereplő amerikai városban él (márpedig a fülszöveg mindenkiel tudatja), nemcsak a kultúrák közötti közlekedésre kell figyelmesnek lennünk, hanem e helykeresés, szellemi mozgás és távlat személyes tétjeire is.

Várakozásainkat minden tekintetben igazolni látszik az öt alfejezetbe rendezett kötet első tömbje: az ide sorolt három írás mindegyike Amerikához kapcsolódik, és mindből kihangzik a személyes érdekelttség is. „*Ha élesen akarok fogalmazni, és miért ne akarnék*” – kezdi Forgács kihívóan Jean Baudrillard Amerika-könyvének kritikáját. Saját Los Angelesről szóló esszéjének személyességét viszont inkább a hely ismeretének élményszerűsége és otthonossága, illetve a megszüntethetetlen idegenség pozíciója közt egyensúlyozó hang adja. E két szöveg egyébként olyanformán egészíti ki egymást, mint kritika és állítás: mintha a Baudrillard-recenzió karcos „Így irtok ti”-jét egyfajta diadalmos „és így írok én”-nel tromfolná.

Forgács tulajdonképpen már kritikájában is saját Amerikáról alkotott képéhez méri a francia teoretikus gondolatfutamait, nem bocsátva meg neki, hogy Amerikát pusztán túlfűtött teóriái kísérleti terepeként használja. Ezért aztán könyve nem is annyira Forgács kritikájának tárgya lesz, hanem irritációjának forrása. Baudrillard ugyanis mindent a saját gondolatainak képére formál, vagyis egy erős értelmezői gesztussal maga teremti meg a tárgyát. Ez az, ami merőben idegen Forgács tárgyszerű, minden narcizmustól mentes, józan és temperált stílusától. Magában a kritikában mégis valami különös dolog történik: itt ugyanis éppenséggel nem ezeket az erényeit csillantja meg. A recenzeált könyv irritációja olyan erősnek bizonyul, hogy kikökkenti saját hangfekvéseiből, szinte kivetkőzik önmagából, csapongani és csapkodni kezd. Három bekezdést szentel például annak, hogy a magyar kiadás borítójára került Szilágyi Lenke-fotó „*pontosabban írja le a könyv tárgyát – a megfoghatatlan Amerikát –, mint Baudrillard százhatvan oldala*”, pedig egy ilyen összevetés, bármekkorát csattanjon is, nem több kétes oldalvágásnál. Máskor meg mintha hurkot akarna vetni a francia filozófusnak, de – tőle merőben szokatlanul – olyan nyakatekerten és homályosan fogalmaz – a szerző „*álcázott rajongásnak álcázott valódi rajongását*” emlegetve –, hogy a felállított stílári csapdába maga csúszik bele. Hermeneutikus gyanakvását pedig már-már a paródia felé feszíti, azt ismételve, hogy Baudrillard Amerika-rajongása *valójában* megvetést takar.

Nem mintha a francia sztárfilozófus afféle szent tehén volna, akit nem lehet bírálni: de Forgács hevülete nincs arányban szavai meggyőző erejével. Így aztán többet árul el önmagáról, mint a bírált könyvről, ráadásul írása úgy válik árulkodóan személyessé, hogy közben nem ismerünk rá. Az embernek az az érzése, mint ha olyan fortyogó indulat törne elő belőle itt, szinte kontrollálatlanul, amit másutt gondosan és sikeresen ledugaszol.

Szerencsére a Los Angelesről írt esszében, mely akarva-akaratlanul az Amerika-könyvvel rivalizál, minden a helyére kerül. A rivalizálásról nemcsak az tanúskodik, hogy Baudrillardnak szintén Los Angeles az egyik legfőbb ihletője és vonatkoztatási pontja, hanem az is, hogy Forgács írásának címében felbukkan ugyanaz a jelző, a „*megfoghatatlan*”, amivel, mint láttuk,

Baudrillard Amerikáját jellemezte. Csakhogy itt nem kifordítva, mintegy a visszajáról rajzolja ki Amerika-képét és értekezői stíluseszményét, és ezúttal valóban a legjobb formáját hozza. Írását áthatja a rezignációvá ülepedett rácsodálkozás, és a város olvadékony kulisszáinak, szinte vidékiesen meghitt irrealitásának olyan finoman súlyozott, pontos és plasztikus mondatokkal ad nevet, hogy az felér egy hazatéréssel.

Ezen mit sem változtat, hogy az általa rajzolt kép itt-ott nem is tér el nagyon Baudrillard Amerikájától. Mikor például Los Angelest a „*jövő kísértetének*” nevezi, ő is az antiutópia határán irizáló utópia körébe vonja, s a terjengő horizontalitásába belefeledkezett, múlt nélküli alakulat jellemzése is Baudrillard sivatagról mintázott városát idézi, stílusának fellengzőssége, türesjáratokkal tarkított turbulens gondolatfutamai nélkül.

A Los Angeles-esszé és a Baudrillard-kritika közé ékelődik a címadó írás, az a mindössze kétoldalas szöveg, mely első olvasásra inkább csak amolyan alkalmi jellegű tudósításnak tűnik egy Los Angeles-i kiállításról. Eredetileg 1993-ban jelent meg a *Magyar Napló*-ban Forgács Amerikából írott szórványos beszámolóinak sorában, amely a lap fél évvel későbbi megszűnésével megszakadt. Annak idején tehát csupán egyike volt a rendszeresnek ígérkező kritikáknak. De a keleti part művészeti életéről szóló híradások közül egyedül ez került be a kötetbe, és így, tíz-egynéhány év után kiemelve egészen más akusztikát és jelentőséget kap.

Kötetének összeállításakor Forgács számos írásán igazított kissé, átszerkesztette, stílusosan módosította őket, esetenként több írásból gyúrt össze egyet, s a szövegek után zárójelben a 2005-ös dátumot is feltüntette eredeti megjelenésük éve mellett. Egyedül a címadó írás után szerepel másodikként a 2003-as dátum. Vajon Forgács valamilyen okból már előbb késztetést érzett arra, hogy elővegye és átdolgozza ezt a rövidke szöveget, vagy csupán sajtóhibáról van szó? Lehet, hogy a kérdés lényegtelennek tűnik, engem mégis eléggé furdalt ahhoz, hogy utánajárjak. Elmentem tehát a könyvtárba, hogy megkeressem a *Magyar Napló* első közlés-ként megadott 1993. szeptember 7-i számát, és ekkor ért az újabb meglepetés. A megjelölt helyen ugyanis hiába kerestem. Már csak azért is, mert a jelzett dátummal nem jelent meg *Ma-*

gyar Napló – de nem találtam meg egyik szeptemberi számban sem. Mielőtt azonban komolyabb misztifikációra gondolhattam volna, az október 29-i, vagyis jó másfél hónappal későbbi számban mégiscsak ráakadtam a szövegre. Újabb sajtóhiba, mondhatnánk, és ezzel a dolog el is volna intézve. Én mégis hajlamos vagyok azt hinni, hogy ez az elírás nem teljesen véletlen. Tudatosnak persze nem mondhatom, de ettől a tudattalan munkáját még tetten érhetem benne. Mert ha a misztifikáció talán erős szó is, az írás kötetben megváltoztatott időviszonyai némiképp *indokoltá teszik* az elírás.

„*Júniusban és júliusban a Kossuth téri metróállomás mozgólépcsői mentén egyedülálló képsor volt látható*” – így hangzik a mondat a kötetben, a *Magyar Napló*-ban viszont ugyanez a sorozat még „*júniustól szeptember végéig... volt látható*”. A megjelenés antedatálása voltaképpen ezt a módosítást követi: a szeptember eleje kétségkívül jobban simul a jelzett nyári szcénához, mint az ősz közepi lapszám. Maga a cím – A DUNA LOS ANGELESBEN – is csak a kötetben egészült ki az „*1993 nyarán*” pontos időmegjelölésével, amiként a nyár eleji Budapest és a nyár végi Los Angeles szimmetriája is hiányzik az eredeti szövegből.

Nem kell túlbecsülnünk ezeket az apró változtatásokat ahhoz, hogy felfigyeljünk a dátumok fontosságára. Már csak azért is, mert ez a kötet legkorábbi darabja, s mint ilyen jelentőségteljes pillanatot rögzít: az a periódusnak a kezdetét jelöli, amelyet a címét viselő kötet írásai reprezentálnak.

Forgács 1993 második felében rendszeresen küldött beszámolókat a keleti part művészeti életéről, de magát az utat Budapesttől Los Angelesbe ebben a kis írásban tette meg. A DUNA LOS ANGELESBEN 1993 NYARÁN azért lesz több pusztá híradásnál, mert az általa adott művészeti helyzetképet egy Magyarországról induló történetbe ágyazza. Forgács egy Duna-témájú fotósorozat emlékét viszi magával a tengerentúlra, ezt a metaforikus Dunát keresi Los Angelesben. Nem egyszerűen valami itthonról ismerőset, hanem azt a fajta érintettséget, amelyet a művészettől várunk, s amit az egyre ritkábban képes megadni. Nem kevesebbet keres, mint a művek jelenlétét egy város jelenében, valóságos helyét életünk valóságában,

a közössé tett gondolkodás esélyét, a párbeszédet, mely kapcsolatot teremt a művészet és a befogadó között. Szerzőnk tehát a legnagyobb várakozásokkal kel útra, és a földrajzi áthelyeződéssel némiképp megváltozik a státusa is: mintha ebben az írásban nem műkritikusként, hanem utazóként lépne elének, a művészet helykeresését a sajátjával összekapcsolva. Egy pillanatra úgy tűnik, mintha még a szakma szofisztikált fogalmait is maga mögött hagyná, és a műveket egyszerűen az őszinteség és a hazugság mérlegére tenné. A Duna-sorozat az előbbi miatt dicséri, míg a kortárs amerikai festő Mark Tansey képeit, akinek munkáiban nagy múzeumi kiállításán botlik bele, „*monstruózan hazug*” képeknek nevezi, s verdiktjét is valamilyen furcsa felháborodás hevíti. „*Ott hagyom a jól értesült művészt és jól értesült nézőit – írja –, és kikeresem a lakóhelyemhez legközelebb eső kis galériát.*” Ez az indulat némiképp a Baudrillard-kötet irritációját idézi fel, s forrása is alighanem hasonló. Itt is kizökken megszokott hangfekvéséből: művészeti íróból első benyomásaira hagyatkozó, elfogultságait bátran vállaló turistává válik. A Tansey művészetére és művészeti környezetére vonatkozó indulatos mondattal kívülről jelenik meg előttünk, leválasztva magát a beavatottaktól, a „*jól értesült*” művésztől és befogadóktól, akik együtt úsznak a divat hullámaival. Ezzel szemben Forgács a metaforikus Dunát keresve Los Angelesben ezzel az árral éppen szemben halad.

Más kérdés, hogy Tansey képeiről mondott keretetlen szavai paradox módon semmi másról nem árulkodnak, mint a bennfentességéről. Tansey ugyanis (akinek művészetét különben kár volna elintézni ennyivel) 1993-ben éppolyan ismeretlen volt Magyarországon, mint ma, legfeljebb néhány szakmabeli hallott róla. Forgács sommás ítélete csakis nekik lehetett jelzés, s így gesztusa eleve célt téveszt. Mégsem egyszerű szerepjáték ez, amely önkéntelenül is lelepleződik. Az „*otthagynom a jól értesült művészt és jól értesült nézőit, és kikeresem a lakóhelyemhez legközelebb eső kis galériát*” dacos gesztusában jó adag elveszettség érződik, és e kis írás szcenírozása mögött valódi, „*őszinte*” partra vetettség és talajvesztés munkál.

Mélyen jellemző az is, hogy a nagy múzeum neutrális terével szembe egy kis galéria helyeződik, annak „*légkondicionált termeivel*” a lakás-

galéria meghittsége, Tansey „*monstruózan hazug*” képeinek ellenpontját pedig az itteni kiállítók lefokozott művészi gesztusai adják. Ez utóbbiak őszintesége – a *Magyar Napló*ban még itt is ez a jelző szerepelt – a kötetben „*üdüd*”-re változik, mintha csak a Duna hús vizére utalna. A beszámoló írója vendégként érkezik a lakásgalériába, hogy aztán a konyhában egy házias „*beavatási szertartás*” részeként elfogyassa ebédjét, vagy inkább befogadja azt (hiszen ez a leves nem más, mint Rirkít Tiravanija műve), és elmondhassa jelképesen is értendő emfaticus „*megérkeztem*”-jét. Ehhez a meghatározó élményhez adódik hozzá zárásként egy másik mű tanulsága: „*a legtöbb ember világosan meghatározott dolgokra kíváncsi, amik beleférnek abba a csomagba, amit fel tudnak fogni*». Ebben mindenki egyetért, és ez a rezignáció vezet a «*csomag*», a kiállítandó művek minimalizálásához. Szó sincs lázas agítálásról. Kedves, figyelmes, megértően lefokozott a művészek gesztusa. Egy tányér leves, néhány gondolat arról, hogy miért NEM állítanak ki semmit, ami talán nem férne abba a csomagba... Nézzünk szembe a saját várakozásaink minimalizálásával”. Az új világ utazója megérkezik, hazaérkezik a művészet belakhatóra szabott világába. A befogadó befogadásra talál.

A címadó írásnak ez a nagyon erősen szcenírozott pillanata áll tehát Forgács kötetének élén, és a két másik Amerika-írással kiegészülve személyes hangsúlyokkal hívja elő a művészet és a műkritika helykeresésének egymást metsző kérdéshorizontját.

De a helykeresés témája, melyet a Duna Los Angelesbe való áthelyezése modellez, a címadó írás pedig szinte programszerűen a kortárs (amerikai) művészeti szcénára vetíti, a továbbiakban maga is áthelyeződik. A második rész három írásában nem térbeli, hanem időbeli elmozdulásként ölt formát, mint az idő eltolódása, kizökkenése. Az idő vizuális lenyomataként, mely mindig a hiány és egyidejűleg a hiány megjelenítésének a képe. Bár az elsőben még akadnak amerikai példák, a következő pedig egy félig-meddig amerikai képzőművész munkáival foglalkozik, ez már inkább csak esetleges, véletlenszerű mozzanat. Amerika mint téma a továbbiakban nyomtalanul eltűnik, és vele együtt a kortárs művészet is. (Amiképp Amerikából küldött rendszeres tudósításainak sora is ilyen-olyan okok miatt rövid idő után valóban megszakadt.) Az, amit Forgács friss él-

ményeit rögzítve, jelzésszerűen, a „minderről írni kell még” sietős lendületével vetett papírra „*Los Angelesben 1993 nyarán*”, több mint egy évtizeddel később, mintegy beledermed az időbe, s folytatás híján az idő elárvult ágán fityeg.

Noha a kötet felütése a Budapestet és Los Angeleszt összekötő virtuális, kulturális híd képzetét vetíti előre, tört ívének tanúsága szerint a következő négy alfejezetben egyfajta hiánydramaturgia munkál, és inkább ez az, ami a kötet írásait összeköti, s a cím metaforikus ernyője alá vonja.

Veszteség és hiány – ezek a kulcsszavai a második rész első írásának, amely a gyerekkorhoz való visszatérés formáit szemléli a 80-as és 90-es évek művészetében. A VISSZATÉRNI A KÖLDÖKSINÓRHOZ elemzése kettős szálon fut. A gyerekjátékok és a gyermeki szemlélet megjelenésének általa felsorakoztatott művei a gyerekkort az elvesztett teljesség világaként jelenítik meg, miközben, mint valami ruhát, ki is fordítják ezt az idealizált képet azzal, hogy pszichológiai és történelmi traumák feldolgozásának kísérleti terepévé teszik. Forgács írása azonban nem áll meg itt, sőt még csak nem is ezzel kezdődik. A gyerekkor tárgyi rekvizitumait readymade-szerűen felhasználó művek „*áradatát*” ugyanis eleve tágabb kultúrtörténeti összefüggésbe helyezi. Ahhoz a hanyatlástörténethez kapcsolja, amely a művészet pozícióvesztéséhez, leértékelődéséhez vezetett, aminek köszönhetően „*a művészet a vizuális kultúrába hanyatlott*”. Ezt ugyan nem Forgács írja, csupán idézi, de a vizuális kultúra negatív beállításához hasonló tendenciát jeleznek saját szavai is: „*valami kilazult a kultúrában*”. Ebben egyszerre visszhangzik a hamleti „*valami búzlik Dániában*” és a „*kizökkent az idő*”, még ha Forgács nem hiszi is, hogy ő született helyretolni azt. Sőt, inkább az ellenkező véletbe esik, mikor a hanyatlást tényként könyveli el. Írásában nem is tesz mást, mint hogy a két veszteségtörténetet, a gyerekkorét és a művészetét megfelelteti egymásnak. Ezért, hogy a gyerekkor rekvizitumaival dolgozó művészek és művek figyelemre méltó példatárát követően nem az ezekből kibontott és kibontható jelentéstartalmakra építi értelmezését. Mintha nem tudná az egyes művek szétartó példait másként összemarkolni, mint hogy ezt az átfogó – bár épp csak felskiccelt – kultúrkritikai sémát hívja segítségül. Így aztán éppen a vizsgált jelenség elmélyült értelmezésével ma-

rad adós, s ezen nem segít a Winnicott-féle „*átmeneti tárgy*” obligát emlegetése, ahogy Grass BADOGDÓB-jának és Singer SHOSA című regényének hosszú tárgyalása is felesleges kitérőnek bizonyul.

Végkövetkeztetését, mely az utolsó oldalra marad – de az elsőként már borítékolt –, csupán egyetlen hivatkozása készíti elő. Eszerint a bohóc alakjának megjelenése az avantgárd festők (Picasso, Severini, Rodcsenko és mások) húszas-harmincas évekbeli műveiben párhuzamba állítható az általa vizsgált műcsoport jelezte regresszióval. Az avantgárd művésznek – idézi Benjamin H. D. Buchloh fejtegetését – „*rá kellett ébrednie történelmi bukására. A bohóc a művész, mint hatalmát veszett, engedelmes szóra-koztató figura társadalmi archetípusa*”. Ez a figura azonban, teszi hozzá Forgács, „*még mindig*” sokkal gazdagabb kulturális hagyomány örököse, mint a „*történelem nélküli*” gyerekjátékok; és a bohóc „*még mindig a művészetnek a hatalommal szembeszegezhető alternatív világát jelentette, ellentétben a gyermeki kiszolgáltatottsággal és passzív szeretetéttséggel, amire a plüssállatok és babák mutatnak*”. Ebből a párhuzamból nemcsak a hanyatlástörténet retorikája hallik ki, de egy csapásra zárójelbe teszi az értelmezés addig felsorakoztatott pszichológiai vagy történelmi mozzanatait is, hogy egyetlen önreflexív jelentéssel helyettesítse. Kérdés azonban, hogy érdemes-e ezt az előre kiszabott, általános sémát ráhúzni mondjuk Boltanski vagy Libera nagy erejű és Forgács által is nagyra becsült műveire? Mi következik ebből rájuk nézve? Attól tartok, nem sok.

Ezt a kérdést azonban itt jótékony homály fedi, a konkrét művek és a hanyatlástörténet párhuzamos pályán futnak, nemigen zavarják egymás köreit. Így aztán írása legvégén Forgácsnak elég megismételnie tételét a művészet leértékelődéséről és arról, hogy a művész „*mind kisebb és tehetetlenebb figura a feje fölött tornyosuló korporációs székházak árnyékában*”. (Ez alighanem így igaz, de a „big business”-t mégiscsak a hajánál fogva rángatja ide, és nem írásának belső logikája okán.) Egyszerűen a művészet gyenge társadalmi helyzetben van, és a gyerekjátékok elszaporodása a képzőművészetben „*erre a meggyengült helyzetre reflektál*”. Hangzatos megállapítás, de a dolog ennyiben marad, s így menthetetlenül odavetettnek és üresnek hat. Az ember kíváncsi volna, hogy ez a reflexió mi-

lyen formában épül bele az említett művekbe, de a tanulmánynak itt a vége. Forgács Évát leginkább a művészet társadalmi helyének kérdése foglalkoztatja, de félreisiklő értelmezése végül nem pozícióvesztésének tényét teszi árnyaltabbá és nyomatékosabbá, hanem hiányérzetet hagy. És erre nem ez az egyetlen példa, az írások egyik felében valami hasonló történik.

A kötet másik felében viszont termékenyen bizonyul ugyanez a hiánydramaturgia. Ennek egyik legletisztultabb példája Erdély Miklós *IDŐUTAZÁS*-a, s a letisztultság ezúttal nemcsak a mű struktúrájára, hanem magára az elemzésre is vonatkozik, mely visszafogott eszközökkel, mindenféle erőltettség nélkül közelít tárgyához. Az 1975-ben készült fotósorozat voltaképpen nagyon egyszerű ötletre épül: néhány régi fényképére, melyen családtagjai és/vagy saját maga látható, Erdély jelenkori önmagát montírozza rá. De ez a szikár egymás mellé rendelés rendkívül intenzív emberi viszonylatokat hoz létre a képeken, ahol a kapcsolatteremtés képtelenségét, a veszteség és a visszahozhatatlanság érzését mintegy a virtuális testi közelség provokálja. Forgács kiemeli, mennyire foglalkoztatta Erdélyt a fekete lyuk fizikai jelensége, az a valami, ami egyszerre üres hely, vákuum, illetve maximális anyagkoncentrációk helye. E kettősség miatt látta benne a műalkotás létmódjának, a kultúrában elfoglalt helyének metaforáját. Az *IDŐUTAZÁS* azért is példászerű mű, mert a telítettség és hiány hasonló tömörítést képes létrehozni, leképezni.

És itt mintha felvillanna annak lehetősége, hogy a műalkotásokhoz hasonlóan a műkritika is fekete lyukként viselkedhet, az értelmezések pulzáló intenzitását hozva létre a hiányok helyén. S hogy Forgács írásainak ez az igazi ambíciója, talán jelzi, hogy kötetének címe a Duna Los Angelesbe való áthelyezésével, a két város egybecsúztatásával voltaképpen ugyanazt a montázseltvet alkalmazza, mint Erdély munkája.

Az írások hiánydramaturgiája a harmadik részben működik a legjobban, ez a könyv legkiegyensúlyozottabb, legkidolgozottabb tömbje. Itt is előkerül a fekete lyuk fogalma, Malevics fekete négyzetét hasonlítja hozzá Forgács, melyről nem lehet eldönteni, hogy „*maximális jelentéskonzentráció vagy abszolút jelentésmentes hely*”. *FEKETE NÉGYZET ÉS VÖRÖS NÉGYZET* című ta-

nulmánya azt követi nyomon, hogyan akart El Liszickij Malevics helyébe lépni és egyszerre túl is lépni az általa kijelölt helyen. Hogyan szegezi szembe a fekete négyzettel, a szuprematizmus tárgy nélkülségének utópiájával a maga vörös négyzet jelképezte konstruktivizmusát, amelynek végső soron a társadalmi utópia a tárgya.

Az önmagán túllépő, kötöttségeitől megszabaduló ember utópiája Malevicsnél és El Liszickijnél is a repülés képzetéhez kötődik, az előbbinél inkább a gravitáció legyőzésének misztikus formájához – a fekete négyzet mindentől eloldozottan az űrben, a semmi és a végtelen fehérjében lebeg –, az utóbbinál pedig instrumentális, mérnöki képzetéhez. Az *EMBER, AKI A VILÁGŰRBE REPÜLT A LAKÁSÁBÓL*, Ilja Kabakov nyolcvanas években készült remekműve, mindkettőjük örököse, amennyiben a mindennapi élet szorításából való szabadulás eszköze itt is a repülés. Forgács e mű kapcsán is „*az üres, fehér tér hívásáról*” beszélhet, az 1988-ban Nyugatra emigrált művész installációját mégis egy világ választja el az elődeitől. Az elvont geometrikus formák tárgy nélkülsége, tisztasága helyett művét brutális és nyomasztó anyagszerűség hatja át. Az embernek, aki szűk és zsúfolt szobájából a plafont átszakítva katapultál egy másik világba, az anyagon kell áthatolnia, annak ellenállását kell legyőznie. A lepusztult és koszadt tárgyak nyomasztó hétköznapi-ságából lökődik ki az abszolút emigráció robbanásszerű aktusával. Az űrbe és a semmibe, amelynek másik neve Paradicsom. Az *EMBER, AKI A VILÁGŰRBE REPÜLT A LAKÁSÁBÓL* egy tátongó lyuknak állít emlékművet.

A *HOGYAN TALÁLTA FEL AZ ÚJBALOLDAL A KELET-EURÓPAI MŰVÉSZETET?* című írásából az derül ki, hogy maga az orosz művészet is azért érkezett meg Nyugatra, mert egyfajta vákuumot töltött be. Forgács világos rajzolatú elemzése számba veszi, hogy a nyugati értelmiséget milyen vonzások és várakozások vezették el az orosz avantgárd művészet újrafelfedezéséhez és felértékeléséhez. Milyen szerepet játszottak mind ebben a politikai, az esztétikai és a műkereskedelmi megfontolások, kezdve az újbalooldal '56 majd '68 után akuttá váló alternatívakeresésével, mely a maga jelenében tevékenyen ható művészet vágyálmát dédelgette. Ennek előképét és példáját találták meg Malevics, El Liszickij és társaik művészetében, abban a műv-

szetben, amely Hans Richter szavaival a művésznek „*funkcionális helyet ígért a társadalomban*”. Ez az ígéret volt az, amellyel az orosz avantgárd elevenen kapcsolódhatott a nyugati baloldal jelenéhez, hiszen ez volt az az utópikus hely, amelyet ők maguk akartak volna betölteni. Az orosz avantgárd példája tehát végtelen távlatokat nyitott előttük, és példaszerűségén (no meg műkereskedelmi pozícióján) már mit sem változtatott, hogy e távlat – a művészet szabadságának megőrzése a hatalom támogatása mellett és annak ellenére – egyhamar illúzióknak bizonyult. Mert a jelenhez legerősebben kapcsolódó viszonyulásaink egyike éppen az utópikus képzelet, a jelenből való kiszakadás akarata, párosulva a megérkezés vágyával. Az avantgárd alapesztusa ez: a senki földje honfoglalása.

Az itt leírt folyamattal jött létre a XX. századi művészettörténet újrafelosztása, vagyis a nyugat-európai mellé felzárkózott az orosz avantgárd nagy narratívája. Ez magyarázza, hogy a tanulmányban, a cím keltette várakozással ellentétben, miért csak érintőlegesen esik szó a kelet-európai művészetről, s miért landol az írás végére valahol a két narratíva közt, „felbontatlan csomagként” a pad alatt. Ebből a nagypolitikai leosztásból következik, hogy a kelet-európai művészetből leginkább az avantgárd irányzatokhoz sorolható alkotókra irányult nemzetközi figyelem. A magyar művészet vonatkozásában például, jegyzi meg Forgács, így alakult ki az a látszat, hogy Kassák „*jelentősebb vagy reprezentatívabb művész volt, mint Egry József*”.

Ehhez képest meglepőnek tűnhet, hogy a negyedik rész első írásának főszereplője éppen Kassák, de magyarázatot ad rá, hogy a két nagy narratíva közötti helyzet legalábbis kettős feladatot jelöl ki a hazai műkritikusok számára. Az egyik az avantgárd művészettörténeti túlsúly miatt háttérbe szorult életművek rehabilitálása, felfedezése, jelentőségükhöz méltó értékelése. Ennek a feladatnak a néhány évvel ezelőtti nagy Mednyánszky-kiállításához kapcsolódó írás próbál megfelelni a kötetben. A másik pedig az avantgárd irányzatokon belüli sajátos magyar változat közelebbi meghatározása: és itt jön be a képbé Kassák.

A KONSTRUKTIVIZMUS MINT MEGVÁLTÁSTAN alcíme szerint az irányzat sajátos magyar változatait tárgyalja, de nekem úgy tűnik, hogy ez a töb-

bes szám csak afféle kényszerű engedmény a plurális forma szinte kötelező erejű diktátumának. Magában a szövegben hol az egyes, hol a többes számú alakot találjuk, az írás tendenciája mégis egyértelműen szűkítő. Az elején a konstruktivizmus magyar irányzatát Kassák, Bortnyik és Moholy-Nagy nevéhez köti Forgács, ezután viszont azt olvassuk, hogy Moholy-Nagy, akinek „*elképzelései alapján különböztek Kassákéitól*”, Péri Lászlóval és másokkal együtt inkább a nemzetközi avantgárd szcénához tartozott, Bortnyik pedig szó nélkül tűnik el a színről. Marad tehát a kemény mag: Kassák mint egyedüli művész és a kritikus Kállai Ernő.

Igy aztán az írás nagy részét az a pályakép teszi ki, amely Kassák felfogását az indulásától a képarchitektúráig kíséri végig, de mintha Forgácsnak épp akkor fogyna el a mondanivalója, amikor a címben jelzett tárgyahoz ér. A felvázolt előtörténet ily módon pusztá előjáték marad, és érzésem szerint nem sokban segít hozzá Kassák konstruktivizmusának pontosabb betájolásához. Ráadásul Forgács számára az sem okoz problémát, hogy egyik Kállaitól vett idézete, amellyel a kassáki megváltást jellemzi, arra a Moholy-Nagra vonatkozik, aki, mint azt korábban megjegyezte, alapvetően más felfogást képviselt, mint Kassák.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a magyar konstruktivizmus, „*a senki földjén*”, az „*emigráció vákuumában*” jött létre, hogy Kassák avantgárdja „*per definitionem nem illeszkedett sem a hazai hagyományokhoz, sem jelenbeli eleven kontextushoz*”, ennek az egyszemélyes magyar irányzatnak a specifikusan magyar volta még inkább elmosódik, s maga a kérdés is egyre *tárgyaltalabbá* válik.

Valami hasonló történik a MAGYAR MŰVÉSZET VAGY MAGYAR MŰVÉSZEK-ben is, mely az egyes szám vagy többes szám kérdését immár nem valamilyen irányzaton vagy műcsoporton, hanem a magyar művészet, mint olyan sajátosságának problémáján méri meg, hogy végül maga a felvetés módja találtassék könnyűnek.

Pedig az, hogy a magyar művészetnek van-e valamilyen érvényes mondanivalója a világról, egyáltalán nem érdektelen és nem is légből kapott kérdés. Talán csak egy kicsit túlméretezett. Ahogy túlméretezett az a válasz is, miszerint „*semmit, ami ennek az országnak és kultúrának az életében történt és fontos (volt), nemigen lehet kihámozni a magyar képzőművészetből*”. Ettől persze

még éles, vitára ingerlő írás tézise lehetne. De bármily provokatív is az állítás, nincs világosan artikulálva. Forgács az ország életével való kapcsolat primér szintjét hangsúlyozza, tematikus fogódzókat keres, egy „vizuális köznyelv” elemét. Vagyis valamiféle közönség- és közösségelvű, konszenzuális sajátosság hiányát regisztrálja a magyar művészetben. De mintha ezzel túl rövidre is zárná a dolgot. Mintha e hiány betöltését maguktól a művektől kellene várjunk, nem pedig olyan értelmező narratíváktól, amelyek hiányát másutt maga is felpanaszolja. Ezen azonban maguk a művek nem, csak az értelmezők tudnak segíteni, s Forgács éppen egy efféle narratíva jelzésével marad adós (csupán a feminista művészetelmélet mechanikus átvételének kritikájára szorítkozik, ami ugyan fontos lehetne, de itt egyáltalán nincs a helyén). E nélkül pedig, bármilyen provokatívan fogalmaz is, csupán kérdést hány kérdésre, amelyek elbillennek, elcsúsznak egymáson, mígnem leborul az egész rakás, és marad az írás végén újra feltett alapkérdés, az egész magyar művészet pedig úgy áll előttünk, mint egy jókora fehér folt.

Az előbbi nagy téma egyetlen szeletének – a Budapest-ábrázolások hiányának – önálló írást is szentel, s talán így lehetne és kellene felszeletelni az egész problémagombócot ahhoz, hogy valamiképpen le tudjuk nyelni, s ne akadjon meg a torkunkon. A BUDAPEST, A FEHÉR FOLT című írás azért is sikerültebb, mert a tematikus közéletismód itt magától értetődően adódik. Mégsem hiszem, hogy arra a kérdésre, miért nem alakult ki Budapestnek és a budapesti életnek olyan ikonográfiája, mint Párizsnak, New Yorknak, Berlinnek vagy Moszkvának, teljes választ adhatna az a készen talált és készségesen átvett magyarázat, amit Forgács kínál, nevezetesen: a magyar kultúrát átható modernitással szembeni ambivalencia, illetve ennek rávetítése Budapestre. Egyfelől bármily dinamikus fejlődött is a kiegyezést követően a magyar főváros, talán mégsem hozható minden tekintetben az említett modern metropolisokkal egy szintre. Másfelől, még ha külső kelteiben összemérhető lett volna is velük, a Budapestet mindenestül magukénak érző művészek alapvetően kávéházi kultúrájából hiányzott az a fajta vadság és radikalizmus, mely városukat vizionárius karakterrel ruházhatta volna fel. Ehhez is, ahhoz is Kállai Ernőt ci-

tálhatnánk, aki a HOL VANNAK BUDAPEST FESTŐI? kérdést fél évszázaddal ezelőtt először feltette, s akinek Budapestről kialakított képét elsőrendűen aligha a modernitással szembeni ambivalencia formálta.

Fehér foltot kerülget Forgács akkor is, amikor a művészet, a közönség és a műkereskedelem viszonyának komplexitását illusztrálandó megalkotja a „jó kommersz festő” kategóriáját. Felvetése ismét figyelemre méltó, és még inkább azzá teszi, hogy Forgács példája az avantgárd farvizének hullámain ügyesen meglovagoló Kádár Béla. Az ő pályaképén keresztül fontolgatja a jó kommersz művész szerepét, a művészet világában betöltött helyét, de mintha maga kerülne szereptévesztésbe. No nem a némiképp provokatív címkézése miatt, hanem azért, mert ehhez képest Kádárt érthetetlenül széles skálán mozgatja a szövegben, a „magyar art déco emblemikus alakja”-tól a „jó” és a „közepes” festőn át egészen a „piktör”-ig. És teljes bizonytalanságban hagy minket afelől is, hogy a „jó kommersz festő” hidat ver-e a nézőt nagyobb kihívások elé állító, innovatív művészet felé, „ráneveli... valamiféle esztétikai minőségre”, vagy éppen „kényelmesebb, lustább közönséget szolgál ki és fejez ki a műértés vagy annak illúziójának kiváltságával”. Ily módon komplexitás helyett zavarbaejtő eldöntetlenség az eredmény, az egymással összeegyeztethetetlen értékelések közötti oszcillálás.

Ugyanez az ambivalencia hatja át a Mednyánszky-portrét is. Utaltam már Forgácsnak arra a megjegyzésére, hogy a művésztörténet aránytalan avantgárdcentrikussága miatt az a látszat keletkezett, hogy Kassák nagyobb festő, mint irányzatokba nehezebben besorolható társai. Ez nemcsak magyar, hanem általános jelenség, elég, ha mondjuk Balthus vagy Florine Stettheimer újabb keletű és az avantgárd nagyágyúhoz képest még mindig viszonylagos ismertségére gondolunk. Mednyánszkyt persze a magyar művésztörténészeknek nem kellett felfedezni. Annál váratlanabb volt, hogy mégis ez történt: 2003-as nemzeti galériabeli kiállítása és teljes NAPLÓ-jának kiadása után – jó részt Markója Csilla nagyszabású kutató-, szerkesztő- és értelmezőmunkájának köszönhetően – egészen új színben látjuk alakját. Forgács is a meglepetés és a lelkesedés hangján jelenti be, hogy olyan festő áll hirtelen előttünk, akiről semmit sem tudtunk. Ennek ellenére úgy

tűnik, hogy nemcsak Markója Csilla értelmezésének szelleme hagyta érintetlenül, ha sokban rá is hagyatkozik, hanem Kállai 1943-as költői szépségű monográfiája is, melyre szintén utal. Írásában ugyanis a legrosszabb régi reflexek szerint Mednyánszkyt minduntalan haladottabb kortársaival veti össze (olyasformán, ahogy egy időben az irodalomtörténeteszek szokása volt Aranyt méricskélni Baudelaire-hoz). Ez a különbségtétel kezdetben inkább leíró jellegűnek tűnik – „*Párizsban nem Cézanne és a kubisták lelkesítették, mint például a Galimberti házaspárt*”, olvassuk, bár éppenséggel ez sem ártatlan megállapítás, hiszen Mednyánszky 1897-ben járt utoljára a francia fővárosban, vagyis egy évtizeddel a kubisták fellépése előtt, amikor Cézanne még szinte teljesen ismeretlen festő – hogy aztán gazként verje fel írását a sok „de”, „míg” és „noha”: „*De nem állítja szembe a maga igazságát ezzel a kultúrával, mint expresszionista kortársai?*”; „*...de stílusváltásai, bár sűrűn követték egymást, nem mozogtak picassói amplitúdón*”; „*de Mednyánszky a tudattalan tartalmakat, Kleével ellentétben, csak természeti formákon átszűrve engedte felszínre*”. Nemcsak az zavaró ebben, hogy a kortárs fogalmát Forgács, enyhén szólva, nagyvonalúan kezeli, hiszen az említettek mind egyike 25–30 évvel fiatalabb Mednyánszkyknál, és egészen más nemzedékhez, művészeti korszakhoz tartozik, hanem még inkább az összevetés merevsége, mely az avantgárd eredményeit normaként kezeli. Ez a húzd meg, ereszd meg tempó az utolsó mondatig kitart, úgy-hogy az ember nem nagyon érti, kinek is, minek is szolt az elején a felfedezés öröme. Bárminek szolt is, menthetetlenül kicsúszott alóla a talaj, és a visszájára fordult.

Az öt utóbbi magyar tárgyú írás önkéntelenül előhív egy összehasonlítást. Mindegyikben hivatkozik ugyanis Kállai Ernőre, aki Forgács számára máig a legfontosabb, az igazán mértékadó műkritikus (nem véletlen, hogy írásainak reprezentatív gyűjteményét hosszú évtizedek hallgatása után épp ő gondozta 1981-ben). Kállai Ernő mindegyik írásban ott kísért, mintha valamennyi írásra az ő árnyéka vetülne, ő az, aki mindben és mindenben Forgács előtt jár, de végül ez a jelenlét is csak a köztük levő kontrasztot erősíti. Kállai szuggesztív, át-lelkesített koncepcióinak, nyelvi kifejezőerejének, testes-televényes fogalmiságának árnyé-

kában csak még szembetűnőbb lesz Forgács értelmezői bátoratlansága és bizonytalankodása, legyen szó a magyar festészet sajátosságáról, a magyar konstruktivizmusról, Kádár Béláról, Mednyánszkyról vagy éppen Budapest festészeti ábrázolásáról. Ezért, hogy a fehér foltok, amelyekre figyelme irányul, pusztán a hiány jelei maradnak, s nem olyan helyek, amelyek kitöltésére maga az invenciózusan okadatolt és kimunkált értelmezés hivatott: ezért, hogy e fehér foltok Forgács könyvében – problémaérzékenysége ellenére – nem is nagyon tanúskodnak másról, mint az ilyenfajta markáns és meggyőző értelmezések hiányáról.

Nádlér festészete, írja Forgács 1995-ben, „*olyan pillanatban áll előttünk, amikor az avantgárd művészi és etikai tradícióját a történelem érvénytelenítette, új etika és forma azonban nem született*”. Hosszú, évtizedeken átnyúló pillanat ez, és a kötet írásai ebbe ágyazódnak. Itt számomra nem fontos az, hogy korunk művészetének ez a beállítása érvényes-e vagy sem, hogy ez a pillanat, időbeli kiterjesztése ellenére, mennyiben szűkre szabott. Bárhogy van is, az egyes írások keretét, mozgásterét ez jelöli ki, Forgács ebben keresi műkritikusként a helyét. Mindent az avantgárdhoz (és a neoavantgárdhoz) viszonyít, minden elmozdulást ehhez képest mér fel. Mednyánszky öntörvényű művészete, mely nem kínál ilyenfajta fogódzót, s az avantgárd irányzatokkal párhuzamos pályán fut, ebben a viszonyrendszerben nemigen értelmezhető. Ezért mondhat Gauguintól Tihany Lajosig mindenkit, jobb híján, a „kortársának”. És ezért van elemében Forgács azokról a kortársakról – immár saját kortársairól – írva, akiknek művészete viszont épp a jelzett művészettörténeti pillanatot értelmezi.

A nyolcvanas évek első felének magyar festészete ekképpen az avantgárd aszketikus fegyelme alóli felszabadulásként kap értelmet, olyan látvány- és örömelvű művészetként, amely az avantgárd skrupulusain túllépve a nézővel és a műkereskedelem igényeivel is számol. Ez ugyan emlékezetünkbe idézheti a „jó kommersz festő” kötetbeli jellemzését, de a Kádár kapcsán felmerülő kételyeknek ezúttal nem jut tér. Forgács az Új Szenzibilitás és az Európai Iskola között lát párhuzamot, amennyiben mind a kettő „*a történelmi pillanatra adott válasz volt*”, melyet nem stílári közösség, hanem „*egy új kezdetként*

közösen átélt korszak élménye” hívott életre. Míg 1994-es tanulmánygyűjteményének címe – AZ ELLOPOTT PILLANAT – az Európai Iskola felszámolására utalt, a művészet szerves fejlődéséhez visszatérést jelentő nyolcvanas évek festészetéről írt tanulmány címévé emelt „GYÖNYÖRŰ EZ A MAI NAP” mintegy az avantgárd túloldalan visszanyert pillanat emblémája. Ennek az eksztatikus pillanatnak az Új Szenzibilitás esetében persze van valami óhatatlan múltidejűsége, Jovánovics egyik művének viszont Forgács már vállaltan régies emelkedettséggel ajánlja meg az örökkévalóságot.

A Nádler Kiscelli múzeumbeli kiállításáról írt kritika nemcsak az avantgárd meghaladva megőrzésének, aszkézis és szenzualitás, az egek felé nyújtózkodás és a szó legjobb értelmében vett privát pepecselés együttállásának nagyszerű, világos rajzolatú elemzése, de együtt van benne minden, ami Forgács írásmódját kitünteti. Már-már megvesztegetően gördülékeny és pontos, minden kényszeredettségől, spekulatív ballaszttól mentes, plasztikus, kifejezetten olvasóbarát próza. Semmi szakirányú fitogtatás: túlfuttatott teoretikus tiszteletkörök, öncélú hivatkozások helyett tárgyszerűség, könnyed-

ség és elegancia. Mindezek az erények a műkritikusok jó részétől akkor is élesen megkülönböztetik stílusát, ha a kötetbeli írások egy részének mindez inkább csak a homlokzatát adja.

Az az érzésem, hogy Forgács egészen más kötetet is össze tudott volna állítani az utóbbi másfél évtizedben született írásaiból, egyenletesebbet, kevésbé kikezdzhetőt. Boltanski-eszéjét (*Café Babel*, 1997/3.) például jóval összefogottabbnak és sikerültebbnek gondolom, mint a szélesebb merítésű VISSZA A KÖLDÖKZSINÓRHOZ-t, amelybe néhány részlete beleépült. De ha bizonyos értelemben szerencsésebb választás lett volna is, *ebben* a könyvben nehezen találná a helyét. Ide azok kerültek, amelyek a művészet és a műkritika elárvult partjait járják be a helykeresés hiánydramaturgiájának öntudatlan nehézkesével, amelytől Forgács nem tudott és talán nem is akart szabadulni. Az „itt és most”-nak ez a fajta vállalása íratta meg vele azokat az írásokat, amelyeket itt összegyűjtött. És ennek a nehézkesnek köszönhető, hogy kötetének összeállításakor éppen mellettük kötött ki.

Beck András

DARVAS IVÁN

(1925–2007)

Iván,
nem tudok Rólad nekrológot írni. (Különben is, olyan kínos az egész, nem?)

Sőt – Isten bocsássa meg, persze, csak ha van –, az motoszkál a fejemben, hogy elküldeném Neked e-mailen, ugyan, nézd már át, mert képtelenség ésszel összeszedni egy pillanatot, ami merő fájdalom, azaz nem sok köze van az észhez.

Te meg elolvasnád, visszaküldenéd – nem javítanál bele –, és valami finom, rávezető iróniával megkérnél, hogy „ugyan már, kedves fiatal barátom, hagyjuk ezt az egészszet, mert nem elegáns”. (Nem, nem azt írnád, hogy elegáns, hanem... nem találok azt a szót, amelyhez mindig ugyanaz a mozdulatod társult, és amit biztosan mondanál. Ez a legborzalmasabb a halálban, hogy az ember elkezd remegni, hogy ne felejtse el semmit Belőled, és a félelemtől máris felejtetek. Ne haragudj rám, kérlek!)

De nem tudom hagyni, kedves Maestro – az AMADEUS óta szólítottalak, szólíthattalak így –, szóval nem tudok nem kínlódva szavakat összekaparni, mert meghaltál. (Ez a szó bezzeg megvan. És ehhez nem társul mozdulatod, nem társul hozzá semmi. A halál mozdulatlan.)

Milyen abszurd, hogy ehhez a mozdulatlansághoz, a „mostantól mindig így lesz”-hez, vagyis a halálhoz mégis ezer mozdulat, pillanat, mondat tartozik. Minden. Az egész ember. Nekem az a része, ami közös az én életemmel. A mi életünk kapcsolódik a halálhoz. Az emlékek. Te.

Azon is mosolyognál, hogy megpróbálok itt dadogva filozofálgatni. Te sosem tetted. (Főleg nem ilyen kitörő érzelmességgel.) Míközben mindig az volt az ember érzése, ha Veled beszélgetett, hogy mindent tudsz. Persze nem ilyen fellengzősen, mint ahogy ez a mondat hangzik. Tudtad. Mert figyeltél, egész életedben düh, előítélet és gyűlölet nélkül figyeltél. Pedig ha valakinek lenne oka – azt kell írnom, hogy lett volna oka, múlt időben, mert meghaltál –, hogy befolyásolják az érzelmei, akkor az Te vagy. Voltál. De nem befolyásolt semmi. Megbocsátó voltál és szabad. Szabad.

Végtelenül irigyeltem ezt a szabadságot. Ami mögött ott volt, hogy ezt Te választottad, nem magától alakult így, hanem megdolgoztál érte; megtanultad, és mindent elkövettél, hogy értsd, hogy miért ezt választottad.

Jaj, Iván, nem megy ez nekem. Fájdalom és zokogás van a lelkemben, amióta – most nagyon fogsz nevetni – úgy tudtam meg, hogy meghaltál, hogy felhívott egy tévé, hogy nyilatkozzam, ki is voltál

Te... Szóval azóta... nem értem az egészet. Nem jön össze sehogyan sem Veled az, hogy meghaltál... és nem is tudom, most hogyan is tovább, meg mit kéne... Nem tennéd meg, hogy küldesz egy e-mailt onnan, ahol vagy, hogy értsem, értsük, hogy csak elegend lett ebből, amiben élünk, és nagy szabadságodban egy kicsit körülnézel odaát, és hátha rájössz, hogy itt mégis jobb... (De jó lenne ebben biztosnak lenni!) Meg hogy hiányzunk Neked. Hahó! Valamit!

Mi nem nyugszunk itt békében. Nem tudunk. Mert meghaltál.

És akkor most megköszönöm Neked, hogy közel lehettem Hozzád. Nem! Közel lehetek.

Alföldi Róbert

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Tiara Rt.,
valamint a Szerencsejáték Zrt. támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TIARA